

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

AZMÎZÂDE HÂLETÎ DİVANI'NDA

TABİAT UNSURLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

HAZIRLAYAN

Doç. Dr. NAZMİ ÖZEROL

TÜLAY GÜNDOĞDU

MALATYA-2021

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

**AZMÎZÂDE HÂLETÎ DİVANI'NDA
TABİAT UNSURLARI**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

TÜLAY GÜNDOĞDU

MALATYA-2021

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

AZMÎZÂDE HÂLETÎ DİVANI'NDA

TABİAT UNSURLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
DOÇ. DR. NAZMÎ ÖZEROL

HAZIRLAYAN
TÜLAY GÜNDOĞDU

Jürimiztarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu yüksek lisans tezini (oy birliği/ oy çokluğu ile) başarılı bularak Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalında yüksek lisans tezi olarak kabul etmiştir.

Jüri Üyelerinin Ünvanı, Adı Soyadı

İmza

- 1.
- 2.
- 3.

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih vesayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. MEHMET KUBAT

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Doç. Dr. Nazmi Özerol'un danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “*Azmîzâde Hâletî Divanı'nda Kültür Unsurları*” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metni içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

TÜLAY GÜNDOĞDU

ÖN SÖZ

“Sanatın vazifesi, tabiatı kopya etmek değil tabiatı ifade etmektir.” Balzac

Sanat ya da sanatçının dünyasında tabiat neydi? Hadis-i kutsîye göre gizli bir hazine olarak Allah’ın yansıması, Robinson’a göre Allah’ın yazdığı bir kitap, Shakespeare’e göre pislikleri örten güzellik duvarı, Hugo’ya göre daima gülümseyen bir anne, Crabbe’ye göre görülebilen bir düşünce, Tacitus’a göre dilsiz hayvanlara bile özgürlük bahşeden, Haman’a göre sessiz harflerden meydana gelen bir şifreydi. Peki ya Divan şairine göre, Hâletî’ye göre tabiat neydi? Bir sanatçının gözüyle tabiatı görmek; onu okuyabilmek, onun şifrelerini çözebilmek ya da onu düşünebilmektedir. Düşsel öğelerden yola çıkarak bir şairin tabiat anlayışını ortaya çıkarmak ise onun algısını diğer insanlara yansıtabilmektir.

17. yy. Klasik Türk şairlerinden Azmîzâde Hâletî’nin tabiatı ifade ediş formunu anlayabilmek günümüz insanı için pek de kolay olmayan bir süreci kapsar. Tabiat unsurlarının şiir içindeki işlenişini anlayabilmek belki de bu süreci biraz olsun kolaylaştıracaktır. Klasik Türk şiirinin mazmunlardan oluşan dünyasının temel malzemelerinden biri de tabiat unsurlarıdır. Goncayı konuşturan, lalenin bağrını dağlayan, çınarın elinden tutan şairler bir bakıma sessizliğin sesi olarak tabiatın anlam şifrelerini çözümlemişlerdir. Günümüz insanına düşen ise bu anlam şifrelerinin çözüm yöntemlerini kavrayabilmektir. Azmîzâde Hâletî’nin şiirinden yola çıkarak tabiatın bir kopyasını değil de tabiatın ifade ediliş şeklini anlayabilmek Klasik Türk şiirinin tabiat algısını anlamada önemli bir adımdır.

“Azmîzâde Hâletî Divanı’nda Tabiat Unsurları” başlığını taşıyan bu çalışma, Azmîzâde Hâletî ve ondan hareketle Divan şairlerinin tabiatı işleyiş sürecini çözümleyebilmeye bir nebze katkıda bulunmak adına yapılmıştır.

Azmîzâde Hâletî'nin sanat dünyasından yola çıkarak şair ve tabiat etkileşimini görebilmek için hazırlanan bu çalışmada öncelikle şairin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın giriş bölümünde genel olarak Azmîzâde Hâletî'nin tabiat unsurlarını ele alışı hakkında bilgi verildikten sonra çalışma dört ana bölüme ayrılmıştır: Birinci bölümde “anâsır-ı erbaâ” başlığı altında ateş, hava, su ve toprak, ikinci bölümde “kozmik âlem” başlığı içerisinde felek, seyyareler, yıldızlar ve burçlar, üçüncü bölüm olan “bitkiler” başlığı altında ağaçlar, meyveler ve çiçekler, dördüncü bölümde “hayvanlar” başlığında kuşlar, dört ayaklı hayvanlar, deniz hayvanları, sürüngenler ve böcekler ele alınmıştır. Sonuç bölümünde şairin tabiatla ilgili yaptığı bağdaştırmalardan hareketle şairin tabiat algısı hakkında çıkarımlar yapılmıştır. Alt başlıklar alfabetik sıraya göre belirlenmiştir. Ancak dört unsur ve kozmik âlem bölümlerindeki başlıklar alfabetik sıraya göre değil bu unsurların tabiatla bulundukları konuma göre yapılmıştır.

Bu çalışmanın gerek konu belirleme, gerekse hazırlık sürecinde bilgilerini, tecrübelerini ve zamanını esirgemeyerek bana her konuda yardımcı olan değerli hocam Doç. Dr. Nazmi ÖZEROL'a, çalışmam esnasında sabır ve özveri göstererek maddi, manevi desteklerini esirgemeyen aileme teşekkürü bir borç bilirim.

ÖZET

Tabiatın, insan yaşamının vazgeçilmez bir parçası olması insan ile tabiatın etkileşim hâlinde olmasını zorunlu kılar. Tabiat ve tabiat unsurları insan hayatında yer aldığı gibi edebiyatta, şiirde de yer alır. Bu çalışmada Klasik Türk şiirinin en parlak dönemini yaşadığı 17. yüzyıl şairlerinden olan Azmîzâde Hâletî'nin divanındaki tabiat unsurları tespit edilmiş ve bu tabiat unsurlarının hangi anlamsal bağdaştırmalara konu olduğu, hangi edebî sanatlar zemininde kullanıldığı ortaya konmuştur. Çalışmaya konu olan divanda, tabiat unsurlarının ne sıklıkta kullanıldığı tespit edilip tablo hâlinde sunulmuştur.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Azmîzâde Hâletî Divanı'ndaki dört unsur, ikinci bölümde kozmik âlem, üçüncü bölümde bitkiler, dördüncü bölümde hayvanlar incelenmiş ve tabiat ile ilgili bu unsurların kullanım amaçları açıklanmıştır. Her unsur, ilgili başlığın altında tasnif edilip incelenmiştir. Şair, tabiata ait unsurları bazen gerçek anlamıyla bazen de insana ait özelliklerle bağdaştırarak kullanmıştır. Tabiattaki özellikler sevgiliye, memdûha ya da âşığa aktararak okuyucuya aksettirilmiştir. Tabiatta gerçekleşen doğa olayları ve tabiat unsurları, başta teşbih olmak üzere, istiâre, hüsn-i ta'lil, telmih, mübalağa, kinaye gibi edebi sanatlar yoluyla yepyeni anlamsal boyutlar kazanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azmîzâde Hâletî, divan, tabiat, dört unsur, kozmik âlem, bitki, hayvan.

ABSTRACT

The fact that nature is an indispensable part of human life necessitates the interaction between human and nature. Nature and the elements of nature are included in human life as well as in literature and poetry. In this study, the natural elements in the divan of Azmîzâde Hâletî, who was one of the 17th century poets in which Classical Turkish poetry lived its brightest period, were determined and it was revealed that these natural elements were subject to semantic associations and on which literary arts basis. The frequency of use of the elements of nature was determined in the sofa subject to the study and presented in a table.

The study consists of four parts. In the first chapter, the four elements in the Azmîzâde Hâletî Court, the cosmic world in the second chapter, the plants in the third chapter, animals in the fourth chapter are examined and the purposes of using these elements related to nature are explained. Each element has been classified and analyzed under the relevant title. The poet used the elements of nature, sometimes literally, and sometimes in association with human characteristics. The features in nature are reflected to the reader by transferring to the lover, memdûha or asylum. Natural events and elements of nature in nature have gained brand new semantic dimensions through literary arts such as metaphor, hüsn-i ta'lil, telmih, hyperbole, trope, and especially simile.

Key Words: Azmîzâde Hâletî, divan, nature, four elements, cosmic world, plant, animal

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	iv
ÖN SÖZ.....	v
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ	1
1. AZMÎZÂDE MUSTAFA HÂLETÎ'NİN HAYATI, EDEBÎ KİŞİLİĞİ, ESERLERİ	3
1.1. Hayatı	3
1.2. Edebî Kişiliği.....	3
1.3. Eserleri	4
1.3.1. Divan	4
1.3.2. Rubâiyyât.....	5
1.3.3. Sâkinâme	5
1.3.4. Münşeât	5
BİRİNCİ BÖLÜM.....	7
AZMÎZÂDE HÂLETÎ DİVANI'NDA TABİAT UNSURLARI	7
1. AZMÎZÂDE HÂLETÎ DİVANI'NDA ANÂSIR-I ERBAA (DÖRT UNSUR)	7
1.1. Âteş ve Âteş ile İlgili Unsurlar	8
1.1.1. Âteş (Nâr, Od, Şu'le).....	8
1.1.2. Kül (Hâkister, Ahker, Remâd).....	14
1.1.3. Dûd (Duhân, Duman)	16
1.2. Hava ve Hava ile İlgili Unsurlar	18
1.2.1. Hevâ, Havâ	18
1.2.2. Rûzgâr (Bâd, Nesîm, Sabâ, Yel).....	19
1.2.2.1. Sabâ Yeli	23
1.2.2.2. Nesîm.....	26
1.3. Su ve Su ile İlgili Unsurlar	27
1.3.1. Su, Âb.....	27
1.3.2. Âb-ı Hayât (Âb-ı Hayvân, Âb-ı Zindegânî)	32
1.3.3. Deniz (Bahr, Derya, Ummân, Yemm, Kulzüm, Muhît)	35
1.3.3.1. Medd ü Cezr	41
1.3.3.2. Girdâb.....	42
1.3.4. Bulut (Sehâb, Ebr, Gamâm)	43
1.3.5. Bârân (Yağmur).....	48
1.3.6. Jâle, Şebnem.....	49
1.3.7. Akarsu (Cûy, Cûy-bâr, Nehr, Irmak).....	51
1.3.7.1. Kevser, Selsebîl	55
1.4. Toprak ve Toprakla İlgili Unsurlar	56
1.4.1. Toprak (Hâk, Tûrâb).....	56
1.4.2. Toz (Gubâr, Gerd)	61
1.4.3. Tag (Cibâl, Kûh, Kûhsâr)	63
1.4.4. Azmîzâde Hâletî Divanı'nda Geçen Dağ İsimleri	66
1.4.4.1. Tûr Dağı	66
1.4.1. Kâf, Elbürz Dağı.....	67
1.4.4.3. Bîsütûn.....	68
1.4.5. Taş (Seng, Hacer)	69

İKİNCİ BÖLÜM	72
2. AZMÎZÂDE HÂLETÎ DİVANI'NDA KOZMİK ÂLEM.....	72
2.1. Felek (Eflâk, Çerh, Devrân, Gerdûn, Fezâ, Sipihr, Âsumân, Semâ, Âfâk, Gök).....	74
2.2. Genel Olarak Yıldız ve Bazı Özel Yıldızlar	84
2.2.1. Yıldız (Ahter, Encüm, Kevkeb, Kevâkib, Necm, Nücûm, Sitâre)	84
2.2.2. Bazı Özel Yıldızlar	89
2.2.2.1. Benâtü'n-na'ş	89
2.2.2.2. Kehkeşân (Samanyolu).....	89
2.2.2.3. Pervin, Süreyyâ.....	91
2.2.2.4. Simâk-ı A'zel, Simâk-ı Râmih	92
2.2.2.5. Sühâ	93
2.3. Burçlar.....	93
2.3.1. Burc	94
2.3.2. Hamel (Koç Burcu)	96
2.3.3. Sevr (Boğa Burcu).....	97
2.3.4. Cevzâ (İkizler Burcu)	98
2.3.5. Seretân (Yengeç Burcu)	99
2.3.6. Esed (Arslan Burcu)	99
2.3.7. Sünbüle (Başak Burcu).....	100
2.3.8. Mizân (Terazi Burcu)	101
2.3.9. Kavs (Yay Burcu).....	101
2.3.10. Cedy (Oğlak Burcu)	102
2.3.11. Hût, Simâk (Balık Burcu).....	102
2.4. Seyyâreler (Gezenler)	103
2.4.1. Ay (Mâh, Meh, Kamer, Mehtâb)	103
2.4.1.1. Hilâl.....	107
2.4.1.2. Bedr (Dolunay).....	110
2.4.1.2.1. Hâle	111
2.4.2. Utârid (Merkür)	112
2.4.3. Zühre (Çobanyıldızı)	113
2.4.4. Güneş (Mihr, Şems, Hûrşîd, Âf-tâb)	115
2.4.5. Mirrih, Behrâm (Mars)	123
2.4.6. Müşterî, Bercis (Jüpiter)	124
2.4.7. Zühal, Keyvân (Satürn)	126
2.4.8. Arş, Kürsî, Atlas	128
2.5. Diğer Kozmik Unsurlar	129
2.5.1. Kûsûf (Güneş Tutulması)	129
2.5.2. Mehâk (Ay Tutulması)	130
2.5.3. Şihâb (Yıldız Kayması)	130
2.5.4. Kavs-i kuzah (Gökkuşağı)	131
2.5.5. Berk (Şimşek).....	132
2.5.6. Ra'd (Gök Gürültüsü).....	133
Tablo 1: Azmîzâde Hâletî Divanı'nda Kozmik Unsurların Kullanım Sıklığı	134
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	135
3. AZMÎZÂDE HÂLETÎ DİVANI'NDA BİTKİLER.....	135
3.1. Bitkiler ile İlgili Mekânlar	135
3.1.1. Gülzâr, Gülşen, Gülistân	135
3.1.2. Bağ, Bağçe.....	138
3.1.3. Çemen, Çemenzâr.....	140
3.1.4. Bûstân (Bostan)	143
3.1.5. Sebzezâr.....	144

3.1.6. Kışt (Tarla)	144
3.1.7. Şâh-sâr	145
3.1.8. Hadîka	146
3.1.9. Mezra	146
3.1.10. Ney-sitân	146
3.1.11. Lâlezâr	147
3.1.12. Nergis-istân	147
3.2. Bitkiler ile İlgili Unsurlar	148
3.2.1. Berg (Varak, Evrâk, Yaprak)	148
3.2.2. Diken (Hâr, Hâr u Has, Hâşâk)	151
3.3. Ağaç ve Ağaç Türleri	154
3.3.1. Ağaç (Şecer, Eşcâr, Diraht)	154
3.3.2. Âbnûs (Abanoz Ağacı)	156
3.3.3. Âc (İlgın Ağacı)	157
3.3.4. Ar'ar (Dağ Selvisi)	157
3.3.5. Bân (Sorgun Ağacı)	158
3.3.6. Bîd (Söğüt)	159
3.3.7. Çenâr	160
3.3.8. Kâfûr	162
3.3.9. Misvâk	163
3.3.10. Nârven (Karaağaç)	164
3.3.11. Nihâl, Nahl (Fidan)	164
3.3.12. Sanevber	168
3.3.13. Serv (Selvi)	169
3.3.14. Sidre	174
3.3.15. Şimşâd	175
3.3.16. Tûbâ	176
3.3.17. Âd	178
3.4. Meyve, Meyve Ağacı ve Meyve Çeşitleri	179
3.4.1. Mîve, Bâr	179
3.4.2. Bâdâm	180
3.4.3. Bih (Ayva)	181
3.4.4. Elma, Sîb	181
3.4.5. Engûr, Rez (Üzüm)	183
3.4.6. Nar, Enâr, Rûmmân	184
3.4.7. Piste (Fıstık)	185
3.4.8. Şeftâlû	185
3.4.9. Şemâme (Kavun)	186
3.4.10. Tîn (İncir)	186
3.5. Diğer Bitkiler	187
3.5.1. ‘Alef (Saman, Ot)	187
3.5.2. Erzen (Darı)	187
3.5.3. Gendüm (Buğday)	188
3.5.4. Haşhâş	188
3.5.5. Mugaylân (Deve Dikeni)	188
3.5.6. Penbe (Pamuk)	189
3.5.7. Sipend	189
3.6. Çiçekler	190
3.6.1. Çiçek (Ezhâr, Şükûfe)	190
3.6.2. Benefşe (Menekşe)	192
3.6.3. Buhûr-ı Meryem	194

3.6.4. Ergavân.....	194
3.6.5. Gonca	196
3.6.6. Gül, Verd, Nesrîn	199
3.6.7. Lâle.....	210
3.6.8. Nergis, ‘Abher	214
3.6.9. Nîlûfer	218
3.6.10. Reyhân.....	219
3.6.11. Sûsen	220
3.6.12. Sünbül (Sümbül).....	221
3.6.13. Yasemin, Semen	223
3.6.14. Za’ferân (Safran)	225
3.6.15. Zambak (Zambak)	226
Tablo 2: Azmîzâde Hâletî Divanı’nda Bitki Adlarının Kullanım Sıklığı.....	227
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	228
4. AZMÎZÂDE HÂLETÎ DİVANI’NDA HAYVANLAR.....	228
4.1. Kuşlar	228
4.1.1. Kuş, Tayr, Murg	229
4.1.2. Ankâ, Simurg.....	233
4.1.3. Bat (Kaz)	235
4.1.4. Bâz, Şahbaz, Şâhîn	236
4.1.5. Bûm, Cuğd (Baykuş)	239
4.1.6. Bûlbûl (Ândelîb, Hezâr)	240
4.1.7. Dürrâc (Turaç)	245
4.1.8. Fahte (Kumru)	246
4.1.9. Güncişk (Serçe)	246
4.1.10. Huffâş, Şeb-pere, Şeb-gîr (Yarasa).....	247
4.1.11. Hûdhûd	248
4.1.12. Hümâ	249
4.1.13. Kebk (Keklik).....	252
4.1.14. Kebûter (Güvercin).....	254
4.1.15. Mâkiyân (Tavuk), Horûs (Horoz).....	255
4.1.16. Sakkâ (Saka Kuşu)	256
4.1.17. Sa’ve (Kuyruksallayan Kuşu).....	257
4.1.18. Semender	257
4.1.19. Tâvûs Kuşu.....	258
4.1.20. Tezerv (Sülün).....	259
4.1.21. Tîhû (Çil Kuşu).....	260
4.1.22. Tûtî (Papağan)	261
4.1.23. Ukâb, Nesr (Kartal)	262
4.1.24. Zâğ, Gurâb (Karga)	263
4.2. Dört Ayaklı Hayvanlar	264
4.2.1. Âhû, Gazâl (Ceylân, Geyik)	264
4.2.2. At (Esb, Eşheb, Edhem, Rahş, Semend).....	267
4.2.2.1. Azmîzâde Hâletî Divanı’nda Geçen At İsimleri	273
4.2.2.1.1. Burak	273
4.2.2.1.2. Şebdîz	274
4.2.2.1.3. Gülgûn	276
4.2.3. Bebr (Pars).....	276
4.2.4. Gâv (Öküz)	277
4.2.5. Gûsfend, Mîş (Koyun).....	278
4.2.6. Gürg (Kurt).....	278

4.2.6. Har (Eşek).....	279
4.2.7. Kaplan, Peleng.....	281
4.2.8. Köpek, Seg	281
4.2.9. Pîl (Fil)	284
4.2.10. Rûbâh (Tilki)	285
4.2.11. Şîr (Arslan).....	285
4.2.12. Şütür, Üştür, Nakâ (Deve)	287
4.3. Deniz Hayvanları.....	288
4.3.1. Balık (Mâhî, Semek, Simâk)	288
4.3.2. Mercan.....	290
4.3.3. Sadeî.....	292
4.4. Sürüngenler	293
4.4.1. Ejder, Ejdehâ	293
4.4.2. Keşef (Kaplumbağa).....	295
4.4.3. Neheng (Timsah)	295
4.4.4. Yılan, Mâr	296
4.5. Böcekler	298
4.5.1. Ankebût (Örümcek).....	298
4.5.2. Kirm-i Şeb-tâb (Âteşböceği)	299
4.5.3. Meges, Zübâb (Sinek)	299
4.5.4. Melah (Çekirge).....	300
4.5.5. Mûr (Karınca).....	301
4.5.6. Pervâne	304
4.5.7. Peşşe (Sivrisinek)	307
4.5.8. Zenbûr (Arı)	308
Tablo 3: Azmîzâde Hâletî Divanı'nda Hayvan Adlarının Kullanım Sıklığı	309
SONUÇ	310
KAYNAKÇA	313

KISALTMALAR

G.	: Gazel
K.	: Kaside
K. Keb.	: Kıta-i Kebire
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Mes.	: Mesnevi
Mers.	: Mersiye
Muk.	: Mukatta'ât (Kıtalar)
Müs.	: Müseddes
Tah.	: Tahmis
TDK	: Türk Dil Kurumu
vb.	: vebenzeri
vs.	: vesaire
Yay.	: Yayınları
yy.	: yüzyıl

GİRİŞ

Türk edebiyatının önemli bir evresi olarak 13. yüzyıldan başlayıp 19. yüzyıla kadar devam eden ve 15. yüzyıldan itibaren Arap ve Fars edebiyatının etkisiyle kendini gösteren Klasik Türk edebiyatının mazmun kullanımları açısından kültürel olarak pek çok unsura başvurduğu görülmektedir. İnsan varoluşunun bir parçası olarak şekillenen tabiat, insandan etkilenen ve insanı etkileyen bir unsur olarak Klasik Türk şiirinde kendini göstermektedir.

Geniş hayal gücünü derin bilgi birikimiyle birleştirerek kullanan Klasik Türk şairlerinin sanat dünyasında insanoğlu ve tabiat etkileşiminin izlerini anlayabilmek onların şiir dünyasındaki tabiat ve tabiat unsurlarını kullanım şekillerini çözümleyebilmekten geçer. Klasik Türk şairlerinin sanat dünyasında tabiat unsurları çoğu zaman insana ait özelliklerle bağdaştırılarak kullanılmış ve tabiattaki özellikler sevgiliye ya da âşığa aktararak okuyucuya aksettirilmiştir. Benzetme aracılığıyla gerçekleştirilen bu bağdaştırmalarda tabiatın kusursuz güzelliğe sahip olduğu kabul edilse bile pek çok yönden sevgili ya da âşığın özelliği mübalağa yoluyla kusursuz güzellikten daha üstün olarak okuyucuya yansıtılmıştır.

Tabiatın merkeze alındığı bu çalışmada Divan şairlerinden tabiat unsurlarını ustaca kullanmış olan 17. yüzyıl şairi Azmîzâde Hâletî'nin divanı incelenerek şairin tabiat ve tabiat unsurlarını ifade ediş şekli ele alınmıştır. Güneşin doğuşu, yıldızların parlaması, ayın şekilleri, denizlerdeki med-cezir, çiçeklerin kokusuyla rengi, hayvanların sesi gibi doğaya ait pek çok unsur çoğu Divan şairinde olduğu gibi Azmîzâde Hâletî'de de çok yönlü bir şekilde kendini göstermektedir. Şairin öne çıkan tabiat ve tabiat unsurlarını kullanımlarından biri anasır-ı erbaadır. Anasır-ı erbaayı oluşturan su, hava, toprak, ateş şairin şiir dünyasında çeşitli unsurlarla bağdaştırılarak verilmiştir:

“Yaraşdı hak budur âb u hevâ vü hâk-i gül-zâra
Mizâc-ı bâğa gül-nâr oldu gûyâ ‘unsur-ı nârî” (K. 32/8)

Yukarıdaki örnek anasır-ı erbaânın güzel kullanımının örneklerinden biridir. Klasik Türk şiirinin gazel dünyasında önemli bir yere sahip olan bahçe, dört unsur kullanılarak betimlenmiştir.

Tabiat unsurları arasında büyük önem arz eden kozmik âlem, Azmîzâde Hâletî'nin şiir dünyasında kendini sanatlı söyleyişler içinde göstermektedir. Güneş, yıldızlar, gezegenler ve burçlar şair tarafından çeşitli bağdaştırmalar kullanılarak verilir:

“Çâh-ı arza sarkıdurlar Yûsuf-ı hurşid için
Rismân idüp şihâbı dem-be-dem seyyâreler” (K. 31/10)

Güneş, yıldızlar ve gökyüzünü konu alan yukarıdaki beyitte âdeti kozmik âlem bir tiyatrodaki sahnelenmiş gibidir.

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda tabiatın başkahramanları olan bitkiler ve hayvanlar da çeşitli bağdaştırmalar aracılığıyla okuyucuya aksettirilmiştir. Şairin kaleminin düzgünlüğü serviyle, üslubundaki musikin kuşla bağdaştırıldığı görülür:

“Çemen-i zâr içre servdür ey Hâletî hâmem
Gelür murg-ı ma'ânî dâ'im anda âşiyân eyler” (G. 183/7)

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere Divan şairinin gözünden tabiatı anlamlandırma çabasının bir ürünü olan bu çalışmada dört unsur, kozmik unsurlar, bitkiler ve hayvanlardan hareketle şairin dünyasındaki tabiat kurgusu çözümlenmeye çalışılmıştır. Çalışmaya konu olan divandaki beyitler, Bayram Ali Kaya tarafından hazırlanmış olan doktora tezinden alınmıştır.

1. AZMÎZÂDE MUSTAFA HÂLETÎ'NİN HAYATI, EDEBÎ KİŞİLİĞİ, ESERLERİ

1.1. Hayatı

17. yüzyıl şairlerinden olan Azmîzâde Hâletî, 977'de (1570) İstanbul'da doğmuştur. Sultan III. Murad'ın hocası âlim ve şair Azmî Efendi'nin oğludur. Medrese öğrenimini tamamladıktan sonra Hoca Sâdeddin Efendi'den mülâzım olmuş ve 1591 yılında müderrisliğe başlamıştır. İstanbul'un bazı medreselerinde çalışmış ve derece derece yükselerek 1597'de Sahn, 1600'de Süleymaniye müderrisi olmuştur. Daha sonra kadılığa geçerek 1602'de Şam, 1604'te Kahire kadılığına tayin edilmiştir. Bir süre sonra azledilmiştir. 1606'da Bursa kadısı olduysa da devrin meşhur asilerinden Kalenderoğlu'nun şehre girmesi üzerine kadılıktan ayrılmıştır. Bir müddet Ahyolu arpalığı ile geçinmiştir. 1611'de tayin edildiği Edirne kadılığında da dört ay kalabilmiş ve buradan Şam'a gönderilmiştir. İki yıl sonra azledilerek İstanbul'a dönmüştür. 1613'te İstanbul kadılığına getirilmiş, fakat iki ay kadar kaldığı bu görevden de uzaklaştırılmıştır. Dört yıl boşta beklemiş, Sultan II. Osman'ın tahta geçmesi üzerine sunduğu bir "arz-ı hal" mesnevisiyle 1618'de Mısır kadılığına tayin edilmiştir, ancak 1619'da yine azledilmiştir. 1623 yılında Sultan IV. Murad'ın cülûsunda Anadolu kazaskeri olmuştur. Bir yıl sonra kendisine Rusçuk arpalığı verilerek bu görevden de alınmıştır. 1627'de Rumeli kazaskerliğine getirilmiş ve 1629'da emekliye sevk edilmiştir. 26 Şaban 1040'ta (30 Mart 1631) vefat etmiş; İstanbul Sofular'da oturduğu evin karşısına yaptırdığı mektebin bahçesine defnedilmiştir (İpekten, 1991: 348) .

1.2. Edebî Kişiliği

Azmîzâde, kaynakların bildirdiğine göre dürüst, adil, iyiliksever, hoşsohbet ve çok cömert bir insan imiş. Katib Çelebi, Osmanlı tarihinde Kınalızâde Ali Efendi ile Azmîzâde kadar çok okuyan, araştıran bir âlim daha olmadığını belirtir. Talebesi olan Atâî, öldüğünde kenarlarına tashih notları konmuş ve ayrıca çeşitli notlar kaydedilmiş 4000 kadar kitabı çıktığını yazmaktadır. Zekâsı, yeteneği ve gayretiyle yirmi bir yaşında tahsilini tamamlayarak müderris olmuş, dokuz on yıl içinde tedris hayatının en üst derecesi olan Süleymaniye müderrisliğine yükselmiştir. Bununla birlikte Rumeli

kazaskerliği makamına kadar eriştiği hâlde bu meslekte başarılı olamamıştır. Tayin edildiği kadılıklarda bir iki yıldan fazla duramamış, sık sık vilayet değiştirmiş veya boşta beklemiştir. Meslek hayatındaki bu başarısızlığı, onun zamanla karamsar bir psikoloji içine düşmesine yol açmıştır. Yine Atâf'nin belirttiğine göre Azmîzâde, bilgisi ve yeteneği ölçüsünde hakettiği ilgiyi göremeyip bir kenara itildiği kanaatindedir. Şiirlerinde de yaşadığı hayattan, değerinin bilinmediğinden ve haksızlıklara uğradığından sık sık şikâyet ettiği görülmektedir (İpekten, 1991: 348-349) .

Şiire çok genç yaşta başlamış olan Azmîzâde Hâletî bu vadiye kısa sürede üne kavuşmuştur. 1006 (1597-98) yılında tezkiresini yazan Beyânî, onun genç yaşına rağmen olgun bir kişi olduğunu ve babası gibi şiirleriyle tanındığını kaydetmektedir. 1602'de tayin edildiği Şam kadılığında kendisini tanıyan Bağdatlı Rûhîde bir kıtasında onun güzel şiirleriyle gönüllerde yer tuttuğunu ifade etmiştir (İpekten, 1991: 349).

Hâletî, gazel ve kasidelerinden çok rubâîleriyle tanınmış bir şâirdir. 17. asırdan itibaren şiir memualarında yer yer Hâletî'nin rubâîlerine rastlanır. Nedim bir kasidesinde Hâletî'den “*Hâletî evc-i rubâî'de uçar Ankâa gibi*” diye bahsetmiştir (Banarlı, 1941: 668).

Hâletî'nin kasîde ve gazel tarzı şiirlerinde herhangi bir fevkalâdelik yoktur. Fakat daha başka duygu ve düşüncelere de yer ayırmakla berâber; bu âlim şairin tasavvuf tefekkür ve heyecanlarını ağır başlı, sünnî Müslüman duygu ve düşünceleriyle birleştirerek, yer yer, iyi düşünülmüş mısralar hâlinde terennüm ettiği rubâîleridir ki ona oldukça haklı bir şöhret sağlamıştır (Banarlı, 1941: 669).

1.3. Eserleri

1.3.1. Divan: Riyâzî'nin ifadesine göre dîvânını 1012/1603 yılında III. Mehmed adına tertip etmiş olan Hâletî'nin dîvânına âit nüshaların tamamı yazma olup diğer eserleri gibi dîvânı da Osmanlı döneminde basılmamıştır. Şairin dîvânında mesnevî nazım şekliyle yazıldıkları için “mesneviyyât” başlığı altında 2 manzum arzuhâl, 1 Tevhîd, 1 Münâcât, 1 Na't, 1 Mi'râciye, 1 Çehâr-Yâr-ı Güzîn Medhiyesi, 1 Ebâ Eyyûb elEnsârî Medhiyesi, 1 Sultan Mehmed-i Sâlis Medhiyesi, 41 Kasîde, biri terkîb-i bend nazım şekliyle olmak üzere 2 Mersiye, tamâmı mütekerrir olmak üzere 8 Müseddes, 1

Tahmîs, 4'ü Kıt'a-i kebîre olmak üzere 141 Kıt'a, 16 Târih, 895 Gazel, 601 Matla ve Müfret bulunmaktadır (Kaya, 2017: 39-40).

1.3.2. Rubâiyyât: İran edebiyatının kendi öz ürünü olan ve Hayyâm'la aşlamaz örneklerini veren rubâî, bizim edebiyatımızda diğer şiir tarzlarına oranla fazla rağbet görmemiş, şairlerimiz tarafından çoğunlukla kullanılıp dîvânlara dâhil edilmekle birlikte, bu yolda başlı başına dikkat ve hassasiyet gösterene pek rastlanmamıştır. Bu bakımdan Hâletî, rubâî tarzına gerek göstermiş olduğu özel ilgi ve rağbetle, gerekse yazmış olduğu rubâîlerin hacim ve de sanat değeri itibarıyla, dîvân şairleri arasında özel ve seçkin bir yer edinmiştir. Bu sebeple Hâletî'nin adı anıldıkça hemen hatırlanan, onu gündemde tutan, öne çıkaran ve ona asıl şöhret kazandıran rubâîleri olmuştur. Onun bu alandaki değerini hem çağdaşları hem de sonraki devir şair ve edebiyatçıları açıkça kabul ve ifade etmişlerdir. Türk şairlerinin Hayyâm gibi rubâî yazanı anlamına gelen "Hayyâm-ı Rûm" tabiri ona bu vesîleyle verilmiş olup bu tabirin kullanılışı, Hâletî'nin, Hayyâm'ı taklit ettiğine değil, onun da Hayyâm gibi rubâîleri ile şöhret kazandığına işaret sayılmıştır (Kaya, 2017: 30).

1.3.3. Sâkînâme: Değişik yazmalarda 496, 515 ve 520 beyitten ibaret olan mesnevi şeklindeki eser, aruzun "feûlün/feûlün/feûlün/feûl" kalıbıyla yazılmıştır. Bir giriş ile on beş bölüm ve bir sonuç kısmı içinde alışılmış sâkînâme konuları tasavvuffî bir anlayışla ele alınmıştır. Hâletî'nin Sâkînâme'sinin benzerlerinden ayrıldığı nokta, övülen şarabın ilahi aşk şarabı olması dolayısıyla eserin tasavvuffî özelliğidir. Bazı divan nüshaları içinde bulunan Sâkînâme'ye ayrıca mecmualar içinde de rastlanmaktadır (İpekten, 1991: 349).

1.3.4. Münşeât: Azmîzâde'nin devrindeki bazı kişilere yazdığı mektuplarının toplandığı bu eser, onun inşâ sanatındaki ustalığını göstermesi bakımından önemlidir (İpekten, 1991: 349).

1.3.5. Mihr ü Mâh: Azmîzâde bu eseri, babası Azmî Efendi'nin Assâr-ı Tebrîzî adıyla tanınan Şemseddin Muhammed'den çevirmeye başladığı Mihr ü Müşterî veya Mühr ü Meh adını taşıyan mesnevisini tamamlamak üzere kaleme almış, ancak kendisi de 500 beyitten fazla çeviremediği için eser yine eksik kalmıştır (İpekten, 1991: 349).

Azmîzâde'nin bu eserlerinden başka pek çok şerh, hâşiye ve ta'likatı da vardır. Bunlardan Hâşiye Alâ Düreri'l-Hükkâm, Molla Hüsrev'in eserine yapılan en meşhur hâşiye olup Süleymaniye Kütüphanesi'nde birçok yazması vardır. İbn Melek'in Menâr şerhine yapılan ve Netâicü'l-efkâr adıyla da anılan Hâşiye Alâ Şerhi'l-Menâr ile Muğni'l-Lebîb Şerhi ve El-Hidaye Ta' likatı tanınmış diğer eserleridir (İpekten, 1991: 349).

BİRİNCİ BÖLÜM

AZMÎZÂDE HÂLETÎ DİVANI'NDA TABİAT UNSURLARI

"Tabiat" Arapça kökenli bir sözcük olup, (Türkçede: "Tabiat, doğa" , Yunancada: "Physis" Latince: "Natura", Almancada: "Natur", Fransızca ve İngilizcede: "Nature") "tabea" fiilinden türetilmiştir. Fiil olarak çeşitli kullanımları vardır ve anlamı, öznesine ve aldığı nesneye göre değişmektedir. Ancak, isim olarak kullanılan "tabiat" sözcüğü, daha geniş bir muhtevaya sahiptir ki bunları şu şekilde sıralayabiliriz: a)"Evrende yaratılmış olan dağlar; ovalar; bitkiler; gök vb. gibi her şey". b) "Seciye, huy, karışımların oluşturduğu insanın mizacı".c) "Alışılmış olan şey" (zıddı, olağanüstü). d) "Cismin kendisiyle tabii yetkinliğine ulaştığı, cisimlere sirayet eden kuvve, güç". e) "Yüce Allah 'ın (bir cismin) karışımını tutturduğu şey". Örneğin, ateşin, ilacın vb.nin tabiatı gibi (Adıgüzel, 2002: 42-43).

1.AZMÎZÂDE HÂLETÎ DİVANI'NDA ANÂSİR-I ERBAA (DÖRT UNSUR)

Kâinattaki her şey, “toprak, su, hava ve âteş” denilen dört unsurdan meydana gelir. Yeryüzünde bulunan canlı ve cansız bütün varlıkların yapısı, bu dört nesnenin değişik biçimlerde birleşmesinden oluşur. Bu dört unsurun, insanların maddi, manevi özellikleri üzerinde etkileri bulunur. Bu etkiler şairlerin duyguları ile yoğrularak şiirde kendine yer edinir.

Anâsır, sözlükte “unsurlar” demektir. “Anâsır-ı Erbaa” ise, “dört unsur: âteş, hava, su, toprak”tır (Parlatır, 2016: 88). Anâsır-ı erba’a, madde âleminin esâsını oluşturan dört unsurdur. Klâsik felsefede toprak, su, hava ve âteşten ibârettir (Ceylan, 2000: 174). Varlık âlemi, bu dört öğeden ibarettir. Dört unsur, Divan edebiyatında tenâsüp yoluyla çokça kullanılmıştır. Bu dört öğe, insanların karakter ve mizaçlarına hâkim olarak kabul edilmiştir. Sevgiliye ait güzellik unsurlarından âşığın gözyaşlarına dek birçok bakımdan

kullanım alanı bulan toprak, hava, su ve âteş öğeleri bir arada düşünüldüğünde dünya ve kâinattan kinâyedir (Pala, 2007: 23). Felek ve ayın altında dört unsur sırasıyla âteş, hava, su ve toprak olarak bulunur. Ay feleğinin hemen altında âteş unsuru, onun altında hava unsuru, onun altında su unsuru, onun dibinde de toprak unsuru vardır ki hepsinin altındadır ve en ağırlandır. Bu dört unsur birbirlerine yavaş yavaş dönüşür. Âteş, zamanla ve yavaş yavaş şeklini terk edip havaya dönüşür. Hava da zamanla sûretini bırakıp su şekline dönüşür. Su da zamanla ve yavaş yavaş toprak şekline girer, yani su toprak olur. Bu yolla dört unsur, şekilden şekle dönüşür ve en sonunda kendi şekline girer. Âteşin tabiatı sıcaklık ve kuruluktur. Havanın tabiatı sıcaklık ve nemlilik. Suyun tabiatı nemlilik ve soğukluktur. Toprağın tabiatı soğukluk ve kuruluktur (İ. Hakkı, 1974: 18-19).

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda dört unsurun beyitlerde yoğun bir şekilde kullanıldığı görülür. Beyitlerde âteş, hava, su, toprak unsurları sevgilinin güzellik unsurlarından âşığın âhına, gül bahçesinde çiçeklerin açmasından denizlerdeki med-cezire kadar birçok yönden ele alınmıştır.

1.1. Âteş ve Âteş ile İlgili Unsurlar

Dört unsurun her biri Ay küresinin altında kendi özel yerinde yerleşmiş bulunmaktadır. Bu unsurların en incesi, en güzeli ve en üstünü âteş unsurudur. Âteş unsurunun yeri, ay küresinin altı ile hava küresinin üstüdür. Âteş latif, ince ve özür. Renksizdir, göz onu göremez. Eğer âteş küresi bizim yanımızda bulunan âteş gibi renkli ve ışıklı olsaydı felekler âlemine ve yıldızlara bakamazdık. Âteş unsurunun tabiatı sıcak ve kurudur. Mutlak yükseklikte olduğundan diğer unsurlardan farklıdır (İ. Hakkı, 1974: 25-26).

1.1.1. Âteş (Nâr, Od, Şu'le)

Divan edebiyatında âteş, âşığın içinde bulunduğu aşkın ızdırabıdır. Ayrıca âşığın sevgilisine duyduğu hasret de âteş şeklinde kendini gösterir ve daima âşığı yakar. Âteş,

gözde tutuşur ve gönülde alevlenir. Âşık, gönlündeki âteşi söndürebilmek için daima gözünden su akıtır. Ama o âteş asla sönmez. Âteşin yanında sudan başka bir de hava vardır. O da âh şeklinde âteşi arttırır. Hatta bu âh âteşli olarak ağızdan çıkar (Pala, 2007: 41).

Sevgilinin yanağı ve yüzü renginden dolayı bir âteş, yanan bir mumdur. Sevgilinin yüzünün âteşi, âşığın can evine âteş bırakır. Sevgilinin yanağının parıltısından, âşıklar yanar. Âşık kendini sevgilinin yanaklarının âteşinden alamadığı için âşığın âhının dumanı eksik olmaz. Sevgilinin mum gibi yanan yanağının âteşi, âşk âteşi olup âşığın gönlüne düşer:

Ol kasr içinde mecmerelerden virür gınâ

Ruhsâr-ı âteşîne düşen zülf-i müşk-bâr (K. 26/21)

Eksük olmazsa n'ola dūd-ı siyâhum cânâ

Kendümi alamadum âteş-i ruhsârundan (G. 627/2)

Hâl ü hatıdur sabrumı yagma iden ammâ

Âteş bıragan ruhlarıdur hâne-i cânâ (G. 718/5)

Yanar tâb-ı ruhından ‘âşıkân-ı köhne vü tâze

Ne kalur Hâletî âteş düşünce bir ney-istâna (G. 718/7)

Ol ki ‘ışkun âteşi sînemde sûzân eyledi

Şem‘-i ruhsârın ol âteşden fûrûzân eyledi (G. 847/1)

Sevgilinin ağzı ve dudağı, renginden dolayı âteş ile ilişkilendirilir. Sevgilinin ruha can veren dudakları, âteş rengindedir. Sevgilinin ağzı yanaklarının âteşinden sıçramış bir kıvılcımdır:

Dütün ol gonce-dehen agzına zîbâ yakışur

Reng-i âteşdedür ol la‘l-i leb-i rûh-efzâ (G. 14/2)

Agzı sanma dil-berün ey ‘âşık-ı dil-sûhte

Bir şererdür sıçramış ol âteş-i ruhsârdan (G. 659/2)

Kebâb, âteş ile yapılır. Âşığın ciğeri de yanması yönüyle kebâb ile ilişkilendirilir. Âşığın ciğeri kimi zaman aşk âteşinde, kimi zaman ayrılık âteşinde, kimi zaman da gam âteşinde yanarak kebab olur:

‘Aceb mi gözlerümden kanlu kanlu yaşlar gelse
Ciger nâr-ı belâ-yı hicr ile yandı kebâb-âsâ (G. 44/4)

Ol mest-i nâz zevk ü safâlar ider tamâm
Gam âteşinde görse eger oldugum kebâb (G. 73/6)

Âteş-i ‘ışk-ı ciger-sûz eyledi bagrum kebâb
Ol kebâbun kanıdur bu eşk-i hûn-bârum benüm (G. 529/3)

Âteş-i dilde cigerden gördüm itmişler kebâb
Anladum cân hânesinde gussa mihmân olduğın (G. 607/4)

Âşığın başında dumanların çıkması, içindeki yangından dolayıdır. Sevgilinin âteş gibi olan yüzünü gören âşığın içine âteş düşer ve o âteşin dumanı, mum misali âşığın başından çıkar:

Güller takındı tâze vü rengîn ü ter sanur
Kat kat görünse çeşm-i hasûda başumda nâr (K. 5/18)

Sûz-ı dilden başum üstünde benüm odlar yanar
Her şeb-i firkatde kim fikr-i serencâm eylerüm
Kulle-i burc-ı bedende dem-be-dem âteş yakup
Leşker-i gam geldüğün etrâfa i‘lâm eylerüm (Muk. 67)

Ey şeh-i Mısr-ı melâhat koma kim ‘uşşâkun
Rûz u şeb od yana başında çü şem‘-i zindân (G. 571/3)

Rûy-ı âteş-nâküni görünce yandum şem‘-veş
Kâkülün seyr eyleyince çıkdı başumdan duhân (G. 625/2)

Ben o Kays'am ki depemden şu'le-i âhum çıkar
Başum üstünde semender tutar ancak âşiyân (G. 653/4)

Od yanar başumda gamdan sabra tâkat kalmadı
Bûriyâlar yakmaga ol şâha hâcet kalmadı (G. 858/1)

Âteş, âşğın çekmiş veya duymuş olduğu aşk ızdırabının ifadesi olur. Âşğın sevgiliye olan hasreti ve içinde yaşadığı ayrılık da âteş olarak vasıflandırılır (Tolasa, 1973: 478). Bu nedenle âteş ile birlikte “hicr, gam, hasret” gibi soyut kavramlar kullanılır. Ayrılık, hasret, keder; acı vermesi yönüyle âteşle alakalıdır. Çünkü bunlar âşğâ hem maddi hem de manevi ızdırıp verir:

Yakup hicr odına pervâne gibi ‘âşık-ı zârûn
Çerâğ-ı bezm-i agyâr eylemek lâzım mı ruhsârûn (G. 421/1)

Dahı ‘ışkunla germdür cânûm
Gerçi ten oldu nâr-ı hicr ile kül (G. 485/3)

Dûd-ı dil ile nâr-ı gam olmasa rûz u şeb
Bulmazdı kimse külbe-i ahzânumuz bizûm (G. 510/2)

Âh, âşğın aşk âteşiyle gönlünden çıkan bir dumandır. Bu duman ağızdan çıkıp göğe yükseldiği için âşğın âh âteşi de göğe yükselir. Âşğın âhının dumanı dünyayı baştan başa doldurur:

Açılmazsa ‘aceb mi dîde-i baht-ı dil-i şeydâ
Duhân-ı nâr-ı âhumla tolupdur ser-be-ser dünyâ (G. 24/1)

Âşık, aşk derdiyle zayıflayıp kuru bir çöp hâline döner. Kuru çöp, âteşte çabucak tutuşarak yanar. Bu nedenle âşğın vücudu, aşk âteşini tutuşturan kuru bir çöptür:

Çûb-ı huşke döndürüp cismüm cefâ-yı dil-berân
Âteş-efrûz-ı mahabbetdür vücûdum her zamân (G. 692/1)

Sönmek üzere olan âteş yellendikçe alevlenir. Âşığın gönlündeki âteş de sevgilinin köyünden gelen sabah yeliyle alevlenir:

Gâhî nesîm-i subh gelür kûy-ı yârdan
Gördükçe anı şu‘lelenür dilde odumuz (G. 341/2)

Âşık ve ejderha, ağızlarından duman yükselmesi yönüyle birbirleri ile ilişkilendirilir. Âşığın âhının dumanı da ejderha misali âşığın ağzından çıkar:

Dem gelür bir ejder-i âteş-feşân olur hemân
Korkacakdur dûd-ı âh-ı ‘âşık-ı bîmârdan (G. 619/2)

Şarap, renginden dolayı âteşe benzetilir. Kadeh âteş ile dolmuş bir tütsü kabıdır:

Kadeh gûyâ ki bir âteşle tolmış sîm micmerdür
Görenler anda ‘aks-i hatt u hâlün sandı ‘anberdür (G. 172/1)

Âteşin yakma özelliğinin yanında aydınlatma özelliği de vardır. Bu bakımdan güneş hem yakma hem aydınlatma yönüyle bir âteştir:

Gül-i gül-zâr defîni âteş-i hurşîde tutup
Nice kızdurdu görün nagme-serâyân-ı hezâr (K. 18/11)

Âteş, cehennemi hatırlatır. Çünkü cehennem yakması ve âteşinin olmasıyla anılır. Beyitlerde “cehennem” ve “âteş” kelimeleri “cehennem âteşi, nâr-ı duzâh” tamlamalarıyla kullanılır:

Mübtelâ-yı sūdde olsam Hâletî âsân idi
Sūdde-i devlet-me’âb-ı ehl-i dünyâdan bana
Var ise cennetde ger Rıdvân'a ‘arz-ı ihtiyâc
Nâr-ı dûzah yeg gelür Firdevs-i a‘lâdan bana (Muk. 6)

Cehennem âteşin kılma benümçün yok yire zâyî‘
İlâhî ben yanup hâkister oldum nâr-ı hacletle (G. 757/2)

Hiz. İbrahim kıssasında âteşin yeri büyüktür. İbrahim, Nemrut tarafından âteşe atılmış, fakat âteş onu yakmayarak bir gülistana dönüşmüştür. Beyitlerde âteş unsurundan yararlanılarak Hiz. İbrahim kıssasına telmih yapılır:

Yüzi suyına kıldı Rabb-i Celîl
Nâr-ı sûzânı gül-sitân-ı Halîl (Mes. 3/9)

Hicr âteşi Halîl-i dile gül-sitân olur
Ey Hâletî gelürse eger yârdan selâm (G. 530/5)

Gerçi sûz-ender-Halîl'em muttasıl cân u tenüm
Sana te'sîr itmeyen âteş neme yarar benüm (Matla/338)

Hiz. Mûsâ kıssasının âteş ve Tûr ile ilgili kıssalar içerisinde yer aldığı ayetler mealen şöyledir: “Hani bir ateş görmüştü de ailesine, ‘Siz burada kalın, ben bir ateş gördüm (oraya gidiyorum). Umarım ondan size bir kor ateş getiririm yahut ateşin başında, yol gösterecek birini bulurum’ demişti. Ateşin yanına varınca, ona şöyle seslenildi: ‘Ey Mûsâ!’ ‘Şüphesiz yok ki, ben senin Rabbinim. Hemen ayakkabılarını çıkar. Çünkü sen mukaddes vadi Tuvâ’dasın.’ ” (Tâ-Hâ 20/10-12). “Mûsâ, ateşin yanına gelince o mübarek yerdeki vadinin sağ tarafındaki ağaçtan şöyle seslenildi: ‘Ey Mûsâ! Şüphesiz ben, evet, ben âlemlerin Rabbi olan Allah’ım.’ ” (Kasas 28/30). “Mûsâ, belirlediğimiz yere (Tûr’a) gelip Rabbi de ona konuşunca, ‘Rabbim! Bana (kendini) göster, sana bakayım’ dedi. Allah da, ‘Beni (dünyada) katiyen göremezsin. Fakat (şu) dağa bak, eğer o yerinde durursa sen de beni görebilirsin.’ dedi. Rabbi dağa tecelli edince onu darmadağın ediverdi. Mûsâ da baygın düştü. Ayılınca, ‘Seni eksikliklerden uzak tutarım Allah’ım! Sana tövbe ettim. Ben inananların ilkiyim’ dedi.” (A’râf7/143) (Eren, 2018: 199). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda, “şu’le-i Tûr, âteş-i Mûsâ” terkipleriyle Hiz. Mûsâ’nın Tûr dağında Allah ile konuşmasına telmih yapılır:

Şu’le-i Tûr’a müsâvî gelemes her âteş
Âb-ı hayvâna mu’âdil olamaz her menhel (K. 40/17)

Olamaz hursend-i âb u tâb gam tâlibleri

Ne zülâl-i Hızr ile ne âteş-i Mûsâ ile (G. 733/2)

Şair, şiirini överken âteş unsurundan yararlanır. Şairin sinesinde aşk âteşi olduğu için şiirleri âteşlidir. Şairin kalemi, âteş saçtığından beyitleri yanar:

Her gice Hâletî bir iki beyti yandurur

Şevk-i ruhiyla hâme-i âteş-feşânumuz (G. 330/5)

Sînende nâr-ı ‘ışk mı var yohsa Hâletî

Nazmun neden ki çak bu kadar sûz-nâk olur (Muk. 162)

Âteş ile ilgili deyim ve atasözlerinin de beyitlerde sıklıkla kullanıldığı görülür. Acı ve üzüntü veren dayanılmaz durumlar için kullanılan “âteşten gömlek” deyimini, Hz. Yûsuf kıssasına telmihen “oddan gönlek” şekliyle kullanılır:

Yanında sanma kim pîrâhen-i hûnîn-i Yûsuf'dur

Bir oddan gönlek olmuş derd-i fîrkat pîr-i Ken‘ân'a (G. 783/4)

“Âteş olmayan yerden duman çıkmaz” atasözü, beyitte “âteş olan yerde elbette olur duhân” şekliyle geçer. Bu atasözü sevgilinin ayva tüyleri için kullanılır. Sevgilinin yanağı âteşe, sevgilinin yanağındaki ayva tüyler ise dumana benzetilir:

Gelse hatt ruhsârına hergiz ta‘accüb eylemem

Âteş olan yerde elbette olur zîrâ duhân (G. 677/2)

1.1.2. Kül (Hâkister, Ahker, Remâd)

Kül, yanıcı maddelerden kalan tozdur (Parlatır, 2016: 946). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda kül ile eşanlamlı hâkister, ahker, remâd kelimeleri kullanılmıştır.

Cismümle sûz-ı hicri bilen i‘tikâd ider

Hıfz itdüğün cehennem odın bir avuç remâd (G. 128/3)

Âşık, ayrılık âteşinde yanıp kül olur:

Kala cânında yine sûz-ı mahabbet bâkî

Nâr-ı hicründe kül olunca eger yana gönül (G. 477/4)

Dahî ‘ışkunla germdür cânım

Gerçi ten oldı nâr-ı hicr ile kül (G. 485/3)

Aşk âteşinde yanıp kül olan âşıkların külünü, sevgili gözlerine sürme eder:

Kebûd olsa ‘aceb mi sürmesi ol şûh-ı fettânun

Gözine kuhl ider hâkisterin ‘uşşâk-ı nâlânun (Matla/256)

Âşığın âhının yeli, âşığın küllerini göğe savurur. Âşık, aşk âteşinden yanıp külleri göğe de savrulsa, yine de âteş olup onu yakan sevgilinin yanına inmek ister:

Savururlarsa külün göklere erbâb-ı gamun

İnmez illâ yine bir âteş-i sûzâna iner (G. 153/4)

Yaksa ger sûz-ı mahabbet göğe savursa külün

Dönerek dil yine ol âteş-i sûzâna iner (G. 231/4)

Âşık, Allah’tan af dilerken yanıp kül olduğunu dile getirir. Âşık, cehennem âteşinden önce utanma âteşinde yanıp kül olmuştur:

Cehennem âteşin kılma benümçün yok yire zâyî‘

Îlâhî ben yanup hâkister oldum nâr-ı hacletle (G. 757/2)

1.1.3. Dûd (Duhân, Duman)

Dûd, duhân duman demektir. Azmîzâde Hâletî Divanı'nda daha çok âh kelimesiyle terkipli kullanılarak “dûd-ı âh” şekliyle beyitlerde geçer. Âh, âşığın aşk âteşiyle gönlünden çıkan dumandır. Âşığın âhının dumanı bir mum gibi âşığın başından çıkar:

Açılmazsa ‘aceb mi dîde-i baht-ı dil-i şeydâ

Duhân-ı nâr-ı âhumla tolupdur ser-be-ser dünyâ (G. 24/1)

Dûd-ı âhum eksük olmazsa n'ola mânend-i şem‘

Od yanar başumda sensüz ey meh-i hurşîd-i lem‘ (G. 363/1)

Duman, göğe doğru yükselince bulut gibi görünür. Bu nedenle âşığın âh âteşinin dumanından bulutlar oluşur. Bu bulutlar güneşin sevgiliye bakmasına, düşmanın mektubunun sevgiliye ulaşmasına engel olur:

Murg ile varur diyü nâme-i düşmen sana

Dûd-ı siyâhum olur ebr-i kebûter-rübâ (Muk. 5)

Bile giryân ola tâ kim benümle rûz-ı fırkatde

Duhân-ı âteş-i âhumdan itdüm ebrler peydâ (G. 21/5)

Bakmasun diyü ruh-ı dil-dâra çeşm-i âftâb

Eylerin peydâ dem-â-dem dûd-ı âhumdan sehâb (G. 53/1)

Düşmen salarsa yâra kebûterle nâmesin

Ben de duhân-ı âh-ı dilüm eylerüm sehâb (G. 60/3)

Sevgilinin yüzü aydınlık ve parlaktır. Sevgilinin yanağı adeta bir kandil gibi yanmakta, etrafı aydınlatmaktadır. Sevgilinin kandil gibi yanan yanağının âteşinden çıkan dumanlar, sevgilinin kaşlarını karartmıştır:

Kaşların mihrâbı çak böyle kararmazdı eger

Şem‘-i ruhsârundan ana çıkmasa dâ'im duhân (G. 549/2)

Divan şiirinde, mor sünbül olarak geçen sünbülün koyu rengi ile duman arasında benzerlik ilişkisi kurulur. Bu nedenle, âşığın başından göğe doğru yükselmiş dumanı görenler onu başa takılmış bir sünbül sanırlar:

Başına sünbül takındı sandı bânû-yı zamân
Hâletî bâm-ı sipihr üzre görenler dûdumuz (G. 304/5)

“Dûd-ı dil” terkibi ile “gönül dumanı” kast edilir. Gönülün dumanından kasıt, aşk âteşiyle yanan gönülden çıkan dumandır. Bu duman gönülde aşk âteşinin olduğuna işarettir. Gönülden çıkan bu duman, âşıkların yüzünü kara eder. Âşığın gönlünden o kadar duman çıkar ki kimse gece ve gündüzü ayırt edemez. Âşığın hüznler kulübesi, âşığın âhının dumanı sayesinde bulunur:

Dûd-ı dil ile nâr-ı gam olmasa rûz u şeb
Bulmazdı kimse külbe-i ahzânumuz bizüm (G. 510/2)

Bozılır ol yüzi âyîne eger eylesem âh
İncinür iki gözüm dûd-ı dilümden her gâh (G. 707/1)

Ben kimseyi yakmam dir ise Hâletîyâ çerh
Dûd-ı dil-i ‘uşşâk ider yüzünü kara (G. 782/5)

Dûd-ı dil-i sûzânı ile ehl-i mahabbet
Bir hâle varur kim seçemez subh u mesâyı (G. 845/3)

Âşığın içindeki aşk âteşiyle âşığın başından ve ağzından dumanlar çıkar. Bu yönüyle âşık ve âşığın âhı bazen muma bazen ejderhâya benzetilir:

Rûy-ı âteş-nâküni görünce yandum şem‘-veş
Kâkülün seyr eyleyince çıkdı başumdan duhân (G. 625/2)

‘İşk ile hâsılumuz âteş ü dûd eyliyelüm

Giderek şem‘-sıfât mah-ı vücûd eyliyelüm (G. 512/1)

Haste-i ‘ışkam yanumda şem‘ âhumdur benüm

Başum ucın bekleyen dûd-ı siyâhumdur benüm (G. 519/1)

Duhân-ı âhum idüp ejdehâ-yı âteş-bâr

Benümle korkudur oldı cihânı şimdi o yâr (Matla/156)

1.2. Hava ve Hava ile İlgili Unsurlar

Dört unsurun ikincisi havadır. Hava küresinin yeri, âteş küresinin altında ve su küresinin üstündedir. Hava, kendi yerinde tabiatıyla durgundur, ancak zorlayıcı çeşitli etkilerle hareket etmektedir. Durgun kaldığı anlardaki adı havadır. Hareket hâlinde bulunduğu zaman rüzgâr adını alır. Hava unsuru da latif şeffâf ve renksizdir. Tabiatı sıcak ve nemlidir (İ. Hakkı, 1974: 28).

1.2.1. Hevâ, Havâ

Hava, dünyayı belirli bir yüksekliğe kadar çevreleyen hafif gaz tabakasıdır. Divan şiirinde hava, gerçek ve mecaz anlamlarıyla beyitlerde geçer. Azmîzâde Hâletî Divanı’nda hava şekliyle sadece bir beyitte hevâ şekliyle birçok beyitte geçer. Azmîzâde Hâletî Divanı’nda hava unsurunun gerçek anlamında kullanıldığı beyitler:

Figâna başladı murgân mahabbet ehli gibi

Havâ açılmag ile hem-çü sîne-i dil-ber (K. 25/10)

Hevâ-yı gül-sitân gam mürdesine feyz-i cân eyler

O kim cân bulmag ister şimdi geşt-i gül-sitân eyler (G. 183/1)

Geldi mülk-i çemene kodı şitâ iklimin

İtdi tebdîl-i hevâ şimdi nesîm-i eshâr (G. 211/5)

Hevâ, beyitlerde gökyüzü anlamında da kullanılır. “Murg-ı hevâ” terkihi ile kuşun gökyüzünde bulunmasına değinilir:

Per ü bâl alsa semenderden eger ‘âriyyet

Yana her murg-ı hevâ gökde olurken perrân (K. 14/14)

Dört unsurdan olan hava ve su beyitlerde birlikte kullanılır. Âşığın gözyaşları su ile âhı da hava ile ilişkilendirilir:

Tâlib-i vasl olma ey ‘âşık sirişk ü âh ile

Gonce-i maksûdı açmaz hergiz ol âb u hevâ (G. 26/2)

1.2.2. Rüzgâr (Bâd, Nesîm, Sabâ, Yel)

Bâd, Divan şiirinde rüzgâr anlamı ile çok kullanılan sözcüklerden biridir. Divan şairleri pek çok beyitte bâdı, “hazân, bahâr, şitâ, seher, semûm, sarsar, sem, zemherîr” gibi sözcüklerden yararlanarak değişik rüzgâr çeşitlerini ifade etmek üzere kullanmışlardır (Bayram, 2001: 72-73).

Rüzgâr, yel anlamıyla Divan şiirinde oldukça geniş bir kullanım bulmuştur. Öncelikle âşığın “âh”ı ile sıkı bir münasebeti vardır. Sevgilinin saçlarındaki koku rüzgârda daima mevcuttur. Sabah ve seher vakitlerinde esen rüzgârda bu özellik daha belirgindir. Rüzgâr, sevgilinin saçını çözer. Rüzgâr bunu sevgiliye ve onun saçındaki kokuya karşı duyduğu aşktan dolayı yapar. Rüzgârda misk kokusu sevgilinin saçından alınmadır. Bazen rüzgârı bir postacı, bir ulak olarak görürüz. Bu durumda sevgiliden âşığa koku; âşıktan sevgiliye özleyiş, niyâz, âh u feryâd getirip götürür. Rüzgâr devamlı esişiyle toz oluşturur. Âşık bu esinti ile sevgilinin ayağının tozuna kavuşur. Rüzgârın devamlı dolaşıp durması âşığın hâline pek uygundur. Nitekim âşık ağlarken rüzgâr da yağmur bulutlarını harekete geçirir. Rüzgâr şiddetli olunca çiçeklere zarar verir. Hafif estiği zaman güllerin açmasına neden

olur. Onun hafif hafif esmesi her yeri cennet bahçesi hâline getirir. Rüzgâr, ağaç yapraklarını yavaş yavaş açıp okur. Rüzgâr, Hz. Süleymân'ın ona hükmetmesi, anâsır-ı erbaadan biri olan havayı oluşturması gibi yönlerden ele alınır (Pala, 2007: 381-382).

Bahariyyelerde “bâd-ı sabâ, nesim-i bâd, enfâs-ı sabâ, bâd-ı bahâr” gibi çeşitli tamlamalarla birlikte kullanılan rüzgâr, bahar mevsiminde yaydığı ferahlık, tazelik ve güzel kokular ile kendisinden en çok söz edilen unsurlar arasındadır (Kalender, 2002: 21).

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda rüzgâr anlamında en çok “bâd” kelimesi kullanılmıştır. Ardından sırasıyla rüzgâr, nesîm, sabâ ve yel kullanılan diğer kelimelerdendir.

Bahar yeli, gülistânda eser. Bunun için çiçeklerin açılmasında bahar yelinin etkisi vardır. Goncanın açılıp gül olmasını sağlar. Bahar yeli, sevgilinin boyunun gölgesi yere düşmesin diye gülşene gül yaprakları döşer:

Ney gibi ehl-i hâle sadâsı fenâ virür

Raks itdürürse nahli n'ola bâd-ı nev-bahâr (K. 5/5)

Her zamân gül-şene gül-berg döşer bâd-ı bahâr

Düşmesün diyü yire sâye-i serv-kadd-i yâr (G. 293/1)

Açıldı gönlümüz haber-i vasl-ı yâr ile

Güller gibi ki açıla bâd-ı bahâr ile (G. 790/1)

Rüzgâr, çok sıcak da eserse çok soğuk da eserse bitkilere zarar verir. Şair, memdûhu överken, onun cihânın gül bahçesinde uzun boylu bir fîdan olduğunu söyler, Allah'ın onu rüzgârın sıcaklığından ve soğuktan korumasını diler:

Âh-ı serd ü sîne-i germ-i dil-i şeydâ gibi

Hükmini itdükçe zâhir gâh sayf ü geh şitâ

Bir dıraht-ı ser-firâzısın cihân gül-zârınun

Saklasun bu rûzgârın germ ü serdinden Hudâ (Muk. 2)

Yel, önüne geleni savurma özelliğine sahiptir. Rûzgârın önüne katıp savurduğu saman çöpü gibi olan âşıktır. Âşık, sevgilinin kapısında toz toprak olmak ister ancak rûzgârın kendisini oradan uzaklaştırmasından korkar:

İşigünde dostum kaçmazdum olmakdan gubâr
Korkum oldur dûr ide bir gün kapundan rûzgâr (G. 210/1)

Deşt-i gamda olmışum bir kâh-ı berg-i bî-karâr
Bana sorsun bilmeyenler rûzgârın şiddetin (G. 693/2)

“Âh” denildiği zaman ağızdan çıkan hava, yele benzetilir. Bu nedenle rûzgâr ve âşığın “âh”ı arasında sıkı bir münasebet vardır. Âşığın gönlündeki âteşin külleri, âşığın âhının yeli ile dışarı çıkar. Âşığın kalbi, gözyaşlarının seli ve âhının yeli ile denizler gibi coşar. Sevgilinin saçları yüzüne düştüğü için âşığın, sevgilinin yüzünü görmesine engel olur. Ancak âşığın, âhının yeli esince saçlar havalanır böylece âşık sevgiliyi görmüş olur:

Gubâr-ı hâtırumla bâd-ı âhum
Olurlar gird-bâd-ı deşt-i hicrân (G. 572/6)

Olamam yanında yârün ‘uhde-i gamdan halâs
Çıksa bâd-ı âh ile hâkister-i nâr-ı derûn (G. 579/3)

Oldı mâni‘ yüzini görmege gîsû-yı nigâr
Bâd-ı âhumdan olur bana olursa dermân (G. 626/3)

Az görme mübtelâ-yı gamun bâd-ı âhını
Hâke düşürdi ol niçe şâhun külâhını (G. 860/1)

Bir taraftan seyl-i eşk ü bir taraftan bâd-ı âh
Bu dil-i şeydâ n'ola cûş itse deryâlar gibi (G. 862/4)

Sevgilinin saçlarındaki kokuya karşı derin bir aşk duyan rûzgâr, sevgilinin saçlarını çözerek onun kokusunu alır. Gittiği her yere bu kokuyu kendisiyle götürür. Sevgilinin

saçlarının kokusunu taşıyan rüzgâr, bağa gidince gülleri açar. Rüzgâr, bu koku ile çemen pazarında attâr olur:

Gelse bir bâga eger bâd ile bûy-ı zülfün
Gülleri hande ider sebzeleri hurrem olur (G. 186/4)

Ugrayup bâd saçun çînine müşk aldı biraz
Ser-i bâzâr-ı çemende ola tâ kim ‘attâr (G. 211/4)

Rüzgâr, bazen rakiptir. Çünkü rüzgârın, gül ile olan münasebeti bülbülün feryâd etmesine neden olur. Rüzgâr, bazen gül yaprağını havalandırıp kendi yanına çeker. Bazen gülün âteşini parlatıp bülbülün gönlünü yakar:

Kaldurup şâhid-i gül-bergi alur yanına bâd
Muttasıl murg-ı çemen kılsa ‘aceb mi feryâd (G. 119/1)

Yine gül âteşini bâd fûrûzân itdi
‘Andelîbün dil-i nâlânını sûzân itdi (Matla/589)

Rüzgâr’ın, Hz. Süleymân’ın emrinde oluşu ve onu istediği yere taşınmasından dolayı beyitlerde Hz. Süleymân ve rüzgâr birlikte anılır:

Hakkâ ki güzel zabt ider ol husrev-i hûbân
Âhum yeline hükm idemez gerçi Süleymân (G. 652/1)

Gösterdi cihân halkına o şâh-ı cihânum
Kullanmada âhum yelini resm-i Süleymân (G. 570/3)

Rüzgâr, sevgilinin kokusunu getiren bir habercidir. Rüzgâr, Hz. Ya’kûb’a onun gözlerini açacak olan Yûsuf’un gömleğinin kokusunu getirmiştir:

Bûy-ı pîrâhen-i Yûsuf’la güzâr eylese bâd
Der-i beytül-hazeni açmaya pîr-i Ken‘ân (K. 14/6)

Umma bâd-ı Mısır'dan ey sâkin-i beytü'l-hazen

Magz-ı câna bûy-ı pîrâhen getürmek her seher (G. 159/4)

Beyitlerde sert rüzgâr, kasırga anlamındaki “tünd-bâd, gird-bâd” daha çok olumsuz durumları anlatır. Bu kelimeler genellikle âşığın âhı ile birlikte kullanılır. Âşığın âhı o kadar çoktur ki adeta bir kasırgayı andırır:

Bâd-ı âhumdan ki sahrâlarda kalkar gird-bâd

Kal‘a-i gerdûna toprak sürmedür andan murâd (G. 118/1)

Yanumdan eksük olmaz tünd-bâd-ı sarsar-ı âhum

Ne bâküm var eger kim karşı varsam rûzgârımla (G. 778/4)

Hazân rüzgârı; dağıtma, bozma, tahrip etme gibi hâl ve vazifeler içinde görülür. Bu bakımdan diğer rüzgârlardan ayrılır (Tolasa, 1973: 483). “Hazân” ve “cefâ” kelimelerinin terkipli kullanılması hazân rüzgârının olumsuz yönünü vurgular:

‘Uşşâkun âh-ı serdine incinmesün rakîb

Olmaz cefâ-yı bâd-ı hazândan seher halâs (G. 355/4)

Şimâl, soğuğu ile meşhur bir rüzgârdır. Şair, şiirini övmek maksadıyla nefesini şimâl rüzgârına benzetir. Nefesinin rüzgârı yani ağzından çıkan sözler, şiir denizindeki çer çöpün kenara gitmesine vesile olur:

Kopsa semtinden eger bâd-ı şimâl-i nefesüm

Bahr-i nazmun has u hâşâki ider ‘azm-i kenâr (G. 139/9)

1.2.2.1. Sabâ Yeli

Sabâ (seher) yeli, kuzey doğudan esen hafif ve tatlı bir rüzgârdır (Parlatır, 2016: 1428). Sabânın bir rüzgâr olarak ilkbaharda tabiatın gelişmesi ve güzelleşmesi üzerine doğal fonksiyonu vardır. Ayrıca goncayı açıp gül hâline getirmek, selviyi yeşillikle donatmak, lalenin kırmızısını vermek, nergisin gözünü açmak da diğer vazifelerindendir.

Sabâ, sevgili ile âşık arasında kokuya dayanan bağlantıyı temin eder, sevgilinin güzelliklerden bahseden bir nevi haberci olur. Kokusu dolayısıyla sabâ, sevgilinin saçına son derece düşkündür; onu çözer, karıştırır, dağıtır, uçurur. Zaten onun sahip olduğu bütün ehemmiyet de budur. Taşıdığı ve dağıttığı söylenen kokuların başında misk ve anber, sonra sümbül ve reyhan gelmektedir (Tolasa, 1973: 482).

Sabâ yeli, âşığa sevgilinin saçlarının kokusunu getiren bir habercidir. Âşığa sevgilinin saçlarının kokusundan haber getiren sabâ, âşığın gönül âteşine de üfler. Böylece âşığın daha çok yanmasına neden olur:

Bûy-ı zülfîn Hâletî aldum hayâlinden tamâm
Makdem-i bâd-ı sabâya intizârum kalmadı (G. 854/5)

Bûy-ı zülfün irişe tâ ki meşâmm-ı câna
Seherî bâd-ı sabâ geldi getürdi haberi (G. 891/2)

Bûy-ı zülfün getüren bâd-ı sabâ cânânun
Her zamân âteşin üfler bu dil-i şeydânun (Matla/236)

Sabâ yeli, âşığa sadece sevgilinin saçlarının kokusunu değil sevgilinin ayağının toprağını bile ulaştıran bir habercidir. Sabâ yeli; sevgilinin geçtiği yerlerden, köyünden, sevgilinin ayağının tozunu getirir. Âşık da bu tozu sürme diye gözüne sürer:

Tagıtdı kendüsini sürme-i safâ hani
Şu dem ki hâk-i rehinden sabâ iletdi haber (K. 28/33)

Tûtyâ-yı hâk-i pâyun ırgürür diyü sabâ
Gözlerüm nergis gibi yollarda kalur dâ'imâ (G. 22/1)

Hâk-i rehün iletse sabâ cennete eger
Havrâ iderdi cân gözine anı tûtyâ (G. 23/3)

Şol gubâr-ı reh-i cânân ki sabâ ile gelür
Kimi kuhl-ı basarumdur kimi 'itr-ı kefenüm (G. 539/3)

İrgürdi sabâ hâk-i rehün nergis-i bâga

Yokdur görecek gözlerümüz bâd-ı sabâyı (G. 887/4)

Sabâ yeli, gül bahçesinde goncanın açılıp gül olmasını sağladığı için bir hocadır. Goncanın kalbindeki sırları ortaya çıkardığı için keşif sahibidir. Sabâ, gül bahçesinin nakkaşıdır:

O hâcedür ki sabâ şimdi Çîn'den geldi

Çemende açsa n'ola gonce nâfesin yir yir (K. 25/8)

Gül-şende açan gunceleri bâd-ı sabâdur

Nakkâşî o şehrin ne 'aceb çihre-güşâdur (G. 168/1)

Keşfe mâlik bir seher-hîz olmasa bâd-ı sabâ

Goncenün kalbindekin dünyâya kılmazdı 'ıyân (G. 662/4)

Kûy-ı dil-dâr gubârın getür ey bâd-ı sabâ

Diler isen ki çemen gülleri handân olsun (G. 669/7)

Basmaz ol gonce-i nev-hîz-i çemen-perver-i nâz

Bâd-ı subh itse eger berg-i güli pâ-y-endâz (Matla/183)

Gülleri handan eden, gülşeni yeşillikle donatan sabâ, sert eserse de gülşene zarar verir. Sabâ, âşıkların ömür mahsülünü de hebâ edebilir:

Hâk-i rehün ki hem-reh-i bâd-ı sabâ olur

Mahsûl-i 'ömr-i 'âşık-ı şeydâ hebâ olur (G. 282/1)

Vezân eyler çemende bâd-ı âhın turma bûlbüller

Perîşân olduğın bâd-ı seherden sanmasun güller (Matla/94)

1.2.2.2. Nesîm

Nesim, havanın hafif dalgalanması veya hafif hafif esmesidir. Hava esintisi olmasa bile havanın dağılma veya yayılmasıdır. Nesim sevgilinin mahallesi, özellikle saç ile koku bakımından sıkı sıkıya ilgilidir. Hatta nesim, sevgiliye ait şeylerin kokusundan ibaret bir rüzgâr hâlinedir. Onun yol uğrağı sevgilinin mahallesidir. Bu nedenle o da haberci fonksiyonunu taşır ve sevgilinin saç ile yine içli dışlıdır. Nesim'in en çok sevdiği veya kendisini gösterdiği vakitler, seher ve sabah olur (Tolasa, 1973: 483).

Nesim, sabah vakti ve hafif hafif estiği için goncayı açıp gül hâline getirir. Nesîm'in goncaların ağzını yoklaması, goncaların gönlüne girmesi, bağı kulak müjdesi getirmesi, goncanın açılması ile ilgilidir:

Var mı nazîri nûkhet-i ihsânunun diyü
Yoklar nesîm goncelerün agzını müdâm (K. 3/26)

Güller gibi açılma n'ola dîde-i emel
Oldı nesîm-i subh-ı sa'âdet yine vezân (K. 16/3)

Misk-i gerd-i rehini eylemese dest-âvîz
Goncenün gönlüne girmezdi nesîm-i eshâr (K. 18/17)

Üstine her dıraht 'aceb mi saçarsa sîm
Gülden getürdi bâğı kulak müjdesin nesîm (Matla/311)

Nesim, sevgilinin mahallesi ve saç ile koku bakımından sıkı sıkıya ilgilidir. Hatta nesim, sevgiliye ait şeylerin kokusundan ibaret bir rüzgârdır. Nesim, sevgilinin semtinden, sevgilinin saçlarından âşığa misk kokusu getirir:

Gel ey nesîm-i subh tagıt zülf-i dil-beri
Dehri mu'attar it yine her yana müşk saç (G. 108/4)

Nesîm-i subhdan irdükçe câna nefha-i müşkîn
Gözün aç kim gelen ey dil gubâr-ı kûy-ı dil-berdür (G. 256/2)

Nesim yelinin sürekli dolaşmasından dolayı, âşık, kendini nesim yeline benzetir:

Cihânda gönlümü vü ‘akl u hûşî târmâr itdüm

Kırup zencîr-i pûlâdı bu zindândan firâr itdüm

Ayak ayak cünûn vâdîlerin geşt ü güzâr itdüm

Varup ser-menzil-i mülk-i kanâ‘atda karâr itdüm

Nesîm-âsâ çeküp el bâg-ı ‘âlemden güzâr itdüm

Geçüp bûy-ı gülünden hâr-ı hicrân ihtiyâr itdüm (Müs. 6/1)

1.3. Su ve Su ile İlgili Unsurlar

Su, dört unsurun üçüncüsüdür. Renksiz, şeffaf, basit bir cisimdir. Tabiatı nemli, soğuk ve havaya göre yoğun ve ağırdır. Oluş ve bozuluşla türlü şekiller almaya elverişlidir (İ. Hakkı, 1974: 49).

1.3.1. Su, Âb

Su, “Her canlı şeyi sudan yarattığımızı (görüp düşünmediler mi?) 21/30” âyet-i kerîmesi ile belirtildiği üzere cümle mahlûkâtın yaratılmasına sebeptir ve bu sebeple rûha derin tesirleri söz konusudur. İnsanlar birkaç gün yemeden yaşayabildikleri hâlde aynı müddet içerisinde susuz hayatlarını sürdüremezler (Ceylan, 2000: 301). Özellikle nebatat, onunla meydana gelmektedir ve bu meydana gelişin yanı sıra, büyümesi, tazelenip güzelleşmesi de ona bağlıdır (Tolasa, 1974: 464).

Divan edebiyatında su, birçok yönden ele alınmış, çeşitli inanış, müşâhede ve telakkîlere göre teşbih ve mecazlara konu olmuştur. Onda, her şeyden evvel bir hayat vericilik özelliği vardır. Gelişip büyümeye zemin hazırlar. Tahrip edicilik, boğuculuk ve batırcılık özellikleriyle tehlike; temizleyicilik, güzelleştiricilik ve geliştiricilik özellikleriyle de nimettir. Âşığın gözü çeşme, gözyaşı ise akan bir sudur. Âb-ı revân (akan su) tamlaması sevgilinin boyuna işarettir. Sevgilinin gönlü taştır. Âşık bu taşı delmek veya

yumuşatmak için devamlı akan gözyaşı suyunu kullanır. Su, akıcılık özelliğiyle ömre, kesintisizlik özelliğiyle sevgilinin saçına teşbih edilir. Âşığın aşk ile yanan gönlünü söndürmek için durmadan akar. Ancak o âteşin söndüğü olmaz. Susuzluğu giderici özelliğiyle vuslatı simgeler (Pala, 2007: 1). Azmîzâde Hâletî Divanı'nda su, gerçek ve mecaz anlamlarıyla sıklıkla anılmıştır. Su anlamında daha çok “âb” kelimesi kullanılmıştır. Ancak “su” kelimesinin kullanıldığı beyitler de fazladır.

Su, hayat vericidir, her tarafı canlandırıp, yeşillendirir. Bitkilerin meydana gelmesi, yeşillenmesi su sayesinde:

Bir dem içre sebze-i bâg-ı felek olurdu huşk
Âb-ı şâdirvânı ger su sepmeseydi her zamân (K. 27/9)

Meger ki eyledi âteş yakup ağaçları bâd
Çemende kaynamaga başladı sular yir yir (K. 28/4)

Su, âteşi söndürür ve harareti teskin eder. Âteş veya hararet şiddetli olunca sular kurur. Su ile âteş bir arada bulunamazlar. Ancak bunun bir istisnası vardır. O da sevgilinin yanağıdır. Sevgilinin yanağında bir arada bulunmaları (kırmızılık ve şeffaflıktan kinaye) ise olağanüstü bir hâldir, bir nevi sihirdir veya keramettir (Tolasa, 1973: 466). Sevgilinin yüzü, su ve âteşi kendisinde barındırdığı için gönül âteşini, gözyaşı da suyunu sevgilinin yüzünden alır:

Buldı gül-i sefîd gibi rûyun âb u tâb
Zîbâ yaraşdı haddüne gül-gûne-i hicâb (G. 61/1)

Hakkâ ki âb u âteşi cem‘ itdi ‘ârızun
Andan ‘aceb mi dîde vü dil bulsa âb u tâb (G. 73/4)

Cây olaldan sana çeşm ü dil-i ‘uşşâk-ı hazîn
Âb u tâb-ı ruhunı her gören eyler tahsîn (G. 584/1)

Su, hayat kaynağıdır. İnsana ferahlık verir. Su kelimesi bile insanı dinlendirir. Şair, su kelimesi ile lütuf, ihsân gibi soyut kavramları terkipli kullanarak bu kavramları somutlaştırmak ve anlamı pekiştirmek ister. Şair, memdûhtan yardım dilerken “âb-ı lutf, âb-ı ihsân” terkiplerinden yararlanır:

Sal kişt-zâr-ı ma‘rifete âb-ı lutfunı

Hatt-ı ricâlden sakın ey Yûsuf-ı zamân (K. 16/27)

Âb-ı ihsânın çemen-zâr-ı ümîde salmasa

Mümteni‘dür kim ola nahl-i emânı bâr-ver (K. 31/14)

Su, dört unsurdan olan hava ve âteş ile birlikte beyitlerde söz konusu edilir. Âşığın gözyaşları su ile âhı hava ile ilişkilendirilir:

Tâlib-i vasl olma ey ‘âşık sirişk ü âh ile

Gonce-i maksûdı açmaz hergiz ol âb u hevâ (G. 26/2)

Aglayup âh itdi kûyunda ‘adû-yı bed-likâ

‘Âşıkun hayli mizâcın bozdı ol âb u hevâ (G. 39/1)

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda su ile ilgili deyimlerin sıklıkla kullanıldığı görülür. “Yüzsuyu dökmek, ağzının suyu akmak, saman altından su yürütmek, ocağına su koymak, suya götürüp susuz getirmek, yetmiş iki dereden su getirmek, su gibi ezbere bilmek, bir içim su, ayağına su inmek, su gibi akmak” beyitlerde kullanılan deyimlerdir:

Sevgili, âşığa yüzünü göstermezse bile âşık onun güzelliğinin kitabını su gibi ezbere bilmektedir:

Göstermez isen bana n'ola mushaf-ı hüsnün

Ben anı su gibi bilürin ezbere cânâ (G. 30/4)

Ay yüzlü sevgili güzellikte bir içim sudur. Gönlü susamış âşıklar o sudan içmek isterler:

Nice andan el yusunlar ‘âşık-ı dil-teşneler
Bir içim sudur güzellikde o şûh-ı meh-likâ (G. 42/3)

Bir içim sudur ol dil-ber olur anunçün ey ‘âşık
Hemîşe bâd-ı âhun rûyî pür-çîn olmaga bâ‘is (G. 104/3)

Dil-teşne-i visâle rahm itmeyince dil-ber
Farz idelüm ki olmuş hüsniyle bir içim su (G. 701/4)

Sevgili selvi boylu olunca âşıkların gönlü su gibi akar:

N'ola pâyuna aksa su gibi gönlüm
Çeker kendüye bahr âb-ı revânı (K. 38/26)

Akıtdı su gibi halk-ı cihânun kendüye gönlin
Ne hâssiyyet komış bilmem Hudâ ol serv-i bâlâda (G. 779/2)

Şairin şiiri okunduğu zaman dostların ağzının suyu akar:

Bu şi‘r-i âb-dârum bezm-i medhünde okundukça
Revâdur muttasıl agzı suyun akıtsa yârânun (K. 30/18)

Âşık, sevgiliye yalvarırken yüzünün suyunu yere döker, ümit ağacı yeşersin diye yüzünün suyu ile onu sular:

Gözyaşın pâ-yı dil-bere dökdi
Yüzümün suyunı yire dökdi (Mes. 2/32)

Virür dıraht-ı ümmîdi ber-murâd diyü
Yüzüm suyun yire dökdi zamâne-i muhtâl (K. 21/38)

Gökyüzü, saman altından su yürüttüğü için keheşân yıldızının şekli, nehir gibidir:

Görünmez idi cûy-sıfat şekl-i kehkeşân

Yürütmeseydi su saman altından âsûmân (Matla/409)

Beyitlerde geçen “ocagina su koymak” tabiri “ocagini södürmek” deyimini ile aynı anlamdadır:

Niçe âteş-kede vîrân olupdur âb-ı tîgiyle

Ocagina su koydı hak budur kim ehl-i tугyânun (K. 23/2)

Dün gice eyledi isbât derûnumda benüm

Gamun ocagina su koydugını pîr-i mugân (G. 571/5)

‘Îzâr-ı dil-bere öykündi lâle-i hod-rû

‘Aceb mi korsa anun bâg-bân ocagina su (G. 703/1)

Derûnun oldu ise nâr-ı gussadan memlû

Ne gam ki sâgar-ı mey kor gamun ocagina su (Matla/444)

“Suya götürüp susuz getirmek” deyimini hilekâr insanlar için kullanılır. Bu deyim sevgilinin çene çukuruna inen saçları için kullanılmıştır:

İner çâh-ı zenahdânına yârün zûlf-i mekkârı

Suya iltüp yine susuz getürdi çok giriftârı (Matla/539)

“Bin dereden su getirmek” deyimini Azmîzâde Hâletî Divanı’nda “yetmiş iki dereden su getirmek” şeklinde kullanılmıştır. Deniz, yetmiş iki dereden su getirse bile âşığın gözyaşları ile başa çıkamaz:

Çıkamaz başa benüm eşk-i firâvânum ile

Yetmiş iki dereden su getürürse deryâ (G. 29/6)

1.3.2. Âb-ı Hayât (Âb-ı Hayvân, Âb-ı Zindegânî)

Âb-ı hayât; ölmezlik suyu, damlaları sonsuz hayat bağışlayan tatlı ve lezzetli sudur. Efsaneye göre İskender-i Zülkarneyn ordusuyla birlikte bir memlekete uğramış. Orada kendisine ileride bir deniz olduğu, o deniz geçilince üç ay süren karanlıklar ülkesinin başladığı ve bu ülkede âb-ı hayât olduğu söylenmiş. İskender, veziri Hızır'ı da yanına alarak denizi geçmiş ve zulumat (karanlıklar) ülkesine varmış. Bu arada İlyas da yanlarındaymış. İskender'de karanlıkları aydınlatan iki mücevher (veya bayrak) varmış. Birini Hızır ile İlyas'a vermiş. Hangisi suyu bulursa yekdiğerinin haberdar etmek şartıyla ayrılmışlar. Hızır ile İlyas yorulunca bir pınar kenarına oturup karınlarını doyurmak istemişler. Hızır yanında getirdiği pişmiş balıkları çıkarmış. Pınardan elini yıkarken bir damla su balığa damlamış. Balık o anda canlanıp suya karışmış. Hızır bilmiş ki âb-ı hayât budur, kana kana içmiş. İlyas'a da içirmiş. O sırada bunlara İskender'e söz etmesinler diye bir emr-i İlâhi gelmiş. Bir rivayete göre de İskender'e haber vermek için pınardan ayrılmışlar ama tekrar aynı pınarı bulamamışlar. Böylece Hızır ile İlyas ölümsüzlüğe ermişler (Pala, 2007: 3).

Gökyüzü, gece siyahlığı dolayısıyla karanlıklar ülkesidir. Ay, özellikle dolunayın şekli, parlaklığı ve rengi bakımından siyah-beyaz tezdı içinde pınara, âb-ı hayâta benzetilir. Güneş, bütün canlılar için su gibi daimi bir feyiz ve hayat kaynağıdır. Geceleyn kaybolan güneş zulmette gizlenen âb-ı hayât, gündüz gökyüzü ise içinde âb-ı hayât bulunan altın bir kadehtir. Bahar mevsimi, bahar rüzgârları ve yağmurlar tohumların, bitkilerin yeşermesine, dirilmesine sebep ve yardımcı olduklarından ölüyü diriltten âb-ı hayât misalidirler. Çeşme, havuz, sebil vb. dolayısıyla yazılan kasidelerde ilgili suyun âb-ı hayâta benzetilmesi, her zaman için karşılaşılabilecek hususlardandır. Âb-ı hayâtın yanı sıra Hızır, İskender ve zulmet konuları yine çok defa onunla ilgili motifler hâlinde ele alınır. Mesela Hz. Ali ve Mevlana gibi belli isimler veya herhangi bir veli, pir, mürşid-i kâmil Hızır'a benzetilir. Onların irşadı, rehberliği ve himmetleri Hızır'ın âb-ı hayâtı gibi şifadır. Hızır, sevilen ve övülen kişidir, sevgilidir, padişaktır, vezirdir, dosttur. Sevgilinin kendisi, dudakları veya yanakları âb-ı hayât ise âşık da onu arayan Hızır'dır. Hızır, ediptir. Şair, söz ve mana Hızır'dır. Nasıl Hızır, âb-ı hayâtla diri kalmışsa şair veya yazar da şiiriyle, eseriyle, sanatıyla ebedidir. Hızır, seyahatler etmiş ve etmektedir. Aşığın gönlü de sabırsız ve kararsızdır; yerinde duramaz. Seyahatler eder, âb-ı hayâtı (sevgilisini) arar. Hızır'ın

yürüdüğü yerlerde kuru otlar yeşerir. Kalemin de arkasında otlar, çimenler gibi harfler, yazılar teşekkül eder. Gonca; yeşilliği, gizliliği yönünden elinde âb-ı hayât kadehi tutan Hızır'a benzetilir. Hızır, uzun ömrü ifade eder. Genellikle sevgilinin boyunu temsil eden servi (tasavvufî açıdan vahdet) yeşilliği, yüksekliği ve uzunluğu itibarıyla uzun ömre delalet eder. Dolayısıyla Hızır-servi münasebeti kurulur. Bütün arzu ve mücadelesine rağmen âb-ı hayâtı bulamayan İskender, muradına kavuşamayan kimseyi temsil eder. Bu sebeple âb-ı hayâta, âb-ı İskender veya âb-ı İskenderî de denilmiştir (Çelebioğlu, 1988: 3-4).

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda âb-ı hayât, “âb-ı hayvân, âb-ı zindegânî, zülâl-i Hızır” şekilleriyle de geçer. Bu terkipler âb-ı hayât ile aynı anlamdadır:

Elüm nâvek-zen-i sayd-ı ma'ânî

Dilüm sakkâ-yı âb-ı zindegânî (Mes. 9/121)

Ey şefâ'at bezminün şem'i dem-â-dem nûrunı

Şâ'ir-i kudsi ider pervâne-âsâ cüst ü cû

Ka'be-i kûyun tavâf itmek dilerse Hızır eger

Varsun itsün evvel âb-ı zindegânîden vuzû (Muk. 108)

Mürde diller cân bulurlar senden ey şemşîr-i yâr

Âb-ı hayvândan virülmiş gâlibâ suyun senün (G. 431/3)

Dıraht-ı ser-bülend-i bâg-ı 'ışkun sâkına çıkmaz

Zülâl-i Hızır'ı virsen niçe yıllar nahl-i Mûsâ'ya (G. 724/4)

Olamaz hursend-i âb u tâb gam tâlibleri

Ne zülâl-i Hızır ile ne âteş-i Mûsâ ile (G. 733/2)

Rakîbe Hâletî la'l-i lebin yâr emdürür dirler

Yazık ol âb-ı hayvânı virürse şöyle hayvâna (G. 799/5)

Âb-ı hayâtı içenler ölümsüz olduğu için, âb-ı hayât geçen beyitlerde “hayât-ı câvidân, ‘ömr-i câvidân” terkipleri kullanılır:

Şöyledür lutfı ki sarf itse serâba himmetin

Resm ider deryûzesin âb-ı hayât-ı câvidân (K. 12/11)

Teşne-i ihsâna lutfı çeşme-i âb-ı hayât

İltifâtı mürde-i hırmâna ‘ömr-i câvidân (K. 37/3)

Gözler, sürekli yaş döktüğü için çeşmeye benzetilir. Ağlayan âşığın gözü, âb-ı hayât çeşmesinin gözüne benzer:

Gören girye-i şevküni bezm-i meyde

Gözün benzedür ‘ayn-ı âb-ı hayâta

Kaçan kim emilse döner la‘l-i nâbun

Benefşe şarâbıyla olan nebâta (Muk. 118)

Şair, şiirini övmek maksadıyla beyitlerde “âb-ı hayât” mazmûnundan yararlanır. Âb-ı hayât, şairin şiirinden dolayı itibâr bulmuştur. Şairin kaleminden, dilinden âb-ı hayât akmaktadır:

Bana İskender-i devr-i zamâne mâ’il olmaz mı

Akıtdum hâk-i pâyna dilümden âb-ı hayvânı (K. 1/31)

Ol Sikender-meşrebün medhin kılup ey Hâletî

Nâv-dân-ı hâmeden âb-ı hayât itdün revân (K. 37/27)

Gâr-ı devât u Hızr-ı kalem zulmet-i midâd

Âb-ı hayât nazmum ile buldı i‘tibâr (G. 134/7)

Dûd-ı siyâhum içre gören tab‘-ı pâkümi

Zulmetde âb-ı Hızr sanur Hâletî hemân (G. 655/5)

Âb-ı hayvân akıdur hâme ana Hâletîyâ

Reh-i tab‘ içre kaçan tab‘um aç a bir vâdî (G. 873/5)

1.3.3. Deniz (Bahr, Derya, Ummân, Yemm, Kulzüm, Muhît)

Hayat kaynağı olan suyu ihtiva etmesi, uçsuz bucaksız görüntüsü, derinliği, enginliği, kıymetli madenlerin ve çeşitli canlıların barınağı oluşu gibi çeşitli özellikleriyle insan hayatında önemli yer tutan deniz, doğal bir mekân olmanın yanı sıra insanların kültür ve inanışlarını derinden etkileyen bu yönüyle neredeyse bütün dünya toplumlarının sanatlarına yansıyan sembolik bir kavram olmuştur. Anâsır-ı erba’adan olan suyu ihtiva eden bir mekân olan deniz, temizleyici, güzelleştirici ve geliştirici olması yönüyle hayat verici bir nimet; boğucu ve batırıcı olma özelliği nedeniyle de tehlikeli ve tahrip edici kabul edilir. Tasavvuf literatüründe deniz; varlık, mutlak varlık, insan-ı kâmil; vahdet âlemi, ilahi âleme ait olan şeyler, Allah’ın gücü, bilgisi ve sıfatları için kullanılan bir semboldür. Vahdet âlemi (deryâ-yı vahdet) de tıpkı bir deniz gibi sonsuz, kıyısı olmayan derin bir mekândır. Arif kimseler için kullanılan gavvâs (dalgiç) tabiri, bu derin denize dalarak içindeki inciye, sedefi bulup çıkarma gücünde olan kimseleri ifade eder. Hak âşığı, asıl hedefine, gayesine erebilmek için o derin bahre dalarak içindeki tevhit incisini bulmaya çalışan kişidir. Böylece tabii bir unsur olan deniz, pek çok tabiat unsuru gibi “şairin zihin ve muhayyilesinde, mizacına ve ruhî haletine tâbi intiba ve tedailer uyandıracak hassasiyetini sarsacak, hatta coşturacak yerde, birer mefhum hâlinde fikirleşiyor ve ancak mutasavvıfın duyup yaşatabileceği bir âlem içinde yerini alıyor (Selçuk, 2019: 97).

Deniz, başta ve en fazla olmak üzere memdûh’un cömertliği, daha sonra âşığın gözyaşı, bunlara ilaveten güzellik, aşk, şairlik kabiliyet (tab’)’i, söz veya şiir, gam, rahmet-i Hak, memdûhun düşmanının kanı gibi hâl ve unsurlar için benzetilen olarak kullanılmaktadır. Bu teşbih hâlinde çok başvurulan usullerden biri, benzeyen ile kendisine benzetilenin mukayesesidir. Mesela, sevgilinin güzelliği veya memdûhun cömertliği yanında deniz, bir katre mahiyetinde kalır. Deniz, “bahr ü ber, yidi derya” gibi tabirler altında genişlik ifadesini taşır. “Derya-yı la’l” tabiriyle şarap ifade edilir. Denize dair en çok rastlanılan müşahede veya inanış hâli, onun inci madeni veya menbaı oluşudur. İnci, denizde ve sedef içinde meydana gelmektedir. Hakiki inci orada bulunur (Tolasa, 1973: 469).

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda deniz; bahr, kulzüm, ummân, deryâ, yemm, muhît gibi kelimeler ile ifade edilmiştir. Beyitlerde en çok “bahr” kelimesi kullanılırken “kulzüm” kelimesi sadece bir beyitte kullanılmıştır.

Deniz ve âşığın gözyaşları arasında benzerlik ilişkisi kurulur. Bu benzerlik ikisinin suyunun çok olması yönüyledir. Âşığın gözyaşları akıp denizler oluşturur. Denizler, âşığın gözyaşlarına öykünür. Âşığın iki gözünden akan yaş, uçsuz bucaksız iki denizdir:

Ser-i kûyunda senün her gice efgânlar olur

Niçe diller alınur baş kesilür kanlar olur

Eşk-i ‘âşık dökülüp yirlere ‘ummânlar olur

Niçe sevdâ-zedeye zulm-i firâvânlar olur

Halk-ı ‘âlem elem-i ‘ışkun ile gavgâda

Sen isen pâdşehüm ‘âlem-i istignâda (Müs. 8/5)

Benüm emvâc-ı bahr-i eşküme öykünmek istermiş

Yine bâd-ı sabâ tahrîkine uymış gibi deryâ (G. 20/4)

Ellerse anı turma n'ola pençe-i mercân

Öykündi benüm eşk-i firâvânuma deryâ (G. 37/5)

Gözlerümden iki bahr-i bî-kerân peydâ olur

Handeden oldukça zâhir ruhlarında iki çâh (G. 810/4)

Şair, memdûhu överken büyüklük, genişlik, sonsuzluk, derinlik, bolluk manâlarından dolayı deniz unsurunu sıklıkla kullanır. Bu nedenle deniz ile beraber “lütuf, cûd, kerem” gibi kavramlar terkipli kullanılır. Yedi derya bir araya da gelse memdûhun cömertlik denizinin yanında bir damla su veya küçük bir göl olarak kalır:

Mevc-i muhît-i lutfun eger kim irişmese

Nâ-bûd iderdi fülk-i vücûdum bu rûzgâr (K. 6/31)

Biribirine katarlarsa heft deryâyı

Muhît-i cûdı yanında olur misâl-i gadîr (K. 17/10)

Bahr-i cûdunda katredür kulzüm

Pestdür himmetün yanında cibâl (K. Keb. 62/2)

Zevrak-ı mey çekerüz dem-be-dem ey Rabb-i Gafûr

Mücrimüz eyleme bahr-i keremünden bizi dûr (Matla/137)

Memdûh, düşmanın kanını akıtıp deniz hâline getirir. Düşmanın kanından oluşan denizin rengi, Kızılırmak ile aynı renktedir:

‘Adû-yı bed-serencâmun idüp kanıyla âlûde

Kızıl ırmaga hem-reng itdiler deryâ-yı zehhârı (K. 9/5)

‘Adû-yı devletün kanı dönüp deryâ-yı ‘ummâna

Kılıç kalkan idi mâhîleri gûyâ o deryânun (K. 23/14)

Dilâverler o gün deryâ-sıfat cûş u hurûş itdi

‘Adû kanıyla eller oldı ‘aynı şâh-ı mercânun (K. 23/15)

Şair, şairlik yeteneğini ve şiirini överken deniz unsurundan yararlanır. Şairin sözü hüner denizidir. Şair, şiir denizinde yüzer; marifet denizinden inci çıkarır. Belâgat denizinde şairin şiiri gibi inci görülmemiştir. Şairin kalemi; mürekkep denizinden sayısız inci çıkaran bir dalgıç, Hz. Mûsâ’nın denizleri ikiye bölen asasıdır:

Sözüm ki bahr-i hünerdür n'ola dü-nîm olsa

Elümde hâme ‘asâ-yı Kelîm'e oldı misâl (K. 21/31)

Lücce-i deryâ-yı fazl u ma‘rifet gavvâsıyam

Dürr-i elfâzumla pürdür dâmen-i âhir zamân (K. 27/30)

Belâgat bahrinün ka‘rın bilenler görmedük dirler

Benüm gavvâs-ı tab‘um buldugı lû’lû-yı lâlâyı (K. 41/36)

Seyr eyle dür-i nazmumı gör cevher-i zâtum

Ey lücce-i ‘ummân-ı kerem bahr-i mürüvvet (K. Keb. 16/1)

Minnet Hudâ'ya Hâletîyâ âftâb-veş
Tutdı cihânı şi'r-i belâgat-şi'ârumuz
Bahr-i midâddan çıkarur dürr-i bî-şümâr
Gavvâsa döndi hâme-i gevher-nisârumuz (Muk. 44)

Kelâmun Hâletî bahr-i belâgat oldugın bildi
Sözünden n'ola çıkmazsa senün ol gevher-i yektâ (G. 8/5)

Bahr-i nazm içre şinâverlük idersin Hâletî
Ser-be-ser güftârun olmışdur kelâm-ı âşnâ (G. 33/7)

Kopsa semtinden eger bâd-ı şimâl-i nefesüm
Bahr-i nazmun has u hâşâki ider 'azm-i kenâr (G. 139/9)

Hâmen gibi gavvâs mı vardur ki dem-â-dem
Deryâ-yı siyehden çıkarur lû'lü-i şeh-vâr (G. 151/7)

Her yana vardı tab'umun âsârı Hâletî
Gûyâ ki atdı dürrleri 'ummân taraf taraf (G. 370/5)

Gavvâs-ı bahr-i ma'rifetem gerçi Hâletî
Ammâ müsâ'id olmadı hiç baht-ı ser-nigûn (G. 573/7)

Kur'ândaki “Eğer yeryüzündeki ağaçlar kalem olsa, denizler mürekkebe olsa ve yedi - misli- deniz de yedekte bulunup yazılsa yine de Allah'ın sözleri bitmezdi...” (Lokmân, 27) meâlindeki ayetteki ibarenin eski tefsirlerde yedi deniz olarak yorumlanmasından kaynaklanmış olması muhtemel bu yedi deniz kavramı hakkında pek çok yorumlar yapılmıştır. “Heft deryâ” olarak anılan bu denizler: Çin Denizi, Magrib Denizi (Atlantik), Rûm Denizi (Akdeniz), Karadeniz, Taberriye Denizi (Kızıldeniz), Cürcan (Hazar Denizi), Fars Denizi (Basra Körfezi)'dir (Şentürk, 1994: 141).

Biribirine katarlarsa heft deryâyı
Muhît-i cûdı yanında olur misâl-i gadîr (K. 17/10)

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda özel deniz isimlerinin de kullanıldığı görülür. Beyitte geçen, “Bahr-i Siyeh” Karadeniz'dir:

Gûyiâ Bahr-i Siyeh'den lû'lü-i lâlâ çıkar

Her kaçan dökse 'arak koşdukça şâh-ı kâm-gâr (K. 15/13)

Deniz; büyüklük, genişlik, sonsuzluk, derinlik, bolluk manâlarını ifade etmektedir. Uçsuz bucaksız, bitmez, tükenmez, bazen coşan, taşan, sınır tanımayan deniz, bu yönleriyle gönül ile ilişkilendirilir. Gönül, coşması bakımından denize benzetilir:

Gerçi yaşum cevri ile seyl-i firâvân itdi yâr

Ana kalmaz Hâletî zîrâ ki deryâdur gönül (G. 466/5)

Bir taraftan seyl-i eşk ü bir taraftan bâd-ı âh

Bu dil-i şeydâ n'ola cûş itse deryâlar gibi (G. 862/4)

Deniz; boğuculuk, derinlik, genişlik özelliklerinden dolayı gam, keder gibi soyut kavramlar ile ilişkilendirilir. Beyitlerde “yemm-i gam, 'ummân-ı gam, bahr-i gam, deryâ-yı gussa, deryâ-yı gam” gibi terkiplerle ifade edilir. Genellikle gam denizine âşık düşer:

Bizüm şimden girü 'ummân-ı gamdan bâkümüz yokdur

Kenâr-ı yemm-i ahzarda sulandı zevrak-ı sahbâ' (K. 8/7)

Ka'r-ı yemm-i gamda ey ebr-i kerem ihsânuna

Agız açmışdur sadev-veş Hâletî-i nâ-tüvân (K. 36/36)

'Acebdür hâl-i bahr-i gam ki anda

Olur her katre refte refte gird-âb (G. 55/6)

İrmez belâ-yı 'ışka düşen lutf-ı yâra hiç

Deryâ-yı gussa mürdesin atmaz kenâra hiç (G. 109/1)

Deryâ-yı gamam cûş derûnumda nihândur

Aldar göreni gerçi ki zâhirde sükûnum (G. 508/3)

Şöyle yüklendi ana bâr-ı belâ-yı hicrân
Korkarın kim bata deryâ-yı gama keşti-i cân (G. 626/1)

İrgüre lücce-i deryâ-yı gamun sâhiline
Hâletî elde iken zevrak-ı sahbâyı çeke (G. 762/6)

Her bir kulunı eyledi bir hidmete ta'yîn
Ben 'âşık-ı âvâreyi bahr-i gama saldı (G. 856/3)

Deniz unsuru ile terkipli kullanılan bir diğer soyut kavram “belâ”dır. Gönül, belâ denizinden kurtulamaz. Âşığın seyrettiği daima belâ denizidir:

Kendüsin seyl-i gama teslîm iden haslardanuz
Müntehâ-yı seyrümüz bahr-i belâdur dâ'imâ (G. 2/7)

Kasdun budur ki fülk-i dil bahr-i belâdan kurtula
Ey Hâletî-i gam-zede hiç kor mı andan rûzgâr (G. 196/5)

Aşk, deniz unsuru ile kullanılan soyut kavramlardan biridir. Beyitlerde “deryâ-yı 'ışk, bahr-i 'ışk, 'ummân-ı mahabbet, mahabbet bahri” gibi terkiplerle zikredilir. Aşk denizi, âşığın sinesinde coşmaktadır. Âşığın gözyaşları, aşk denizinde sedefdir:

Dil akdı hemân Hâletîyâ kûy-ı nigâra
Cûş eyleyicek sînde 'ummân-ı mahabbet (G. 98/7)

Lû'lû-yı eşk-i çeşm-i ter olmazdı der-kenâr
Sînemde itmeseydi eger bahr-i 'ışk cûş (G. 352/3)

Kabâ-yı cismümi cândan alup 'uryân-ı 'ışk olsam
Mahabbet bahrine talsam yine cûyân-ı 'ışk olsam (G. 520/1)

Emvâc-ı bahr-i 'ışka benem dest ü pâ uran
Ferhâd u Kays seyrüme turmuş kenârda (G. 806/4)

Sadefdür tâ ezelden bahr-i ‘ışka çeşm-i giryânum
O şâhun tâli‘inden dürri ammâ şâh-vâr oldu (G. 853/3)

Sevgilinin yüzü ve teni güzellik denizine benzer. Âşıkları kendine çekmesi, sevgilinin teninin su gibi berrak olması yönüyle bu benzerlik ilişkisi kurulur:

Gönül hatt-ı ruhından olma hergiz dil-berün gâfil
‘Aceb zîbâ olur bahr-i melâhatden çıkan ‘anber (G. 162/3)

Bahr-i hüsn oldu ruhun her biri ol hallerün
Bir deniz mâlikidür âdemi deryâya çeker (G. 193/2)

Bahr-i hüsn olmuş teni âhum yelinden mevc urur
Ak hâra câme geydi sanma ol serv-i revân (G. 666/6)

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda deniz ile ilgili atasözlerine de yer verilir. Her koşulda iyilik yapmanın önemini vurgulandığı “İyilik yap denize at” atasözü “iyiliği sen eyle de deryâya sal” şeklinde beyitte geçer:

Çeşm-i giryâna gel ey nahl-i dil-ârâ sâye sal
Bu meseldür iyiliği sen eyle de deryâya sal (G. 473/1)

1.3.3.1. Medd ü Cezr

Ay ve Güneş’in yer yuvarlağı üzerindeki çekim güçleri sebebiyle deniz yüzünde, özellikle ana denizlerde su düzeyinin alçalması, kabarması olayına med-cezir, gelgit denir (Türkçe Sözlük, 2011: 92).

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda med-cezir, âşığın gözyaşları ile birlikte anılır. Âşığın yaş dolu gözlerinde, gözyaşı eksilmeyeceği için med-cezir olmaz. Ancak âşığın sevgiliye kavuşma gününde âşığın gözlerinden eksilen yaş, ayrılık gecesinde tekrar artınca âşığın gözlerinde med-cezir görülür. Âşığın gözyaşları sevgilinin gidiş gelişlerine bağlıdır:

Her zamânda eşk-i mâl-â-mâldür müjgâna dek

Çeşmümün bahr-i firâvânında yokdur cezr ü med (G. 121/3)

Rûz-ı vuslatda şeb-i firkatde çeşmüm seyr iden

Didi kim deryâ-yı 'eşkünde 'ıyândur cezr ü med (G. 126/2)

1.3.3.2. Girdâb

Girdâb, suların döndüğü ve çukurlaştığı, tehlikeli yerdir (Parlatır, 2016: 511). Azmîzâde Hâletî Divanı'nda girdâb kelimesi, “gird-âb-ı belâ, gird-âb-ı gam, gird-âb-ı gussa, gird-âb-ı 'ışk, gird-âb-ı dil, gird-âb-ı bahr-i hüsn” terkipleriyle sıklıkla kullanılır. Girdâb, beyitlerde genellikle âşığın gözyaşlarıyla, sevgilinin güzelliğiyle ilişkilendirilir.

Âşığın gönlü, belâ girdâbına tutulur:

Dil Hâletîyâ garka-i deryâ-yı gam oldı

Her gâh dönen üstine gird-âb-ı belâdur (G. 168/8)

Belâ gird-âbıdur gönlüm derûnum bahr-i 'ummândur

Sadefdür çeşm-i giryânüm sirişküm dürr-i galtândur (G. 242/1)

Kim gelür kurtarmaga gird-âb-ı gamdan gönlümi

Ugradur mı yanına bir ferdi emvâc-ı cünûn (G. 579/5)

Âşığın gözyaşları o kadar çok akar ki bir girdâba döner:

Dâ'im hayâlümüzde döner bâde zevrakı

Gird-âba döndi dîde-i giryânümüz bizüm (G. 510/6)

Sevgilinin güzelliği bir girdâbtır. O girdâba gönlü düşen âşıkları helâk eder:

Gird-âb-ı bahr-i hüsdür ol çeşm-i hâb-nâk

Eyler hemîşe gönlü düşen ‘âşıkı helâk (Matla/253)

1.3.4. Bulut (Sehâb, Ebr, Gamâm)

Bulut, bahârda vermiş olduğu yağmurlarla ölü tabiatı canlandırır, her tarafı çemen ve çeşitli çiçeklerle yemyeşil ve rengârenk hâle getirir. Toprak onunla suya kanmış olur. Yağmur tanelerinin yuvarlak olması dolayısıyla o, sanki dürr-feşân (inci saçıcı) olarak düşünülür. Sevgilinin saçı söz konusu olunca, bulut “müşgîn, müşg-efşân” sıfatlarıyla nitelendirilmektedir. Sevgilinin bahara benzeyen yüzü üzerinde o, bir bahar bulutunu hatırlatır. Gökyüzünün bulutlu oluşu, yön tayininin yapılamaması ve özellikle kıblenin bulunamaması demektir. Bu nedenle bulut, rakip olarak düşünülür (Tolasa, 1973: 471-472).

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda bulut; sehâb, ebr, gamâm gibi kelimelerle ifade edilmiştir.

Sevgilinin siyah saçları ve kaşları buluta benzetilir. Yağmur taşıyan bulut karadır. Saçlar ve kaşlar da renk itibariyle karadır. Bu nedenle âşık, sevgilinin iki siyah bulut olan kaşlarını ve saçlarını görünce ağlar. Zirâ kara bulutlar görününce yağmur yağar:

Kâkülün gösterse dil-ber girye eyler ehl-i ‘ışk

Zâhir olsa her kaçan ebr-i siyeh bârân olur (G. 249/2)

Mahabbet ehlini giryân ider ebrûlarun her gün

İki ebr-i siyehdür yagdurur elbette bârânı (G. 855/2)

Ebr-i nisan, nisan bulutu demektir. Ebr-i nisan, tabiatın yeniden canlanmasına neden olan nisan yağmurunu taşır. Bu nedenle bereket timsalidir. Ayrıca nisan ayında yağan

yağmur, sedefin karnına düşünce inci olur. Şair de memdûhu överken nisan bulutunun bu özelliklerinden yararlanır:

Eger deryâ-yı lutf-ı bî-kerânından güzâr itse
Kılurdu dâmenin lû'lû ile pür ebr-i nîsânî (K. 1/19)

Tutardı bahr ile berri ber-â-ber dürr-feşânlıkda
Duhân-ı matbahından hâsıl olsa ebr-i nîsânî (K. 33/27)

Yağmur tanelerinin yuvarlak olması dolayısıyla bulut, sanki dürr-feşân yani “inci saçan” olarak düşünülür (Tolasa, 1973: 471). Bulutun inci saçan olarak düşünülmesinde nisan yağmurunun inci oluşumunda etkili olması da vardır:

Deryâ-yı lutf u himmeti feyz eylese eger
Ebr-i bahâr olur güher-efşân [ü] dürr-nisâr (K. 6/17)

Olmaya lâayık nisâr-ı nev-'arûs-ı bahtına
Katre-i ebr-i bahârî olsa lû'lû-yi semîn (K. 11/22)

Ebr-i bahâr idince dür-i şeb-nemi nisâr
Kapsa 'aceb degül katı ter-destdür çenâr (G. 219/1)

Bulutun, gökyüzünü kaplama ve güneş ile mevcut olan aydınlık ve parlaklığı giderme hâli vardır. Bu hâl hafif olursa, gölge meydana gelir ki, güneşin yakıcılığı karşısında yine faydalı bir iş yapmış olur. O zaman bulut için, “gölgelik” tabiri kullanılır (Tolasa, 1973:472).

Sehâbun sâyesinde geydi bir şeb-gûn kabâ dünyâ
Değişdi ana ol şâl-ı siyeh-fâm-ı şeb-i târı (K. 32/15)

Bulut övülen kişinin lütfunu, ihsânını gösterir. Bu nedenle “ebr” kelimesi “lutf, ihsân, himmet, kerem, rahmet” gibi olumlu anlamları olan soyut kavramlarla terkipli kullanılır. Memdûh, rahmet bulutudur. Lütuf bulutu ile gül bahçesinde güller açılır, servi büyür. Kerem bulutu, âlemi ve âşıkların yüzünün karalığını temizler:

Zemîni ebr-i lutfun gül-şen itdi

Zamânı berk-i tîgün rûşen itdi (Mes. 8/8)

Zemîne feyz-resân olsa ebr-i ihsânı

Biterdi sahra-i summâda serv ile ‘ar‘ar (K. 25/23)

Lutfina olmaz mu‘âdil lutf-ı ebr-i nev-bahâr

Benzemez kahrına hergiz savlet-i bâd-ı hazân (K. 27/18)

Ka‘r-ı yemm-i gamda ey ebr-i kerem ihsânuna

Agız açmışdur sadev-veş Hâletî-i nâ-tüvân (K. 36/36)

Ebr-i lutfun kim gubâr-ı hâtırum def` itmeye

Aglamak lâzım gelür ey dâver-i vâlâ-mekân (K. 39/30)

Yumazsa ebr-i rahmet çihremüzden hâk-i isyânı

İlâhî bilmem ol deryâ-yı bî-pâyânı n'eylersin (G. 633/5)

Pâk ider ebr-i kerem ‘âlemi ol gün gelicek

Olsa rindân n'ola tâ rûz-ı hisâb-âlûde (G. 745/4)

Bulut, sadece lütfu değil kahrı da simgeler. Çünkü bulut, rahmet yağmurunu taşır ama âteş saçan şimşegi de kendisinde mevcuttur. Bulut bazen düşman üzerine bazen âşık üzerine belâ yağdırır:

Deryâ-yı kahrı âb virüp tîg-i tîzine

Oldı ser-i ‘adûya belâ yagdurur gamâm (K. 3/15)

Görenler lutf u kahrın bir sehâba benzedürler kim

Yagar bârânı ammâ berki eyler âteş-efşânî (K. 33/26)

Alışdı gözüm şa‘şa‘a-i berk-i cefâya

Şimden girü ey şûh salâ ebr-i belâya (G. 728/1)

Bâm-ı ‘ışk üzre düşen her katre-i ebr-i belâ
Gelmeyince olmaz âhir nâv-dân-ı cânuma (G. 742/6)

Memdûh övülürken onun merhameti bulut ile ilişkilendirilir. Bu münasebet bulutun yağmur taşıyarak besleyip yetiştirici ve geliştirici olmasıyla ilgilidir:

Yakardı şu‘le-i şemşîri hırmên-i mâhı
Sehâb-ı merhameti girmeseydi araya (K. 2/13)

Âşğın âhının âteşinden yükselen kara dumanlar, gökyüzünde bulut olur. Bu bulut, gökyüzünü kaplayacağı için güneş ışınları sevgilinin yüzünü göremez. Düşman mektubunu sevgiliye güvercinle gönderemez. Dünyayı baştan başa dolduran âşğın âhından oluşan bulut, ay yüzlü sevgilinin görünmesine engel olur:

Bile giryân ola tâ kim benümle rûz-ı fîrkatde
Duhân-ı âteş-i âhumdan itdüm ebrler peydâ (G. 21/5)

Bakmasun diyü ruh-ı dil-dâra çeşm-i âftâb
Eylerin peydâ dem-â-dem dûd-ı âhumdan sehâb (G. 53/1)

Düşmen salarsa yâra kebûterle nâmesin
Ben de duhân-ı âh-ı dilüm eylerüm sehâb (G. 60/3)

Pây-ı yâra düşmeye gördükçe tâ kim âftâb
Eylerin peydâ hemîşe dûd-ı âhumdan sehâb (G. 67/1)

Dûd-ı âhum ebr olup tutdı cihânı ser-be-ser
Bana gün göstermez oldun ey meh-i sâhib-cemâl (G. 482/2)

Bulut, yağmur taşıdığı için bereket sembolüdür. Şair de şiirini överken bazen kalemini bazen sözlerini bulut ile ilişkilendirir. Şairin kalemi, inci saçan bir buluttur. Herkes, onun şiiri karşısında sedef gibi ağzını açıp hayran olmaktadır:

Nev-bahâr-ı lutfunun ikbâl-i rûz-efzûnıdır

Ebr-i tab‘ın eyliyen erbâb-ı nazmun dürr-feşân (K. 12/35)

Ebr-i hâmem Hâletî her bâr kim dürr-bâr ola

Bahr içinde her sadef agzın açup hayrân olur (G. 249/9)

Bulut, içinde yağmur taşıdığı için su doludur. Âşığın gözleri de gözyaşları ile dolu olduğundan birer buluttur:

‘Arsa-i hüsn içre cânâ saçların çevgân olup

Başımı tob eyleyüp ‘ışkun ile ser-gerdân olup

Dem-be-dem ebr-i bahârî-veş gözüm giryân olup

Agliyayın bülbül-âsâ derd ile nâlân olup

Sen cihân bâğında gül ey gonce-leb handân olup (Tah. 1/1)

Hâletî’dür var ise mihr-i cemâlünden cüdâ

Ebr-veş giryân olup ‘ömrinde handân olmayan (G. 648/6)

Bulut; bir peçe, bir örtü gibi düşünülür. Çünkü güneş, bulut ile görünmez olur. Bulut, ay ve güneşin önüne geçerek onların görünmesine engeldir:

Zâl-i felek bilür ki yüzün görmek istemem

Ebri ‘aceb mi eylese geh perde geh nikâb (G. 65/4)

Ey Hâletî bilür ki yüzün görmek istemem

Zâl-i felek tutunsa n'ola ebrden nikâb (G. 80/5)

Ben zerre-i mahabbetem ol hüsn ile güneş

Girmek ne lâzım aramuza kimse ebr-veş (G. 349/1)

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda “buluttan nem kapmak” deyiminin sıklıkla kullanıldığı görülür:

Dem-â-dem gösterüp dūd-ı siyâhun şerm-sâr itme

Bulutdan nem kapar bir verd-i terdür çünkü dil-dârun (G. 393/4)

Nice gelsün kenâr-ı bahr-i eşk-i ‘âşık-ı zâra
Bulutdan nem kapar âyîne-i tab‘-ı mücellâsı (G. 825/5)

1.3.5. Bârân (Yağmur)

Yağmur, bulut ile sıkı sıkıya münasebette olduğu için beyitlerde çoğunlukla bir arada bulunurlar. Bahar, çemen, çiçekler de yağmur ile beraber sık sık anılırlar. Yağmur, âşığın gözyaşları için benzetilen olur. Yağmur, besleyici, geliştirici, güzelleştiricidir. Hararetten yanan toprak ve bitki için hayati önem taşır (Tolasa, 1973:473). Yağmur ile tabiatta canlılık, bolluk ve bereket kendini gösterir. Özellikle medhiyelerde övgüsü yapılan kişinin bağış ve cömertliği ile yağmur arasında da ilişki kurulur (Pala, 2007: 477).

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda yağmur “baran” kelimesi ile karşılanır. Yağmur ile âşığın gözyaşları arasında benzerlik ilişkisi kurulur. Âşığın gözyaşları yağmur olup dökülür. Sevgilinin hayâli, âşığın gözlerinin önüne gelince âşık ağlar. Bu yüzden sevgili, yağmur yağıduran bir melek olarak hayal edilir. Ayrıca sevgilinin kara kaşları, kara gözleri de âşığı ağlatır. Çünkü kara bulutlar yağmur yağacağını habercisidir:

Kâkülün gösterse dil-ber girye eyler ehl-i ‘ışk
Zâhir olsa her kaçan ebr-i siyeh bârân olur (G. 249/2)

Yârün hayâli gördüm ider yaşımı revân
Sandum anı mü’ekkil-i bârân olan melek (G. 457/3)

Mahabbet ehlini giryân ider ebrûlarun her gün
İki ebr-i siyehdür yagdurur elbette bârânı (G. 855/2)

Bazen sevgilinin gamze okları ya da kirpikleri yağmur gibi yağar. Yağmur gibi yağan bu oklar, âşığın sinesinde tâze güller açtırır:

Bitürsün tâze güller sînem üzre okların gönder
Yolunda hâk olan ‘âşıklara bârân-ı rahmetdür (G. 244/3)

Bârân ile birlikte “ihsân, rahmet” kelimeleri sıklıkla kullanılır. Çünkü yağmurun yağması insanlığa bir lutuf, bir ihsândır:

Cihân gül-zârını ser-sebz idüp bârân-ı ihsânun
Nihâl-i ser-bülend-i kadrün olsun ana pîrâyeye (K. 10/18)
Şimdi çeşmümden benüm eşk-i nedâmetdür gelen
Kişt-zâr-ı sîneme bârân-ı rahmetdür gelen (G. 603/1)

Yağmur, her ne kadar olumlu kavramlarla terkip oluştursa da olumsuz kavramlarla da kullanılır. Çünkü yağmurun rahmetinin yanında tahrip etme özelliği de vardır. Yağmur, sele neden olup zarar verir. “Bârân-ı gam” da gül bahçesini harâb eden bir yağmurdur. Belâ seline neden olur:

Gelmeden bârân-ı gam seyl-i belâ ey Hâletî
Bu ribât-ı köhneden itmek gerekdür irtihâl (G. 481/5)
Kesret-i bârân-ı gamdan oldu bu gül-şen harâb
Mîve-i ümmîdi gâyet bozdı lezzet kalmadı (G. 858/3)

1.3.6. Jâle, Şebnem

Sabahleyin ve özellikle bahar mevsiminde bazı çiçekler üzerine düşen şebnem, birçok hayallere konu olmuştur. Şebnemin üzerinde bulunduğu belirtilen çiçekler; gül, gonca, lale ve nergistir. Gülün üzerindeki hâliyle bülbülünden dökülen gözyaşına, laledeki hâliyle inciye,

gonca açılmaya başlayınca da, sevgilinin inci gibi olan dişlerine benzetilir (Tolasa, 1973: 474).

Şebnem, goncanın üzerinde bulunduğu hâliyle dişe benzetilir. Çünkü gonca, ağza benzetilince şebnem de şekliyle o ağızdaki dişi andırır:

Şeb-nem degüldür ol gülün üstünde görinen

Dendân-ı goncedür güliceğ oldu âşikâr (K. 6/10)

Rişte-i cânından açmaz bülbülün gam ‘ukdesin

Gonce-i bâgun egerçi jâleden dendânı var (G. 209/6)

Sevgilinin ağzı goncaya benzetilince dişleri de şebneme benzetilir:

Dişledi la‘l-i lebin dün gice ol şûh-ı cihân

Oldı gül-berg üzerinde sanasın jâle ‘ıyân (G. 647/1)

Gonce-i pür-jâleye agzın nice teşbîh idem

Diş sırtmaz kimseye hergiz o şûh-ı dil-sitân (G. 658/3)

Renk ve şekil olarak birbirlerinden farkı olmayan sonuç itibariyle birer damla su olan gözyaşı ve şebnem arasında benzerlik ilişkisi kurulur. Beyitlerde “jâle-i eşk, şebnem-i eşk” terkipleriyle anılırlar:

Jâle-i eşkümi dökersem eger

Olur elbette ter o gonce-i ter (G. 241/1)

Şeb-nem-i eşk ile pâk eylemeyince dehenün

Edeb oldur ki hezâr anmaya hiç verd-i teri (G. 820/6)

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda şebnem ve asker birbirleriyle ilişkilendirilmiştir. Çünkü bahar ayında, bahçelerin şebnem ile dolması çemenzârın şebnem tarafından işgâl edilmesine benzer:

Yine mülk-i çemen-zâr üzre düşdi leşker-i şeb-nem
Yine bâd-ı sabâ feth eyledi şehr-i gül-istânı (K. 33/2)

Şebnem ve şarâp arasında benzerlik ilişkisi kurulur. Çemendeki şebnem, kırık bir kadehten dökülen şaraba benzetilir:

Kırıldı sübha-i billûrı benzer pîr-i gerdûnun
Çemen-zâra döküldükçe gören şeb-nem sanur anı (K. 20/7)

Şebnem, sabah saatlerinde görülür. Güneşin doğması ile hemen yok olur:

Katre-i şeb-nem midür nîlûfer-i çerh üzre kim
Pertev-i mihri görünce oldu nâ-peydâ hemân (K. 36/7)

1.3.7. Akarsu (Cûy, Cûy-bâr, Nehr, Irmak)

Divan edebiyatında âşığın gözyaşları ile cûy arasında mutlak bir bağ vardır. Cûy-bâr (çay, dere), nehir, enhâr (nehirler) gibi eş anlamlarıyla da anılan cûy, bazen Kevser ve Selsebîl ile birlikte kullanılır. Bu durumda sevgilinin dudağı yerine geçer. Cûy ile selvinin sıkı münasebeti vardır. Irmakların kırlarda ve sahralarda akması dolayısıyla da bir çemen imajı, daima cûy ile birlikte bulunur (Pala, 2007: 94).

Cûy bir tabiat manzarası içinde, daima çemen, selvi, gülşen, bağ ile birlikte anılır. Bahar gelince, bağlar bahçeler yeşillenip çiçeklenir akarsular dolup taşar. Aynı şekilde sonbaharda da yapraklar derelere dökülür:

Yine kumâş-ı sebz ser-â-ser çiçekleyüp
Mâ'î kabâ geyürdi çemen-zâra cûy-bâr (K. 6/6)

Döküldi cûy-ı revân üzre yine berg-i bahâr
Bu fasl içinde şeh-i gül-sitâna akçe akar (K. 25/7)

Gelür diyü güle bir çetr-i zengârî kurup gonce
Yine cûy u sabâ sildi süpürdi sahn-ı gül-zârı (K. 32/2)

Âşığın gözyaşları, cûy ile birlikte anılır. Çünkü âşığın gözyaşları da bir akarsu gibi daima akar. Sevgili gidince sevgilinin ardından âşığın gözyaşları, akarsu olur. Âşığın gözyaşları o kadar çok akar ki sel olup taşar. Gözyaşları akarsu olmayan kişiye âşık denilmez. Gözleri iki akarsu olan âşığın kaşları da o akarsu üzerindeki iki köprüdür. Âşığın akarsu olan gözyaşları, sürekli aktığı için âşığın gözündeki selvi (sevgili) gittikçe büyür:

Kayırmaz cûy-veş ey Hâletî yaşum revân olsa
Tek olsun pâk-dâmen serv-veş ol kâmet-i bâlâ (G. 27/5)

Cûy-ı eşküm hûn ile âlûde geldi anlaram
Sîne sahrâsında ‘akl u ‘ışk peygâr itdiler (G. 181/5)

Seyl-âb-ı eşkümüz gice gündüz revândur
Güldürmedi zamâne bizi çok zamândur (G. 220/1)

Zâr olup gözlerümün yaşını seyl-âb itsem
Cûylar nâle kılur taglar efgâna gelür (G. 238/4)

Ana ‘âşık dimem ben kim nigârün bâg-ı kûyında
Duhânın serve döndürmez sirişkin cûy-bâr itmez (G. 319/5)

Dönüpdür cûya cânâ fîrkatünle eşk-i hûn-pâşum
O cûy üstünde gûyâ iki gözlü köprüdür kaşum (G. 501/1)

Ser-bülend olmakdadur servün senün ey Hâletî
Ehl-i ‘ışkun cûy-bâr-ı eşki oldukça revân (G. 660/7)

Aksa seyl-âb-ı sirişküm n'ola hûn-âlûde
‘Asker-i gamla gönül sînede peygâr itdi (G. 863/7)

Kodı gitdi beni ol serv-i nâzum künc-i firkatde

Dahı dūr olmadan gözden sirişküm cûy-bâr oldu (G. 870/2)

Cûy-bâr-ı hûn-ı eşkümden ider her dem güzâr

Sanmanuz kim oldu ol şûh-ı cihân gül-gûn-süvâr (Matla/120)

Şair, kendi şiirini övmek için akarsu unsurundan yararlanır. Şair, şiirini yanında selvi olan bir akarsuya benzetir. Şairin can bağışlayan şiiri, cennetten bir nehirdir. Belâgat bağında şairin kalemi suyoludur, şairin gazeli de o suyolunda akarsudur:

Kalem ki bâg-ı belâgatda nâv-dân oldu

Akarsudur ki gelüpdür o nâv-dâna gazel (G. 478/3)

Yanında servi var bir cûydur ey Hâletî gûyâ

Benüm şi'r-i revânüm vasf-ı kadd-i dil-sitânümde (G. 754/5)

Ne var benzetseler nehr-i cinâna nazm-ı cân-bahşun

Nazîr olmaz ana ey Hâletî hakkâ ki dünyâda (G. 764/5)

Selvinin, daima su kenarında yetişmesi akarsu ve selvinin birlikte anılmasına neden olur:

Bir serv-kaddün 'âşık-ı dîdârı olmasa

Olmazdı cûy-bâr benüm gibi bî-karâr (K. 5/8)

Kim ki bir servi kenâra getüre şimdi ider

Cûy-veş 'ömrinün eyyâmı safâ ile güzâr (K. 18/2)

Eger âyîne içre 'aks-i tûtî görmek istersen

Kenâr-ı cûya gel gör sâye-i serv-i hırâmânı (K. 33/11)

Bilmez misin ne gûne akar gönli 'âşıkun

Ey serv varmadun mı leb-i cûy-bâra hiç (G. 109/3)

Sandılar Hızır salıpdur suya seccâdesini

Cûy-bâra düşicek sâye-i serv-i gül-zâr (G. 139/4)

Akdı gönlüm cûy-veş serv-i hırâmânın görüp

Eyledi şeydâ beni ol kadd-i dil-cûyun senün (G. 431/4)

Cennet ve akarsu unsurları beyitlerde bir arada sıklıkla kullanılır. Bunun nedeni, Kûr'ân'da geçen cennet tasvirleridir. Cennet, içinde sütten ırmakların aktığı bir yer olarak tasvir edilir. Beyitlerde de bunu görmek mümkündür. Sevgilinin olduğu yer cennete benzetilir. Bu nedenle orada sütten ırmaklar akar. Sevgilinin Tûbâ boyu akarsuya yansıyınca o gül bahçesi İrem bağına döner:

Kudûmün sahn-ı gül-zârı İrem bâğına döndürdi

Görenler 'aks-i kaddün cûy içinde sandılar Tûbâ (G. 24/4)

Sanurlar geldi hamr ırmagının ayagı cennetden

Kaçan cûda dıraht-ı ergavân 'aksın 'ıyân eyler (G. 183/5)

Cennet içre nehr-i kâfûra döner ey Hâletî

Pisterinde eylese bâzû-yı sîmînin dırâz (G. 296/8)

El yumadunsa eger nehr-i cinândan zâhidâ

Bezm-i 'âlemde mahabbet câmına uzatma el (G. 486/3)

Mürde-i derd-i tahassür şöyledür kim Hâletî

Cûy-ı hamr-ı cenneti hep içse olmaz şâd-kâm (G. 495/7)

Kûy-ı Şîrîn'i meger kim Kûh-ken cennet sanur

Anun içündür ki anda cûy-ı şîr eyler revân (G. 656/3)

Kılıç; parlaklık, berraklık ve şeffaflık yönünden akarsuya benzetilir:

Tîgün ki gelür şehri-i dil-i 'âşıka her bâr

Gûyâ ki o bir âb-ı revândur kemeründe (G. 776/2)

1.3.7.1. Kevser, Selsebîl

Kevser ve Selsebîl aynıdır. Cennet'te bir suyun adıdır. Tefsîrlerde Kevser hakkında çok çeşitli izahlar yer alır. Akarsu veya göl olduğu, boyunun Mekke ile Yemen; eninin de Safâ ile Aden arası kadar olduğu, etrafında birçok kıymetli kâseler bulunduğu, oradan bir kez içenin bir daha susamadığı vs. bunlardandır. Kevser suyunun süttten beyaz, baldan tatlı, kardan soğuk, kaymaktan yumuşak olduğu bilinir. Kevser'i, cennette Peygamber'imize verilmiş özel bir havuz olarak tefsîr edenler de vardır. Âb-ı Kevser ve Şarâb-ı Kevser tamlamalarıyla da kullanılır (Pala, 2007: 268). Kevser, memdûhun sözleri, cömertliği ve saraydaki suları, sevgilinin ağzı ve dudakları için müşebbehünbih olur (Tolasa, 1974: 38).

Şair, memdûhu överken memdûhun iyilik nehrinin yanında Kevser çeşmesinin serâp olarak kalacağını dile getirir:

Ravza-i cûdun yanında bâg-ı cennet şûre-zâr
Cûy-ı ihsânun katında çeşme-i Kevser serâb (K. 35/30)

Sevgilinin ağzı, dudakları Kevser çeşmesine benzetilir. Çünkü Kevser suyunun süttten beyaz, baldan tatlı, kaymaktan yumuşak olduğu bilinir. Bu yönüyle sevgilinin ağzı, dudakları Kevser'e benzetilir:

Agzına aldı dütün lülesin ol hûr-likâ
Çeşme-i Kevser'e bir lüle komışlar gûyâ (G. 14/1)
Sâye-i kaddün gibi Tûbâ düşerdi yanuna
Görse bir kez ey lebi Kevser eger boyun senün (G. 431/2)

Âşğın gözyaşları, Selsebîl ırmağı gibi akmaktadır:

Cennet-i kûyunda yaşum Selsebîl ırmagıdur
'Aks-i kaddün didi çeşmümde gören Tûbâ gibi (G. 881/4)

1.4. Toprak ve Toprakla İlgili Unsurlar

Toprak, dört unsurun en ağır ve en aşağıda olanıdır (İ. Hakkı, 1974: 19) Toprak, basit ve yoğun bir cevherdir. Tabiatı soğuk ve kuru olmakla diğer unsurlardan farklıdır (İ. Hakkı, 1974: 61).

1.4.1. Toprak (Hâk, Tûrâb)

Toprak, her şeyden evvel anâsır-ı erbaadan bir tanesidir. Toprak hususi surette birtakım kıymetli madenleri saklamak kasdıyla gömüldüğü yerdir. Renk olarak kara vasfını taşır. İnsan ondan yaratılmıştır. Ölünce yine toprak olacaktır. Öldükten sonra, toprak hâlinde iken yine can bulacaktır. Ancak ölen âşık olursa, onun toprağı birtakım hususiyetler ve fonksiyonlar taşır. Bu toprak, etrafa muhabbet kokusu saçar. Âşık, toprak olunca rahatlıkla rûzgâr vasıtasıyla sevgilinin “kuyına” ulaşabilir. Onun kabrindeki topraktan, muhabbetle dolu otlar biter (Tolasa, 1973: 474).

Toprak dört unsurun en aşağısında olduğu için hakirdir. Bu nedenle tevâzûya işarettir. Âşık, sevgilisi uğruna toprak olur, sevgilisinin üstüne basmasını diler. Böylece değer bulacaktır. Hatta böyle bir toprak âb-ı hayât ile boy ölçüşse yeridir. Toprak, su ile güzellik kazanır ve bezenir. İnsanlara azık bitiren topraktır. Rûzgâr önünde toz olur. Sevgilinin selvi boyu, selvilerin daha çok mezarlıklarda bulunması dolayısıyla âşığın toprağına gölge salar. Bütün bunlardan sonra toprak ebedî âleme nispetle bir ev veya kafesten ibarettir (Pala, 2007: 183).

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda toprak anlamında “hâk, tûrâb” kelimeleri kullanılmıştır:

Hâletî pâ-mâl-i gamdur ummanuz andan hüner

Nesne hâsıl eylemez hergiz ayaklanmış tûrâb (G. 69/7)

Âşık, sevgilinin ayağının toprağını gözüne sürme eder. Bu sürme gözü görmeyenlerin gözünü açar. Eğer sevgilinin yolunun toprağından olan sürme olmazsa âşığın gözleri ağlamaktan ağarır. Sabâ yeli, sevgilinin ayağının toprağını getirecek diye âşığın gözü, nergis gibi yollarda kalır. Sevgilinin ayağının tozu satılacak olsa güneş ve ay terazinin bir kefesine, sevgilinin ayağının tozu terazinin diğer kefesine konulur:

Tûtyâ-yı hâk-i pâyun ırgürür diyü sabâ
Gözlerüm nergis gibi yollarda kalur dâ'imâ (G. 22/1)

Hâk-i rehün iletse sabâ cennete eger
Havrâ iderdi cân gözine anı tûtyâ (G. 23/3)

Yaşarur sanma anup hâk-i rehün giryân olur
Çeşm-i 'âlem-bînüme kondukça cânâ tûtyâ (G. 36/4)

Encüme satsa eger sürme-i hâk-i rehini
Mihr ile mâhı felek keffe-i mîzân eyler (G. 182/3)

Agarur aglamadan gözlerümüz Hâletîyâ
Olmasa bir gün eger sürme-i hâk-i reh-i yâr (G. 198/7)

Mesrûr olur kaçan ki kapundan sabâ gelür
Erbâb-ı 'ışka hâk-i rehün tûtyâ gelür (G. 254/1)

Sürme-i çeşm-i 'alîl eyliyeyüm hâk-i rehün
Çünkü en son gözümüz toprak ile tolsa gerek (G. 425/3)

Âşığın yüzü, sevgilinin yolundaki topraktan dolayı daimâ toza bulanmış hâldedir. Çünkü âşık, sevgilinin yolunda sürünür:

Hâk-i râhından yüzüm dâ'im gubâr-âlûdedür
Bilmese tan mı görünce ol perî-sîmâ beni (G. 874/3)

Hâk-i râhundan gubâr-âlûde oldum şöyle kim
Sandılar kadd-i hamîdem müşk tozlu bir kemân (G. 670/3)

Toprak, Azmîzâde Hâletî Divanı'nda, mezar toprağı olarak da anılır. Âşık, ölüp toprak olduğı zaman mezarında otlar biter. Ancak âşık toprak olursa sevgili kendisine meyl eder:

Sînemdeki zehr-âb-ı gam âsârı degül mi
Ol hâk-i mezârumda biten tâze giyâhum (G. 528/5)

Hâk-i mezârum üzre çemenler biterse ger
Meyl ummazın ol âhu-yı merdüm-şikârdan (G. 654/2)

Bana meyl itmek umam ol gazâl-ı şîve-kârundan
Meger kim hâk olam otlar bite yir yir mezârumdan (Matla/420)

Toprak döşektir. Kâmil insan, kendine taşı yastık, toprağı döşek yapar. Rahat yastıkta yatanlar cahillerdir:

Kâmilün taş yasdanup toprak döşenmekdür işi
Bâliş-i râhatda dâ'im câhil-i nâ-dân yatur (G. 223/5)

Hız. İsâ'nın ölüleri diriltmesi, nefesiyle hastalara şifa vermesi onun peygamberlik mucizelerindendir. Nefesiyle ölüleri dirilttiğı için beyitlerde İsâ ve hâk kelimeleri birlikte anılır:

Dem-i 'İsâ-yı lutfı kaldurur hâk-i mezelletden
Bakup endûh ile bî-cân olan erbâb-ı 'irfâna (K. 13/13)

İnerdi rişte-i mihri tutup eflâkden hâke
Tuyaydı Hazret-i 'İsâ bu hâl-i râhat-efzâyı (K. 41/4)

Bir sözüyle hâkden kaldurmaz ol 'İsâ-nefes
Mürde-i gam yatsa kûyında eger tâ haşre dek (G. 388/5)

Âşık, bazen gam yolunda bazen sevgilinin yolunda toprak olur:

Râh-ı gamda hâk olup üstümde güller bitse ger

Yine sînemde mukarrerdür gamunla hâr hâr (G. 146/5)

Makbûl-i ‘âlem olur idüm tûtyâ gibi

Kûyında hâk olup karışaydum gubârına (G. 774/3)

Sevgilinin eşiği veya kapısı, âşık için çok ehemmiyetli bir yerdir; ulaşılması veya bulunulması âşığın en şiddetli arzularından birini teşkil eder ve orası âşığın ulaşabileceği en son mertebelerdendir (Tolasa, 1973: 304). Âşık, sevgilinin kapısından ayrılamaz:

Varmayınca olamam elbette her gün kûyına

Eşküm alışmaz meger hâk-i der-i dil-dâr ile (G. 749/3)

Tenhâ diyü dil hâk-i der-i dil-bere düşdi

Agyâr gelüp gördi yüzüm yirlere düşdi (G. 865/1)

Sevgiliye ait ve onun bulunduğu bir yer olması bakımından kûy, önemli bir yer arz eder. Âşık, canı veya gönlü ile daima sevgilinin kuyuna gitmek, orada dolaşmak, her ne türlü olursa olsun orada bulunmak ve oradan hiç ayrılmamak ister (Tolasa, 1973: 300). Âşık, her şeyden vazgeçse bile sevgilinin bastığı topraktan vazgeçemez:

Her neden geçdiyse geçdi gönlümüz ey Hâletî

Geçmedi ammâ ki hergiz hâk-i kûy-ı yârdan (G. 619/5)

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda toprak ile ilgili deyimler çokça kullanılmıştır. “Hâk ile yeksân olmak, başına toprak saçmak, yolunda toprak olmak” kullanılan deyimlerden bazılarıdır.

Âşık, sevgilinin yolunda toprak ile bir olur. Çünkü âşık, bir gölge gibi sevgilinin peşindedir. Gölge de yerde olur. Gölgeyi oluşturan güneş gibi olan sevgilidir. Âşık sevgilinin yolunda yerle bir olur:

Keşf-i râz eylemede perde-birûndur eşküm

Çeşmüm anunçün anı hâk ile yek-sân eyler (G. 222/2)

Çeşm-i eflâk hakâretle nigâh eyliyemez

Ser-i kûyunda senün hâk ile yek-sânuz biz (G. 314/5)

Belâ küncinde cismüm hâk ile yek-sân iken geldi

Beni yirden götürdi sâye-veş ol mihr-i rahşânum (G. 535/2)

Ben nice hâk ile yek-sân olmayın ey Hâletî

Her gice bir yirdedür mihr-i dirahşânum benüm (G. 541/5)

Yolunda kalup sâye-sıfat hâk ile yek-sân

Yirden yire çaldı beni ol serv-i hırâmân (G. 569/1)

Âşık, sevgilinin yolunda toprak olup can vermek ister:

Yolunda hâk olup kûyında seng olmak recâsıyla

Vatandan dûr olur müşk-i Hoten la‘l-i Bedahşânî (K. 33/29)

Bitürsün tâze güller sînem üzre okların gönder

Yolunda hâk olan ‘âşıklara bârân-ı rahmetdür (G. 244/3)

Sâye-i kaddün gibi yanunca sürünsem ne var

Ben senün yolunda cismüm hâk-sâr itmez miyem (G. 527/3)

Yolunda hâk olanları kıl vâsıl-ı murâd

Dâmen-keş olma serv-i revân gibi her zamân (G. 563/2)

“Başına toprak saçmak” deyimini “büyük bir üzüntü duymak” anlamındadır. Deli divâne olan âşığın işi başına toprak saçmaktır:

Herze-gerd olma sakın Kays-sıfat Hâletîyâ

Kûy-ı dil-dârda sabâh saçar isen başuna hâk (G. 386/5)

Başına toprak saçar bir ‘âşık-ı dîvâneysin
Hâk-rîz itmiş bana ta‘lîm üstâd-ı ezel (G. 464/2)

“Toprak başına” bir bedduadır. Şairler, bir varlığın belaya uğramasını, âciz kalmasını, üzülmelerini, yok olmasını, ölmesini veya ölümden beter olmasını dilemek ve bir şeyi kınamak için “toprak başına” bedduasını seçmiş, somut ya da soyut çeşitli nesnelere bu beddua vasıtasıyla ilenmişlerdir (Yılmaz, 2014: 171).

Alurlar kal‘asın toprak sürüp döge döge âhir
‘Înâd eylerse toprak başına ol cîlf-i nâ-dânun (K. 7/10)

1.4.2. Toz (Gubâr, Gerd)

Divan şiirinde bir toprak parçası olarak gubâr, sevgilinin yüceliğinin ve değerinin büyüklüğünü anlatmada kullanılır. Bunun için de kelime grupları ve tamlamalar oluşturur. Eşiğinin tozu, yolunun toprağının tozu, ayağının tozu vs. bunlardandır. Âşık, daimâ sevgilisinin ayağının tozu toprağına özlem duyar. Âşık, sevgilisinin ayağı tozuna razıdır ama onu da zor elde eder (Pala, 2007: 169-170).

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda toz anlamında en çok “gubâr, gerd” kelimeleri kullanılmıştır.

Sevgilinin ayağının tozu, misk kokuludur. Hatâ’nın miski bile sevgilinin ayağının tozuna denk olamaz. Seher yeli, sevgilinin yolundaki misk kokan toprağı getirdiği için goncanın gönlüne girer:

Müşâbih olmak için hâk-rûbına hûbân
Gubâr-ı müşk saçar zülf-i ‘anber-âsâya (K. 2/22)
Misk-i gerd-i rehini eylemese dest-âvîz
Goncenün gönlüne girmezdi nesîm-i eshâr (K. 18/17)

Gubâr-ı kûyına benzetselerdi müşki eger
Gözünde cây-ı karâr eyliyeydi ana gazâl (K. 21/16)

Geçemez pertev-i ihsânına hem-sâye güneş
Ayagı tozına hem-pâ olamaz müşk-i Hatâ (K. 24/9)

Nesîm-i subhdan irdükçe câna nefha-i müşkîn
Gözün aç kim gelen ey dil gubâr-ı kûy-ı dil-berdür (G. 256/2)

Âşık sevgilinin ayağının tozunu yüzüne sürer ve bu tozu gözlerine sürme diye çeker. Aşk hastaları, bu tozu gözlerine sürme edince dünyayı görürler. Âşık, sevgilinin ayağının tozunu yüzüne sürünce, bir süre gözlerinde kalsın gitmesin diye ağlayarak üzerine su serper:

Ehl-i nazar gubâr-ı rehün tûtyâ bilür
Ya bilmeseydi yüzüne nice bakabilür (G. 227/1)

Çeşm-i câna ayagun tozını kuhl eylemese
Sanma kim haste-i ‘ışkun gözi dünyâyı görür (G. 240/2)

Kuhl idünsün gerd-i râhun çeşm-i hûn-âlûdumuz
Hâk-i pâyundan senün ancak budur maksûdumuz (G. 304/1)

Saçarsa gerd-i rehin hatt-ı nâmeye yârüm
Yüzine gözine kat kat sürer dil-i zârüm (G. 500/1)

Gitmeye gerd-i rehün tâ ki yüzümden bir dem
Su seper turma anun üstine çeşm-i pür-nem (G. 522/1)

Hüsn-i hat sanatında belli yazı çeşitleri kullanılmaktadır. Gubarî yazı çok ince bir yazı çeşididir. Adını da tozdan almıştır. Sevgilinin ayva tüyleri ince olması bakımından toza benzetilir (Yılmaz, 2020: 2190).

‘Aceb mi neşvesi encâm-ı ‘ömre dek sürse

Hat-ı lebün gibi yokdur cihânda ince gubâr (G. 144/5)

Reh-güzâr-ı mihnetinden olmadı gönlüm cüdâ

Gelmedi hiç hâtıra şeb-dîz-i hattundan gubâr (G. 146/4)

Kimisi hicr-i yâriyle kimi hattun gubârıyla

Olupdur Hâletî-veş cümle ‘âlem deng ü hayrânun (G. 424/5)

Fıkr-i hat-ı la‘lünde olan hâli tuyarsa

Seccâdesini şeyh satup vire gubâra (G. 782/3)

Âşık, sevgilinin yolunda süründüğü için yüzü daimâ “gubâr-âlûde” (toz içinde)dir. Âşık, sevgilinin kendisini toza bulanmış yüzü ile hatırlamasını istemez:

Kapunda cânuma cebr eyleyüp âh itmeyüm cânâ

Gubâr-âlûde olmasun hemân tek hâtırun benden (G. 621/3)

Hâk-i râhından yüzüm dâ’im gubâr-âlûdedür

Bilmese tan mı görünce ol perî-sîmâ beni (G. 874/3)

1.4.3. Tag (Cibâl, Kûh, Kûhsâr)

Dağ, Divan şiirinde zaman zaman menekşe ve şakayıkla birlikte bazı yabancı çiçeklerin ve kültür bitkileri dışındaki bitkilerin mekânı olarak değerlendirilir. Ancak Divan şairleri kuhsârı, daha çok yabancı hayatın hüküm sürdüğü bir mekân olarak değerlendirmiştir (Bayram, 2000: 59).

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda dağ, “kuh, kuhsâr, tag, cibâl” kelimeleri ile anılmıştır. Dağ, gerçek anlamıyla beyitlerde geçer:

Bahr-i cûdunda katredür kulzüm
Pestdür himmetün yanında cibâl (K. Keb. 62/2)

Dağ; yüksekliği, ululuğu, büyüklüğü ile beyitlerde söz konusu edilir:

Götürmez gerçi kim şâh-ı cihânun her sözün ‘âşık
Ne hikmetdür ana taglar kadar derdün girân gelmez (G. 332/4)

Soyut kavramlarla beraber “kûh” kelimesinin kullanıldığı görülür. Bu soyut kavramlar “gam, belâ” gibi olumsuz anlamlı kelimelerdir. Gamin, belânın büyüklüğünü belirtmek için bu kavramlar dağ ile terkipli kullanılarak somutlaştırılır:

Yirüm kûh-ı belâ deşt-i ‘anâ hâmûn-ı hayretdür
Felek bir bî-vefâ devrân sitem-ger baht hercâyî (K. 41/34)

Güci kendüye yeter ‘âşık-ı ser-bâzlarun
Kûh-ı gamda n'ola kendin depelerse Ferhâd (G. 123/4)

Meded-i ‘ışk iledür yohsa benüm gibi nizâr
Dûşına almaga bin kûh-ı gamı çâre mi var (G. 143/1)

Kûh-ı gamdur ki başum seyl-i belâ gelse ana
Seyl-i eşküm dökülür şöyle ki dâmâna iner (G. 231/3)

Ferhâd, beyitlerde dağ unsuru ile birlikte sıklıkla anılır. Efsaneye göre Ferhâd, Şirîn’e âşıktır. Şirîn’in arzusu üzerine Bîsütûn adlı bir dağı delmesi istenir. Ferhâd, aşkı için dağı delmeye çalışır. Bunun için Ferhâd, Divan şiirinde, sevgilisine kavuşmak için gerçekleşmesi güç işleri göze alan âşığı sembolize eder:

Niçe yıllar bend-i zülfün oldu dil murgına dâm
Dâne-i hâlünden ammâ almadum bir kerre kâm

Niçe bir taglardayın Ferhâd-veş tutmam makâm

Niçe bir deşt-i belâ vü gamda ey Leylâ-hırâm

Gird-bâd-âsâ gezem Mecnûn-ı ser-gerdân olup (Tah. 1/4)

Ferhâd'un olan Hâletî'ye kûh-ı belâda

Şîrîn lebün ey husrev-i hûbân-ı zamân vir (G. 237/5)

Ol leb-i Şîrîn ü ol Leylâ saçunla dostum

Kimisin ‘âşıklarun kûha kimin sahrâya sal (G. 473/2)

Kûh-ken ayrılmasa her dem n'ola kûh-sârdan

Derd-i ‘ışkıyla sürûd itse olurdu hem-zebân (G. 554/4)

Yâ Rab alma cânımı Ferhâd-veş benüm

Deşt-i gam itmeyince recâ kûh-sârını (G. 851/5)

Büyük bir üzüntü nedeniyle, insanlardan kaçıp ıssız yerlerde yaşamak anlamındaki “dağlara düşmek” deyiimi beyitlerde sıklıkla kullanılır:

Fikr-i kaddünle düşerdi taga serv-i ser-bülend

Bîhler bir niçe yirden urmasa pâyına bend (G. 124/1)

Turamaz taga düşer ‘aklı olanlar şimdi

Lâle vü sünbül ile toldı ser-â-pâ kûh-sâr (G. 140/3)

Kapunda seni görmeyicek taglara düşdi

Ey kebg-i derî Hâletî'i der-beder itdün (G. 438/5)

Düşerdi lâle-veş gül taglara rûyun firâkıyla

Eger kim tutmasaydı hârlar gül-şende dâmânın (G. 637/4)

1.4.4. Azmîzâde Hâletî Divanı'nda Geçen Dağ İsimleri

1.4.4.1. Tûr Dağı

“Tûr, Süryanice ‘dağ’ demektir. Yaygın görüşe göre Tûr ismi tek başına Tûr-i Sînâ’yı karşılamaktadır. Hz. Musa ile ilgili kıssalarda söz konusu edilmiştir. Hz. Musa burada Allah ile konuşarak vahiy almış ve ilahi tecelliye mazhar olmuştur.

Tûr dağı ile ilgili kıssalar içerisinde yer aldığı ayetler mealen şöyledir: “Hani bir ateş görmüştü de ailesine, ‘Siz burada kalın, ben bir ateş gördüm (oraya gidiyorum). Umarım ondan size bir kor ateş getiririm yahut ateşin başında, yol gösterecek birini bulurum’ demişti. Ateşin yanına varınca, ona şöyle seslenildi: ‘Ey Mûsâ! Şüphe yok ki, ben senin Rabbinim. Hemen ayakkabılarını çıkar. Çünkü sen mukaddes vadi Tuvâ’dasın.’ ” (Tâ-Hâ 20/10-12). “Mûsâ, ateşin yanına gelince o mübarek yerdeki vadinin sağ tarafındaki ağaçtan şöyle seslenildi: ‘Ey Mûsâ! Şüphesiz ben, evet, ben âlemlerin Rabbi olan Allah’ım.’ ” (Kasas 28/30). “Mûsa, belirlediğimiz yere (Tûr’a) gelip Rabbi de ona konuşunca, ‘Rabbim! Bana (kendini) göster, sana bakayım’ dedi. Allah da, ‘Beni (dünyada) katiyen göremezsin. Fakat (şu) dağa bak, eğer o yerinde durursa sen de beni görebilirsin.’ dedi. Rabbi dağa tecelli edince onu darmadağın ediverdi. Mûsâ da baygın düştü. Ayılınca, ‘Seni eksikliklerden uzak tutarım Allah’ım! Sana tövbe ettim. Ben inananların ilkiyim’ dedi.” (A’râf 7/143) (Eren, 2018: 199) .

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda Tûr, beyitlerde sıklıkla anılır. Hz. Mûsâ kıssasına telmih yapılır:

Oldukça esb-i kûh-ı şükûh üstüne süvâr

Gören ol esbi Tûr sanur kendüsini nûr (K. 29/10)

Mahabbet kûh-sârın Tûr-ı Mûsâ'ya kıyâs itme

Bu kûh-sârun ‘aceb cân-sûz olur nûr-ı tecellâsı (G. 823/3)

1.4.1. Kâf, Elbürz Dağı

Kâf Dağı, dünyanın etrafını çevrelediğine ve aşılmasının imkânsızlığına inanılan dağlar zinciridir. Efsaneye göre, Ye'cüc ile Me'cüc, Ankâ, cinler, şeytanlar, ejderhalar bu dağın arkasındadır. Masallarda çok anılır. Bu dağın yüksekliği beş yüz fersah imiş. Birçok yerleri su içindeymiş. Güneşin ışıkları bu dağa çarptıkça yeşile boyanır ve oradan aksedince de maviye bürünürmüş. Gökyüzündeki mavilikte de bu ışıkların okyanuslardan yansmasıyla ortaya çıkarmış. Yüksekliğin, uzaklığın, ihtişamın ve kâinatın sembolü olarak şiirlerde Ankâ ile birlikte anılır (Pala, 2007: 248). Kâf Dağı dünyanın adeta direği gibidir. O dünyadaki bütün dağların anasıdır (Akalın, 1993:136).

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda, Kâf Dağı'nın geçtiği bütün beyitlerde Ankâ'nın da adı geçmektedir. Bunun nedeni Ankâ'nın Kâf Dağı'nda yaşadığına inanılmasıdır:

Döner bir kâh kûh-ı Kâf'a ednâ iltifâtunla

Olur bir peşşe-i nâ-bûd ihsânunla çün 'Ankâ (K. 8/23)

Girerdi âşiyân-ı teng-i güncişke hirâsından

İrişse sıyt-ı 'adli kûh-ı Kaf ardında 'Ankâ'ya (K. 10/11)

Himmet, kanâ't gibi soyut kavramların Kâf Dağı ile birlikte kullanılması Ankâ'dan dolaydır. Ankâ'nın yardımında bulunan, yardımını esirgemeyen bir kuş olması Kâf Dağı'na da o özellikleri verir:

Şu dâmen-gîr-i Kâf-ı himmete âdem dirin ben kim

Vücûdın mah ider 'Ankâ-sıfat ammâ be-nâm olmaz (G. 317/3)

Kûşe-i Kâf-ı kanâ'atdur cihânda meskenüm

Ehl-i istignâ benem 'Ankâ'nun ancak adı var (G. 204/4)

Dâmeninde geşt ider 'Ankâ beni gör kim beni

Kulle-i Kâf-ı kanâ'atdür dem-â-dem meskenüm (G. 540/4)

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda sadece bir beyitte Kâf Dağı'nın diğer adı olan "Elbürz" geçmektedir:

Varmaga der-gâhına ruhsat bulursa yârdan
Kûh-ı Elbürz olamaz cûy-ı sirişke sed-i râh (G. 706/4)

1.4.4.3. Bîsütûn

Şîrîn'in emriyle, Ferhad'ın deldiği dağdır. Dik, kayalık ve sarp bir dağdır. Edebiyatta daha çok Ferhâd ile Şîrîn kıssasından dolayı anılır. Hikâyeye göre Ferhâd, Şîrîn'e âşıktır. Şîrîn, aşkının ispatı için, Ferhâd'dan bir dağı delmesini ister. Ferhâd, kazmasını vurup dağı deler. İşte bu dağ, Bîsütun'dur. Dağın direksiz oluşu, dayanağının olmayışı dolayısıyla da aşılması zor engel olarak gösterilir (Pala, 2007: 73).

Hayme-i hüsn içre hâb-ı nâz iden Şîrîn'e ne
Kûh-ken-i miskîne olsa Bîsütûn cây-ı karâr (G. 149/2)

Bîsütûn'dan derd ile her taş ki kesdi Kûh-ken
Sâgar-ı ikbâl-i Pervîz'e tokundı yek-be-yek (G. 388/6)

Deşt-i belâda dûdum olurken direk direk
Yog idi ism-i Kûh-ken ü resm-i Bîsütûn (G. 573/3)

Sen gerek Ferhâd-ı vakt ol ibtidâ-yı kârda
Tîşe-i sabrun şikest eyler bu kûh-ı Bîsütûn (G. 580/4)

Ferhâd'ı Bîsütûn'a dahı salmadan felek
Künc-i belâda dûdum olurdu direk direk (Matla/262)

1.4.5. Taş (Seng, Hacer)

Divan şiirinde taş; atma, kırma, vurma gibi eylemlerle birlikte kullanılır. Kendisi kırılmaz, parçalanmaz. Âdetâ katılık, duygusuzluk, acımazsızlık örneğidir. Sevgilinin gönlü, cefâsı, acı sözleri, kahır, rakip ve rakipin gönlü vs. âşık için birer taş özelliği gösterirler. “Seng-dil” olan sevgili âşığa kınama taşlarının gelmesine neden olur (Pala, 2007: 400).

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda taş anlamında en çok “seng” kelimesi kullanılırken “hacer” sadece bir beyitte kullanılmıştır:

Akmayan sular gibi dûram safâdan dâ’imâ
Reh-güzârûm bağlayanlar ya hacerdür ya şecer (K. 31/27)

Seng, beyitlerde sevgilinin kalbi ile ilişkilendirilir. Çünkü sevgilinin kalbi taş gibi serttir. Bu yüzden her taş, âşığa sevgiliyi hatırlatır. Sevgilinin taş kalbi bazen o kadar serttir ki “cevr u cefâ oku” onu delip geçemez. Ferhâd dağları deler ama Şîrîn’in taş kalbine gücü yetmez:

Bahtına karşı koyan a‘dâ-yı dînün gûyiyâ
Seng kalbi oldu mîknatîs-i şemşîr ü sinân (K. 12/16)

Dil-i sengîn-i yârdan hergiz
Geçmez illâ hadeng-i cevr ü cefâ (G. 16/5)

Dil-i sengîni Şîrîn’ün zebûn itmîşdi Ferhâd’ı
Gücü yetmezdi ol miskinün illâ seng-i küh-sâra (G. 711/2)

Dil-i sengîni ol şûh-ı cihânun cism-i pâkinde
Yatur bir pâre seng-i hâradur âb-ı revân içre (G. 771/2)

N’ola dîvârına itdükçe nigâh eylesem âh
Andurur Hâletîyâ her taş kalb-i yâri (G. 816/7)

Seng kelimesi “cefâ, gam, cevır” gibi soyut kavramlarla terkipli kullanılır. Amaç bu soyut kavramları somutlaştırarak anlamı pekiştirmektir. Beyitlerde “seng-i gam, seng-i cevır, seng-i cefâ” terkipleriyle geçer:

‘Âşık-ı şûrîde-dil atar külâhın göklere

Atsa dil-ber yarmag için başını seng-i cefâ (G. 42/5)

Şîşe-i dil seng-i cevırınle sınursa razıyuz

Tek cihânda itme şâhum ‘ahd ü peymânun şikest (G. 94/2)

Hemân seng-i cefâdur ‘âşık senden gelen dirler

Elünden her ne dirlerse gelür şâhum vefâ gelmez (G. 340/4)

Kalb-i dil-berden kopan seng-i cefâdur Hâletî

İtmişümdür ben bu ma‘nâyı sözünden intizâ‘ (G. 364/5)

Benüm başumda da murgân tutardı âşiyân ammâ

Gelür seng-i cefâsı n'eylesün ol şûh-ı fettânun (G. 420/3)

Şîşe-i hâtır-ı ‘uşşâkı şikest itmekde

Yâr nevbet mi virür seng-i gam-ı devrâna (G. 720/2)

O Mecnûn'am ki ben bâzîçe-i tıflân-ı şehir oldum

Urup seng-i cefâ hergiz komazlar kendü hâlümde (G. 739/3)

Sevgilinin eşiği veya kapısı, âşık için çok ehemmiyetli bir yerdir; ulaşılması veya bulunulması âşığın en şiddetli arzularından birini teşkil eder ve orası âşığın ulaşabileceği en son mertebelerdendir (Tolasa, 1973: 304). Âşık, sevgilinin eşiğinin taşına yüz sürer, eşiğinin taşına baş koyar:

Özlerüm seng-i ser-i kûyunı bîmâr olalı

Almasun cânımı Mevlâ komayınca ana ser (G. 153/2)

İşigüm taşı zer-i rûya mihekkdür diyeli

Çihremüz süre süre kalmadı aslâ yüzümüz (G. 331/2)

Benüm bir kanlu taşum yok disem olurdı dünyâda
Eger gözyaşı hûnîn itmeseydi işigün taşın (G. 596/2)

Beyitlerde “başını taşlara vurmak” deyimini kullanılmıştır. Bazen âşık bazen rakip başını taşlara vurur:

Nerm olur âh-ı dilümden dil-i sengîn-i nigâr
Kangı taş katı ise başını ursun agyâr (G. 211/1)

Kabrinün başında olan taşa çün itdüm nigâh
Taşa urdum başumı hiç ihtiyârum kalmadı (G. 884/6)

Beyitlerde “bağrına taş basmak” deyimini kullanılmıştır. Âşık, taş kalpli sevgiliyi sevince bağrına taş basar:

Çekme ey dil yâri pehlû itmege hergiz emek
Öyle sengîn-dil seven bağrına taş basmak gerek (G. 414/1)

Gönül vaslıyla bir Yûsuf-cemâlün olmaga hurrem
Terâzû gibi taş basmak gerekdür bağrına âdem (G. 531/1)

İKİNCİ BÖLÜM

2. AZMÎZÂDE HÂLETÎ DİVANÎ'NDA KOZMİK ÂLEM

Kozmik Âlem; yıldızların, gezegenlerin, burçların yer aldığı, daima hareket hâlinde olan âlemdir. İnsanlar da bu âlemde yer aldığı için, kozmik âlem insanda sürekli merak uyandırmış insanları araştırmaya sevk etmiştir. Araştırmaların sonucu olarak da insanlar bu âlemi ve bu âleme dair bilgileri günlük hayatta, edebiyatta kullanmıştır. Şairler de bu unsurları hayal ile yoğurarak şiirlerinde bu unsurlara sıkça yer vermişlerdir.

Batlamyos sisteminden çıkarılan bir düşünüşe göre dünya kainâtın merkezidir. Dünyayı dokuz felek çevreler. Bunlar iç içe geçmiş şekilde soğan zarı gibi dünyayı çevrelemişlerdir ve dünya göğünden başlamak üzere yedi tanesi yedi gezegenin feleğidir. Birinci felekte Ay olmak üzere Utarid (Merkür), Zühre (Venüs), Şems (Güneş), Mirrih (Merih, Mars), Müşteri (Jüpiter), Zühâl (Satürn) gezegenleri bulunur. Sekizinci felek sabit yıldızlar ve burçlar feleğidir. Dokuzuncusu da cisimden arınmış olan bütün felekleri saran en büyük, en yüksek felektir ki felek-i atlas (atlas feleği), felek-i azam (en büyük felek), felekü'l eflâk (felekler feleği) adıyla anılır. Hükemâ felsefesine göre sekizinci feleğe Kürsî, dokuzuncuya da Arş denir. Atlas feleği yirmi dört saatte bir devrini tamamlar. Bu devir (dönüş), doğudan batıya doğru olup, diğer felekleri de döndürür. Diğer feleklerin iki tür hareketi vardır. Biri Atlas feleğiyle birlikte doğudan batıya diğeri ise bunun aksi olarak batıdan doğuyadır. Atlas feleği dönerken diğerlerini de kendi istikametinde dönmeye zorlar. Bu dönüş büyük bir özellik taşır. Kendi istikameti dışında dönüşe zorlanan sekiz felek, insanların tâlihleri, refâh ve mutlulukları üzerinde değişken ve aksi durumlar ortaya koyar. İşte felekler üzerine şikâyet etmenin nedeni budur. “Kahpe felek, döneke felek” gibi şikâyetlerin aslı da dokuzuncu felek olan Atlas feleğinin ters dönüşü nedeniyledir. “Kanbur felek” tabiri feleğin sırtının değirmi oluşundandır. Dokuzuncu felekten sonra Allah ilminin başlaması, insanların kaderlerinden dolayı ettikleri şikâyetleri bu feleğe yüklemelerine neden olmuştur.

İlm-i tencîm dediğimiz yıldızlar ilmi de bu dönüşlerle ilgili olarak ortaya çıkmıştır. Buna göre Ay, dünya çevresinde bir ayda, güneş bir yılda, Atlas feleği ise

yüz yılda döner. İnanişâ göre her yıldızın biner yıllık bir devri daha vardır. Bazıları da her gezegenin devrini yedi bin yıl olarak hesaplar ve kâinatın ömrünü kırk dokuz bin yıl olarak gösterirler. Hâlen dünya Devr-i Kamer(ay devri)dedir.

Eski bir inanca göre Güneş, feleğin ve göğün sultanıdır. Diğer gezegenler de onun çevresinde birer vazife ve hizmet görürler. Buna göre Ay; vezîr, Utârid; kâtip, Merîh; başkumandan, Müşterî; kadı, Zühâl; bekçi, Zühre de çalgıcıdır.

İlk yedi felekteki gezegen yıldızların insanlar üzerinde hayırlı ve hayırsız tesirleri olur. Bu tesirler o yıldızın etkisinde doğan kişiler üzerinde değişik hâller ortaya koyar. Meselâ, Merîh ile Zuhâl uğursuz, Güneş ile Müşterî uğurlu yıldızlardır. Diğerleri ise bazen uğurlu, bazen uğursuz olurlar. Eski astronomiye göre bu yıldızların yeryüzüne hâkim oldukları aylar, günler ve saatler vardır. Uğurlu saatler ve uğursuz saatler, insanlar ve onların işleri üzerinde etkili olurlar. İnsanlar da bu saatlerde başlarına gelenler için şikâyet veya şükür ederler.

Edebiyatta felek daha çok şikâyet yerine kullanılır. Ancak bazı birleşik sıfatlarda da bu kelimenin müsbet anlamlarda kullanıldığını görürüz. Felek-câh, felek-rif'ât, felek-pâye, felek-meşreb, felek-reftâr vs. gibi. Felek, Divan şairleri tarafından daha çok yükseklik, yücelik, genişlik, sonsuzluk, parlaklık gibi özellikleriyle anılır. Sevgili, felekten bile yüksek değerdedir. Felek ancak onun sarayı olabilir. Âşığın çektiği acı ve ıztıraplardan dolayı ettiği âh ve figânlar da felekler kadar sonsuzdur. Hatta onları doldurur ve aşar. Bazen bu âteşli âhlar felekleri âteşe verir. Âşığın çektiği ızdıraplar karşısında bazen felek ağlar. Feleğin aldığı renkler dolayısıyla bazen pîrûze, çini, minâ-reng, sürh-âb gibi deyimler kullanılır (Pala, 2007: 149-150)

Felek yahut gökyüzü, iç içe geçmiş dokuz çadır veya kâse gibi yahut yine iç içe geçmiş soğan kabukları gibi hayal edilmekteydi. Her tabaka birbirine sıkı sıkı bağlı olmakla birlikte devirlerini, ayrı ayrı çarklar gibi farklı süratlerde gerçekleştiriyorlardı. Din bilginlerinin Kur'ân'dan kaynaklanan yedi kat gök tasavvuru yerine Klasik Edebiyatta filozofların Batlamyus'a dayanan dokuz kat felek görüşü daha fazla rağbet görmüştür. Buna göre ay ve güneş dâhil yedi seyyâre ve bunların oluşturdukları dokuz kat felekler, merkezde bulunan dünyanın etrafında durmadan dönmekteydiler (Şentürk, 1994: 135-136).

Felek; kıyıcı, zalim ve hilekârdır. Feleğin sözüne güven olmaz ve katiyen itimad edilmez, çünkü kimse onun elinden, “eman” bulmamıştır. Âşığı sevgilisinden ayıran, insanı mihnete, cevr ü cefâyâ gark eden, kadehiyle zehir sunan, tam isteğine ulaşacağı zaman tersine dönmeye başlamakla onu bundan mahrum eden yine felektir (Tolasa, 1973: 426).

2.1. Felek (Eflâk, Çerh, Devrân, Gerdûn, Fezâ, Sipihr, Âsumân, Semâ, Âfâk, Gök)

Felek; gökyüzü, semâ, çerh, gerdûn, sipihr, âsumân anlamlarındadır. Her gezegene mahsus gök tabakası demektir. Feleğin çoğulu eflâktır. Azmîzâde Hâletî Divanı’nda beyitlerde en çok “çerh” ve “felek” kelimeleri kullanılmıştır. Sırasıyla gerdun, eflâk, devrân, sipihr, âsmân, fezâ, semâ kullanılan diğer kelimelerdendir.

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda “eflâk, asmân, gök” gibi kelimelerin gerçek anlamlarıyla kullanıldığı beyitler:

Yine bir anda sanki pertev-i mâh

Âsmândan zemîne indi o şâh (Mes. 4/62)

Zemîni pür-hilâl ü âsmânı pür-nücûm eyler

Eger kim kılsa rahş-ı himmeti ‘âlemde cevânî (K. 1/18)

‘İşkunla ider murg-ı dil eflâkde pervâz

Alur göz ile bak ana ey gözleri şeh-bâz (G. 333/1)

Ben hadeng-i âh atarken âsmâna Hâletî

Yirde gökde yog idi hiç tîrden nâm u nişân (G. 656/7)

Devir astronomisine göre, gökler veya felekler yeryüzü üzerine kubbe gibi inmektedir (Tolasa, 1973: 427). Dünyayı dokuz felek çevreler. Bunlar iç içe geçmiş şekilde soğan zarı gibi dünyayı çevrelemişlerdir. Bu nedenle felek, yuvarlak şekli

itibariyle kubbe, çadır ile ilişkilendirilir. Beyitlerde “günbed-i çerh, günbed-i eflâk, hayme-i çerh” terkipleriyle geçer:

N'ola dünyâlar kadar hazz itse meyden Hâletî
Günbed-i eflâkden virür nişân her bir habâb (G. 67/5)

Sütûn-ı âh-ı dildendür kıyâmı hayme-i çerhün
Cihândan ben gidersem nic'olur bu nîl-gûn çâder (G. 162/4)

Her kaçan kim bezmi teşrîf itmeye ol mâh-rû
Günbed-i çerh-i berîne na'ra-i mestân çıkar (G. 268/5)

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda felek ile ilgili beyitlerde “yedi, heft, dokuz, nüh” kelimeleri “felek” kelimesi ile birlikte sıklıkla anılmaktadır. Bunun nedeni dünyayı çevreleyen dokuz feleğin ve birinci felekte de Ay olmak üzere Utarid (Merkür), Zühre (Venüs), Şems (Güneş), Mirrih (Merih, Mars), Müşteri (Jüpiter), Zühâl (Satürn) olmak üzere yedi gezegenin bulunmasıdır:

Perde-i çeşmüm gibi heft âsmân pür-hûn olur
Her kaçan kim cûş ider deryâ-yı eşk-i hûn-feşân (K. 27/32)

Hıfz ider dâ'im yedi kat perde içre âsmân
Zât-ı pâki oldı gûyâ 'âleme nûr-ı basar (K. 31/16)

İçürür bir gün yedi tâsı geçen zehri sana
Anun içün devr ider bu sâki-i devrân-ı çerh (G. 117/4)

Seng-i cünûnum eylemiş âmâde Kûh-ken
Nüh-sâgar-ı sipihri şikest eylesem ne var (G. 138/3)

Tîr-i âhı bir dahı almam kemân-ı himmete
Eylemezse cevşen-i nüh-tüy-i gerdûndan güzer (G. 159/5)

Çünkü mey yok niçe bir gösterür âyâ bilsek
Birbiri içre tokuz câmını sâkî-i felek (G. 391/1)

Tokuz peymânen olsa sâkiyâ gerdûn gibi sen de
Birisin kaldurup gam-gîn olan yârâna virmezsın (G. 606/4)

Nâvek-i âh-ı dil-i ‘âşıkı def’ eyliyemez
Birbiri üzre felek geysel tokuz kat cevşen (G. 639/2)

Güm olur tâs-bâz-ı bezm-i fakrun zîr-i dalkında
Eger pür-âteş olsa Hâletî çerhün yedi tâsı (G. 825/6)

Felek, şeklinin yuvarlak olmasından ötürü kadeh, tas ve kâse ile ilişkilendirilir:

İçürür bir gün yedi tâsı geçen zehri sana
Anun içün devr ider bu sâki-i devrân-ı çerh (G. 117/4)

Seng-i cünûnum eylemiş âmâde Kûh-ken
Nüh-sâgar-ı sipihri şikest eylesem ne var (G. 138/3)

Ol bâde-keşlerüz ki sipihir olsa câm-ı ‘ıyş
Gam cür‘asıyladur yine cûş u hurûşumuz (G. 305/3)

Çünki mey yok niçe bir gösterür âyâ bilsek
Birbiri içre tokuz câmını sâkî-i felek (G. 391/1)

Her gice gam yidüğinden bu dil-i mahzûnun
Zâhir olmaz mı siyeh kâselügi gerdûnun (G. 401/1)

Tokuz peymânen olsa sâkiyâ gerdûn gibi sen de
Birisin kaldurup gam-gîn olan yârâna virmezsın (G. 606/4)

Güm olur tâs-bâz-ı bezm-i fakrun zîr-i dalkında
Eger pür-âteş olsa Hâletî çerhün yedi tâsı (G. 825/6)

Feleğin, kainâtın kuruluşundan beri mevcut ve âlemde vukua gelen bütün hadiselerle şahit ve sahne oluşu, onun bir ihtiyar gibi tasavvuruna vesile olmuştur

(Tolasa, 1973: 429). Eskiler dünyaya yakınlıklarına göre her seyyareye bir yaş biçmişler, en yakın olan aya bin yıl, en uzak bilinen Zühal'e ise yedi bin yıl vermişlerdi. Felek bunların tamamını barındırması ve yaratılış itibariyle en eski olması cihetiyle teşhis yoluyla ihtiyara teşbih edilmiştir. Bu düşünceden hareketle şairler felek hakkında ihtiyarlara has her türlü yorumu tasvir etmişlerdir (Şentürk, 1994: 145). Azmîzâde Hâletî Divanı'nda "pîre-zâl-i çerh, çerh-i pîr, çerh-i pîre-zen" terkipleriyle feleğin ihtiyara, yaşlı bir kadına benzetilmesi söz konusudur:

Pîre-zâl-i çerh kurs-ı mihri peydâ eyledi
Dânesin mah eyleyince âsyâ-yı âsmân (K. 36/6)

Nüşa-i vasf-ı cemîlün almasa benden eger
Pîre-zâl-i çerhden togmazdı sâlim tev'-emân (K. 37/14)

Zâl-i felek bilür ki yüzün görmek istemem
Ebri 'aceb mi eylese geh perde geh nikâb (G. 66/4)

Mâh-ı 'âlem-tâbda cânândur dirsene sevâd
Sürme-i hâk-i rehün çekmiş gözine çerh-i pîr (G. 243/2)

Pîre-zâl-i çerh rûyun görse ey Yûsuf-likâ
Rişte-i mihriyle olurdu harîdârün senün (G. 442/4)

Var ise bir pîrehen peydâ ider ol yâr için
Rişte-i cân cem' ider turma bu çerh-i pîre-zen (G. 632/4)

Felek, bir kadın olarak hayal edilir. Felek bazen insanları elekten geçiren bazen de güzel kılıç kullanan bir kadındır:

Destinde sipih-rün görinen hâle degüldür
Bir zendür o kim halkı geçürmüşdür elekden (G. 592/2)

Egerçi ey felek zensin velî bir tîg-zensin sen
Niçe Rüstemlerün başın kesen Zâl-i kühensin sen (Matla/428)

Târ-ı hurşîdi tülitse şafak-ı gül-gûna
Merd olan bakmaya bu pîre-zen-i gerdûna (Matla/484)

Feleğin sebze, sebze-zâra benzetilmesinin tek ve müşterek sebebi, güneşin veya güneşli göğün özellikle sabah vakti doğarken ve doğuş sonrası arzettiği manzaradır. Zümürürd vasfıyla da anılan göğün yeşile çalan rengi de bu teşbihi tamamlamaktadır (Tolasa, 1973: 428). Felek veya gökyüzünün yirmi dört saatindeki değişik zamanlardaki görünüşüne dayanan renklerden dolayı felek, “sebz, minâ-reng” gibi sıfatlarla anılır. Gökyüzü “sipihr-i sebz-fâm, sebze-i eflâk, sebze-zâr-ı çerh, çerh-i mînâ-fâm” gibi terkiplerle nitelendirilir. Gökyüzü bir tabak sebzedir. Bazen de sebzâr olan gökte, güneş ve ay iki hazan yaprağıdır:

Ser-hân-ı fezâ’inde hemîn
Bir tabak sebzedür sipihr-i berîn (Mes. 3/38)

Bakar mir’ât-ı tab’-ı pâkine tûtîdür ol dirdüm
Eger kim bu sipihr-i sebz-fâmün olsa güftârı (K. 32/25)

Ol ki Nev-rûz-ı recâ lutfına vâ-beste idi
Olmadan sebze-i eflâk çerâ-gâh-ı Hamel (K. 40/9)

Sebze-zâr-ı çerhden peydâ olan kavs-i kuzah
Oldı bâg-ı ‘ışkuma bir berg-i mîr-i ‘âşıkân (G. 642/4)

Mihr ü meh sanma fenâ-yı dehri iş’âr itmege
Sebze-zâr-ı çerhde kalmış iki berg-i hazân (G. 660/6)

Feleklerin dönüşü, daha ziyade insanın kaderi ve bahtını hazırlaması, üzerinde tasarrufta bulunması, insanın hayât ve seyrinin iyi veya kötü olmasında önemli etkilerinin olması gibi telaki ve inanışlar bakımından ele alınmakta ve işlenmektedir (Tolasa, 1973: 426). Dokuzuncu felek olan Atlas feleğinin, ters dönüşü nedeniyle şikâyet unsuru olarak kullanılan felek, özellikle insanın başına gelen kötü hadiselerden sorumlu tutulur. Felek; zulm eder, insâf etmez, lutuf göstermez, gaddârdır. Yûsuf’u

belâlara esir eden, köleyi şâh şâhî köle eden, tuzaklar kuran, halkı daimâ inleyen, âşığı şeker dudaklı sevgiliden ayıran, âşığı olmayacak dertlere düşüren her zaman felektir. Şairi lâl eyleyen, insanların elinden ekmeğini almak isteyen, âşıkları derbeder edip yüzünü güldürmeyen felektir:

Bahâr-ı lutfun itdi Hâletî-i bî-dili gûyâ

Felek lâl eylemişken öyle bir murg-ı hoş-elhânı (K. 20/34)

Çerh lutfun bana göstermemek ister ammâ

Mûrdan kurtulamaz her niçe saklansa ‘asel (K. 40/30)

Felek degül mi iden Yûsuf’ı esîr-i belâ

Felek degül mi iden zâr pîr-i Ken’ân’ı (Mer. 1/13)

Yine devrân bana zulm eyleyüp ayurdi yârümden

Yine hâr-ı gam oldı hâsılum ol gül-‘izârumdan

Taşup seyl-i belâ hûn-ı dil adlu çeşme-sârumdan

Kanâ‘at gelmeyüp hergiz bu çeşm-i eşk-bârumdan

Nazar kıl her dem akan hûna cism-i dâg-dârumdan

Benüm her tâze dâgum kanlar aglar rûzgârumdan (Müs. 2/1)

Dönse hilâle za‘f ile cismüm ‘aceb degül

Devrân beni düşürdi o meh-pâreden cüdâ (G. 12/3)

Dökmege kanını her subh çemen bülbülünün

Hançer-i hâra virür âb sipihr-i gaddâr (G. 141/2)

Murg-ı bâlâ-himmetüz kim olmazuz hergiz şikâr

Hirmen-i mâh üzre kursaydı felekler dâmumuz (G. 306/2)

Olmışuz bed mest câm-ı bâde-i endûhdan

Bezm-i dünyâya gelelden çerh ile gavgâdayuz (G. 316/4)

Gâhî der-i ikbâl açılır geh der-i hırmân

Hakkâ ki ‘aceb der-beder itdi bizi devrân (G. 415/1)

Dimiş sultân-ı gam birdür yanumda cümle ‘ışk ehli

Felek gibi gedâyı şâh idüp şâhı gedâ itmem (G. 515/4)

Ey felek sensin dem-â-dem halkı nâlân eyliyen

Bir dilim nân gösterüp bin tıflı giryân eyliyen (G. 605/1)

La‘l-i şekerînünden ayurdı beni devrân

Ney gibi n'ola eyler isem dem-be-dem efgân (G. 649/4)

Dûr idüp devrân beni ol nev-bahâr-ı hüsnden

Bir giyâh-ı huşke döndüm i‘tibârum kalmadı (G. 854/3)

Mîve-i vasl-ı ümîdine düşürdi devrân

Yine bir olmayacak derde giriftâr itdi (G. 863/3)

Eyledi esrâr-ı hattun gerçi kim hayrân beni

Yine ammâ hicr ile güldürmiyor devrân beni (G. 864/1)

Sen taleb-kâr-ı idâm-ı cism-perversin velî

Nânunı destünden almakdur sipihrün niyeti (G. 895/3)

Bir midür pençe-i hurşîd ile hiç ol meh-rû

Sen de insâf idüp ey çerh elün gögsine ko (Matla/442)

Feleğin sürekli dönmesi onu “ser-geşte” başı dönmüş, sersem olarak nitelendirir:

Çerh-veş ser-geşte olmakdan kayırmazdum velî

Kalmadı destümde mâh-ı nev kadar bir pâre nân (K. 37/20)

Felek, sergeşte olmanın yanında devamlı dönüp dolaştığı için de bi-karâr (kararsız)dır:

N'içün devr eylemez hurşîd-i sâgar

Felek çünkim degüldür bir karâra (G. 775/3)

Feleğin, kasr veya saray üzerine yapılan teşbihlerinin hepsi kasidelerde görülür ve medhedilenin veya onun bulunduğu yerin yüceliğini ifade etmek gayesini güder (Tolasa, 1973: 430). Azmîzâde Hâletî Divanı'nda felek; saray, padişahın tahtı ile ilişkilendirilerek memdûhun bulunduğu yer yüceltilir:

Hâne-i dehre ziyâ virdükçe câm-ı âftâb

Zîver-i kasr-ı sipihr oldukça tâk-ı kehkeşân (K. 27/35)

Marîz-i derd-i 'ışk-ı dil-berem ölsem 'ilâc itmem

Eger zulmetde kalsam meş'al-i mâhı sirâc itmem

Gedâ-yı şâh-tab'am şehirler ile imtizâc itmem

Bütün dünyâya şâh olsaydı gönlüm ibtihâc itmem

Şeh-i 'ışkam sipihr ü âftâbı taht u tâc itmem

Bir âbdâlam ki ölsem dehre 'arz-ı ihtiyâc itmem (Müs. 1/1)

Şeffâflığı sebebiyle felek, şişe ile ilişkilendirilir. "Şîşe-i sipihr, şîşe-i felek, şîşe-i eflâk, şîşe-i gerdûn, sipihr-i mînâ, çerh-i mînâ, günbed-i mînâ" terkipleriyle beyitlerde geçer:

Düşüp zemîne şikeste olurdu câm gibi

Tokunsa reddi eli ger sipihr-i mînâyâ (K. 2/21)

İtdüm 'aceb safâ göricek sahn-ı sebze-zâr

Sandum ki geldi şîşe-i gerdûna inkisâr (G. 291/1)

Eger olsa şikeste şîşesi gerdûn-ı gerdânun
Yine pâ-yı dilin âzürde eyler derd-mendânun (G. 403/1)

Yârün tegâfûliyle dil-i zâr n'eylesün
Ol zehre Hâletî döyemez şîşe-i felek (G. 457/5)

Şîşe-i eflâk gûyâ kim havâle câmıdur
Mâ-verâsında olan hiç kimseye olmaz 'ıyân (G. 692/5)

Ya şîşe-i sipihre ya câm-ı murâda ur
Seng-i cünûnun eyleme ey Hâletî tebâh (G. 708/7)

Felek, uçsuz bucaksız olmasıyla harmana benzetilir. Yıldızlar da o harmandaki tanelerdir:

Belâ dâmına çak böyle giriftâr olmak ummazdum
Sipihrûn hırmeninden almadan dil murgı bir dâne(G. 715/2)

Felek, ağzında yıldız olan bir hokkabazdır:

Koyunca mühre-i necm ile hokka-i mâhı
Müş'abid-i felek aldı dehânına ahker (K. 4/4)

Kîş; okların koyulduğu nesne, okluktur. Felek, zâlim olarak tahayyül edildiğinden feleğin ok attığı düşünülür:

Bana sînem tutup turmak göründi
Felek kîşinde kalmayınca bir tîr (G. 165/5)

Felek, ayna ile ilişkilendirilir. Bu ilişkinin kurulmasında aynanın bir yüzünün siyah bir yüzünün parlak olması ve feleğin de gecesi ve gündüzünün olması etkilidir. Beyitlerde “mir'ât-ı devrân, âyîne-i felek” gibi terkiplerle zikredilir:

Sikender gibi dâna-yı cihânı hod-pesend eyler
Muhassal hazzı yokdur Hâletî mir'ât-ı devrânun (G. 403/5)

Menâsib câhile zillet kemâl ehline 'izzetdür
Nedendür 'aksini 'arz itmesi mir'ât-ı devrânun (G. 424/4)

Esdürme bâd-ı âhumı âyîne-i felek
Şâyed mükedder ola gubâr-ı melâlden (G. 593/4)

Felek, katlarının üst üste bulunuşu ve insanların geleceğine dair birçok şeyi ihtiva etmesi bakımından deftere teşbih edilir (Tolasa, 1973: 430):

İdüp zamâne yine bir tabakda altun hal
Sahîfe-i felek üstine çekdi cedveller (K. 4/5)
Senün vâsf-ı cemâlün bulmayup rûz-ı kıyâmetde
Felekler tayy iderler defter-i gerdûn-ı gerdânı (G. 855/4)

Şair, şiirini överken felek unsurundan yararlanır. Şairin şiiri, feleklerin mecmuasında yazılıdır. Şairin şiirinin Pervîn tarafından örnek alınması gerekir. Şairin şiiri süslü bir dilberdir. Onu ancak feleğin kadını doğurabilir:

Tabî'atım ki bula bir zemîn-i hemvârı
İder zamân-ı kalîl içre reşk-i huld-i berîn
Felekde Hâletîyâ nazm nic'olur görsün
Çıkan gazellerüme eylesün nazar Pervîn (Muk. 87)

Zemîn ü âsmâna feyz iden ârâyîş-i lutfi
Misâl-i nazm-ı Pervîn eylemiş eş'ârımı a'lâ (K. 8/39)

Görenler şâhid-i mevzûn-ı beytün Hâletî dirler
Zen-i devrân togursun böyle zîbâ dil-beri beş beş (G. 350/5)

Yazarlardı benüm mecmû‘a-i eflâke eş‘ârüm

Eger kim olmasa nâ-pây-dâr evrâk-ı zengârî (G. 815/6)

Felek, melek yüzlü sevgiliye âşıktır. Bunun için geceleri dirhem olarak gümüş renkli ayı, gündüzleri dinar olarak altın renkli güneşi ona sunar:

Ol melek-sîmâyâ olmuş ‘âşık-ı gam-hâr çerh

Gösterür her gice dirhem her seher dînâr çerh (G. 116/1)

2.2. Genel Olarak Yıldız ve Bazı Özel Yıldızlar

2.2.1. Yıldız (Ahter, Encüm, Kevkeb, Kevâkib, Necm, Nücûm, Sitâre)

Yıldızlar geceleri gökyüzünü süslerler. Bir büyüklük küçüklük mukayesesi söz konusu olduğu zaman, küçüklük ifade eder; mukayese edildiği varlık ise gök veya güneş’tir. Sekizinci felekte ve burçlarda kümelenmiş bulunurlar (Tolasa, 1973: 431).

Divan şiirinde sitâre, ahter, kevkeb, necm gibi eşanlamlarıyla karşımıza çıkan yıldız, çok zaman parlak şekliyle ele alınır. Uykusuz kişilerin yıldız sayması, güneş gelince kayboluşları, güneşe nispetle küçücük oluşları, burçları oluşturmaları, insan üzerine etkileri, her kişinin gökte bir yıldızı oluşu, Arş’tan haber almaya gelen şeytanların yıldızlar ile taşlanması, kıyamet koptuğu zaman yıldızların yere döküleceği vs. hep yıldızlar ile birlikte anılan telakilerdir. Ancak bunlar içinde en önemli yeri hiç şüphesiz ilm-i nücûmun doğmasına ve cilt cilt eserler yazılmasına neden olan, yıldızların insan mizâcı üzerine etki edişi inancı doldurur. Ayrıca yıldız kümeleri, gezegenlerin yıldız olarak ele alınışı vs. de beyitlerde sık sık geçer. Şairler yıldızlar ile gözyaşı, göz, çiy tanesi, çiçek, çakıl vs. arasında benzetmeler kurabilirler. Özellikle çokluk, yuvarlaklık, parlaklık vs. ilişkiler üzerine kurulan bu benzetmelerden en çok kullanılanı yıldızın parlak olmasıdır. Âşık, güneş yüzlü

sevgilisi için yıldızlar kadar gözyaşı dökmektedir. Nasıl güneş görünür görünmez yıldızlar kaybolursa âşık da sevgilisini görünce ağlamaya son verir (Pala, 2007: 482).

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda en çok encüm kelimesi kullanılmıştır. Ardından sırasıyla kevkeb, necm, nücüm, ahter, yıldız kullanılan diğer kelimelerdendir.

Yıldızlar geceleri ortaya çıkar. Güneş doğunca da ortadan kaybolurlar. Yıldızlar, bu özellikleri ile beyitlere konu olurlar:

Keh-rübâ-yı mihr-enver subh-dem olup 'ıyân
Kalmadı eflâkde kâh-ı kevâkibden nişân (K. 36/1)

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda yıldız unsuru, birçok teşbih ve mecaza konu olur. Ancak yıldız gerçek anlamıyla da beyitlerde sıklıkla kullanılır:

Dahı görmüş degüldür necm-i eflâk
İşigün gibi bir burc-ı şeref-nâk (Mes. 9/23)
Encüme satsa eger sürme-i hâk-i rehini
Mihr ile mâhı felek keffe-i mîzân eyler (G. 182/3)

Düşerdi pâ-yı yâra âsmânun encümi yir yir
Eger 'âşık gözüyle baksalar ol hâl-i ruhsâra (G. 711/3)

Sevgili, parlaklığı ile yıldızla benzetilir. Sevgilinin salıncaktaki görüntüsü, terazi burcundaki yıldızla benzer:

Her kaçan binse salıncaga o şûh-ı ser-firâz
Burc-ı Mîzân içre gûyâ kevkeb-i rahşân olur (G. 187/5)

Şair, memdûhunu överken onu yüceltmek maksadıyla memdûhu yıldıza benzetir:

‘Arsa-i ‘âlemde ey dil olmaga sâhib-kırân

Hân Mehemmed gibi bir şâh-ı bülend-ahter gerek (G. 439/10)

Âşığın âhının kılıcından çıkan kıvılcımlar ile yıldızlar arasında benzerlik ilişkisi kurulur. Her gece gökyüzünde görünenler yıldız değil âşığın âhının kıvılcımlarıdır:

Görinen encüm degüldür her gice tâ subha dek

Zâhir olur tîg-i âhum çerhe tutmakdan şerer (G. 156/3)

Sevgilinin benleri, yuvarlak ve küçük şeklinden dolayı yıldıza benzetilir. Âşık, sevgilinin beninin hasretiyle, yıldızları izler:

Hâl-i pür-mûyun senün bir necm-i gîsû-dârdur

Kişver-i ‘ışkunda çok kan olmaga olur delîl (G. 469/3)

Uyumam subha değin fikr-i visâlünle senün

Gice yıldız sayarın hasret-i hâlünle senün (Matla/274)

Yıldızların çokluk, yuvarlaklık, küçüklük ve en önemlisi güneş doğunca ortadan kaybolmaları gibi özelliklerinden dolayı yıldız ile gözyaşı arasında benzerlik ilişkisi kurulur. Âşığın gözyaşları da sevgili görününce kaybolur. Gözyaşları, yıldıza benzetilir:

Gitdi o dem ki görmese eşküm sitâresin

Âyâ nic'oldı diyü sorardı o meh-likâ (G. 13/4)

Maksûdumuz güneş yüzine bir nezâredür

Mâni‘ olur ana dahı eşküm sitâredür (G. 284/1)

Şeb-i firkat ‘adem mülkine gitsem yâd-ı la‘lünle
Sirişk-i çeşmümün her katresi necm-i hidâyetdür (G. 244/2)

Kıyamet kopunca gökten yıldızların döküleceği ve aydınlıkların kaybolacağına dair Kur’an’da verilen (Mürselât Sûresi 8. Ayet, Tekvîr Sûresi 2. Ayet) bilgilerden hareketle, âşık da gözyaşı yıldızlarının yere dökülmesinin kıyamet günlerine bir nişân olduğunu dile getirir:

Döküldi kevkeb-i eşküm yire yaşum revân oldu
Kıyâmet günlerinden rûz-ı hicrûn bir nişân oldu (G. 880/1)

Yıldızların insanın hâli ve istikbali ile ilgili birtakım özelliklere sahip oldukları ve birtakım hadiselerde rol oynadıklarına dair inanış eskidir (Tolasa, 1973: 432). Yıldızların insanın bahtı ile olan ilişkisinden dolayı “baht yıldızı” anlamında “kevkeb-i baht, ahter-i baht, necm-i baht” terkipleri sıklıkla kullanılır. Âşığın kara bahtının yıldızı diğer yıldızlardan utanır. Çünkü âşığın âhının dumanından parlamaz:

Dûd-ı âhum ‘âlem-i bâlâya virdi ıztırâb
Eyler oldu ahter-i bahtum kevâkıbden hicâb (G. 57/1)

Necm-i bahtum itmese andan dem-â-dem iktihâl
Hâk-i râh-ı yâri kordum dîde-i giryâna hep (G. 70/3)

Şöyle te’sîr eylemişdür sûziş-i nâr-ı firâk
Kevkeb-i bahtumda da eksük degüldür ihtirâk (G. 380/1)

Hengâm-ı şeb ki ahter-i baht eyleyüp zuhûr
Kıldı cihâna kevkeb-i ikbâl feyz-i nûr (Matla/102)

Yıldızlar, çok olmaları yönüyle bir ordu gibi hayal edilir:

Leşker-i encüm yaturken hayme-i eflâkde
Şîhe-i rahş-ı nehîbinden tutar lâ-büd girân (K. 12/13)

Yıldızlar, küçük şeklinden dolayı tuzağa konulmuş taneler olarak tahayyül edilir. Hâle tuzaktır, yıldızlar da o tuzağa konulmuş tanelerdir:

Hâleden dâm eylemişdür ehl-i dünyâ saydına
Dânelerdür gördüğün ol encüm-i rahşân-ı çerh (G. 118/7)

Şair, memdûhu övmekle yetinmez, onun atının tırnağını bile yücelterek yıldızlar ile ilişkilendirir. Atın tırnağı (sümm) ve nalına çakılan çivi ile yıldız arasında ilişki kurulur. Yıldız, memdûhun atının nalına çakılan çividir. Memdûhun atının tırnağından yıldızlar ortaya çıkar:

Sümm-i esbinden nümâyân oldu kevkebler yine
Hak budur kim gelmemişdür böyle bir sâhib-kırân (K. 12/5)

Mîh-i zerrîni encümden iderdi gerdûn
İdebilseydi hilâli ana na‘l-i yek-rân (K. 14/26)

Güm-râh-ı ‘ışkı yola komış bir sitâredür
Az görme her şerâre-i sümm-i semendüni (G. 846/3)

Uykusuz kalmış veya uyku tutmamayı ifade etmek için “yıldız saymak” tabiri kullanılır (Tolasa, 1973: 431). Beyitlerde sıklıkla geçen bu tabir âşık için kullanılır. Âşığın gözüne sabaha kadar uyku girmez. Bu nedenle âşık, sevgiliye kavuşacağı fikri ile sevgilinin benine benzettiği yıldızları sabaha kadar sayar:

Gice tâ subh olunca gerçi kim yıldız sayar çeşmüm
Uyanmaz dîde-i bahtum sitâremde sa‘âdet yok (G. 383/3)

Yıldız sayar sabâha degin ‘âşıkun gözi
Rûz-ı hisâbdur şeb-i hicrûn senün hemân (G. 679/4)

Uyumam subha degin fikr-i visâlünle senün
Gice yıldız sayarın hasret-i hâlünle senün (Matla/274)

“Yıldızı barışmamak” deyimini birbirleri ile anlaşılamayan, hoşlanmayan, iyi geçinemeyen kişiler için kullanılır. Ay yüzlü sevgilinin, âşık ile yıldızı barışmadığı için sevgili, âşığın yüzüne bile bakmaz:

Yüzine yâr bakmaz incinüp ben zâr u şeydânun
Bizümle yıldızı barışmadı ol mâh-ı tâbânun (Matla/284)

2.2.2. Bazı Özel Yıldızlar

2.2.2.1. Benâtü'n-na‘ş

Benâtü'n-na‘ş; dübb-i ekber veya dilimizdeki ismiyle Yedi Kardeş takımyıldızının dörtlü şeklinden hafif bir yay çizerek ayrılan üç yıldızdır (Tolasa, 1973: 433). Heft evreng, heft birâderân da denilir. Edebiyatımızda dağınıklık, perişanlık hâli için kullanılır (Pala, 2007: 66). Büyükayı ve Küçükayı takımyıldızları bunların içindedir (Pala, 2007: 201). Azmîzâde Hâletî Divanı'nda sadece bir beyitte bu yıldızdan bahsedilir:

Husûsâ kim bu mâtemden perîşân eyleyüp gerdûn
Benâtü'n-na‘şa döndürdi hemân ebkâr-ı efkârı (Mer. 2-7/3)

2.2.2.2. Kehkeşân (Samanyolu)

Samanyolu, saman uğrusu olarak da adlandırılan gökyüzündeki koyu bir yıldız kümesidir. “Kehkeşân” kelime olarak “saman götürenler” demektir. Kerpiç ustalarına saman taşıyanların düşürdükleri kırıntılardan kinaye olarak, bu koyu aydınlığa Kehkeşân denilmiştir (Pala, 2007: 264).

“Kehkeşân” kelime olarak “saman götürenler” anlamında olduğu için beyitlerde kehkeşân kelimesi ile birlikte “saman, kâh (saman çöpü)” kelimeleri sıklıkla kullanılır:

Alup kâh ile âbın kehkeşân u çeşme-i hûrdan
Binâ-yı devletinde çerh lâyıık itse gil-kârî (K. 9/17)

Kehkeşâna taşıdur kâh dem-â-dem var ise
Doldurur düşmeninün çerh derisine saman (K. 14/27)

Devletinde kimse degmez kâhına bir kimsenün
Keh-rübâ-yı mihirden aldurmaz aslâ kehkeşân (K. 39/19)

Görünmez idi cûy-sıfat şekl-i kehkeşân
Yürütmeseydi su saman altından âsûmân (Matla/409)

Kehkeşân, âteş unsuru ile sıkça anılır. Bunun nedeni saman çöpünün bir kıvılcımda yanıp tutuşmasıdır. Memdûhun parlak kılıcının ışığından gökte kehkeşân bile yanıp tutuşur:

Sehâb-ı lutf-ı bî-pâyânı girdi araya yohsa
Yakardı kehkeşânı şu‘le-i şemşîr-i rahşânı (K. 1/14)

Ne kehkeşânı kordı ne hod mâh hırmenin
Salsaydı âteş-i gazabı çerhe bir şerâr (K. 26/33)

Kehkeşân, “saman uğrusu” anlamında olduğundan beyitte kehkeşân, “uğru” kelimesi ile anılır:

Bir zamândur kim bulur gerdûn-ı ikbâl üzre cây
Kim ki uğrı nâmına olsa misâl-i kehkeşân (K. 37/22)

2.2.2.3. Pervin, Süreyyâ

Sekizinci felekte, Sevr veya Hamel burcunda kümelenen takımyıldızıdır. Ülker veya Pervin de denilir. Gerdanlığa benzetilmesinden dolayı “İkd-i Süreyya” şeklinde de kullanılır. Toplam yedi yıldızdan müteşekkildir. Kamer menzilinde olup sevgilinin benlerine benzetilir. Sevgilinin yüzü ay olunca benleri de Pervin olur. Yine âşığın gözyaşları da Pervin’e benzer. Şair, sevgilisinin âsûmân olan eşiğini gözyaşı pervinleriyle süsler (Pala, 2007: 370).

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda bu yıldız en çok Süreyyâ şekliyle geçer. Pervîn şekliyle geçtiği beyitler de mevcuttur.

Şair, şiirini Pervin’e benzetir. Çünkü şiiri, Pervin yıldızı gibi kusursuz bir şekilde dizilmiştir. Şiirinden, “İkd-i Pervîn, İkd-i Süreyyâ” olarak bahseder. Çünkü şiiri, dizilmiş bir gerdanlık gibidir:

Zemîn ü âsmâna feyz iden ârâyîş-i lutfî

Misâl-i nazm-ı Pervîn eylemiş eş’ârımı a’lâ (K. 8/39)

Şikeste-besteyem gamdan velî ol Hâletî’yem kim

Şikeste kıldı nazmum revnakın ‘ıkd-ı Süreyyâ’nun (K. 30/24)

Tabî’atım ki bula bir zemîn-i hemvârı

İder zamân-ı kalîl içre reşk-i huld-i berîn

Felekde Hâletîyâ nazm nic’olur görsün

Çıkan gazellerüme eylesün nazar Pervîn (Muk. 87)

Dizseler Hâletîyâ târ-ı şu’â-ı mihre

Benzemez nazm-ı dil-efrûzuna ‘ıkd-ı Pervîn (G. 585/7)

Gökyüzü uçsuz bucaksız olması yönüyle harmana benzetilir. Pervîn yıldızı da sıra sıra dizilmiş olması yönüyle buğday başağına benzetilir. Pervîn, gökyüzü harmanındaki bir başaktır:

Teselli bulmaga imkân mı vardır bu dil-i mahzûn
Süreyyâ hûşesinden bâde peydâ eylese gerdûn (G. 582/1)

Bu bâgun hâsılından nefretüm şol denlüdür şimdi
Süreyyâ hûşe-i engûr olursa almayum dâne (G. 716/2)

Niçe yıllar kaht olup hep halk-ı ‘âlem virse cân
Hûşe-i Pervîn-i çerhün hâke düşmez dânesi (G. 828/7)

Süreyyâ, şekil olarak sıra sıra dizilmiş olmasıyla dış ile ilişkilendirilir:

Sâz-gâr olmaz bana hergiz Süreyyâ-yı felek
‘Ukde-i derdüm açılmaz degme bir dendân ile (G. 732/6)

2.2.2.4. Simâk-ı A’zel, Simâk-ı Râmih

Simâk-ı a’zel, gökyüzünde kuzey yarımkürede bulunan “Sünbüle” burcunun en parlak ve baş yıldızdır. Simâk-ı râmih, gökyüzünde kuzey yarımkürede bulunan “El-avva” burcunun en parlak ve baş yıldızdır (Parlatır, 2016: 1513). Simâk-ı a’zel ve Simâk-ı râmih yıldızları, Azmîzâde Hâletî Divanı’nda sadece bir beyitte birlikte anılırlar. Memdûhu yüceltmek maksadıyla bu yıldızların memdûha ancak kapıcı olabilecekleri dile getirilir:

Olsa der-bân-ı ‘asâ-dârı simâk-i râmih
Ana reşk ile helâk ola simâk-i a’zel (K. 40/14)

2.2.2.5. Sühâ

Benâtü'n-na'ş yıldız takımının en küçüğü ve bu sebeple en zor görüneni olan yıldızdır (Tolasa, 2007: 434). Küçüklüğü dolayısıyla eskiden gözlerin görüş kuvvetini ölçmede kullanılmış. Bu yıldızı görebilen göz keskin sayılmış (Pala, 2007: 411). Azmîzâde Hâletî Divanı'nda iki beyitte Sühâ yıldızı anılır:

Mazhar-ı nûr-ı re'yi olsa Sühâ

Vire mihr-i cihâna nûr u ziyâ (Mes. 7/25)

Ey mihr-i pür-fürûg-ı seher-gâh-ı mekremet

Eyle Sühâ-yı fikretümi Müşterî-medâr

Dâ'im recâ-yı lutfuna düşmezdüm olmasa

Rûh-ı sühan-demîde-i Cibrîl-i'tibâr (Muk. 35)

2.3. Burçlar

Eskilerin “ilm-i tencîm” dedikleri Astrolojiye göre burçlar kadar gezegenler de gökyüzündeki hareketleri ve kendilerine has özellikleriyle insanların ve hâdiselerin kaderinde etkili olmaktadır. Eski Babil, Roma, Arap vb. medeniyetler boyunca türlü yorum ve düşüncelerle gelişen gök cisimlerinin özellik ve hassaları hakkında, fikir, düşünce ve inanışlar Doğu edebiyatlarında da etkili olmuş, şairler bunları türlü vesilelerle kullanmak için kendilerine malzeme edinmişlerdir (Şentürk, 1994: 152).

Eski yıldız bilgisine göre hareket hâlindeki felek tabakalarından sonra burçların bulunduğu “Felek-i Atlas”, “Felekü's-sevâbit” “Felekü'l-eflâk” gibi adlarla anılan bölge yer alır. Buradaki burçlar ve yıldızlar sabit olarak göründüklerinden bunlara “sâbite” denmiştir (Şentürk, 1994: 173).

Eskiler burçları mizaçlarına göre “Burc-ı Âbî” (Yengeç, Akreb ve Balık); “Burc-ı Nâri” (Koç, Arslan, Yay); “Burc-ı Bâdî” (Terazi, İkizler, Kova); “Burc-ı Hâkî” (Boğa, Oğlak, Başak); olmak üzere dörde ayırmışlardır. Edebî metinlerde geliştirilen yorumlarda bunların astrolojik özelliklerinden çok burçlara şekil ve isim

benzerliği münasebetiyle yakınlığı olan nesnelerle kurulan motif ve tasavvurların hâkim olduğu görölmektedir (Şentürk, 1994: 174).

On iki burç şunlardır: Hamel (Koç), Sevr (Boğa), Cevzâ (İkizler), Seretân (İkizler), Esed (Aslan), Sünbüle (Başak), Mizân (Terazi), Akrep, Kavs (Yay), Cedy (Oğlak), Delv (Kova) ve Hût (Balık)'tır. Burçların zamanı Nevrûz ile başlar. İlk burç olan hamel (koç) burcu, Mart ayına rastlar sonra yukarıdaki sıraya göre bir yıl tamamlanır. Böylece her insan, doğum tarihine göre bir burç sahibi olur. Burçların birbirine dostlukları ve düşmanlıkları vardır. Bu özellik o burçlardaki insanlara da etki eder (Pala, 2007: 76-77).

2.3.1. Burc

Burç, felek-i atlastan önce gelen ve kamerden itibaren sekizinci olan felektir. Felek'ül būruc veya felek-i sevabit namıyla anılır. Bu felek sabit yıldızlarla doludur. Burçlar, dokuzuncu felek hâriç diğerlerinin en yükseğidir. Aynı zamanda seyyarelerin ve özellikle güneşin, ayın devamlı uğradıkları yerdir. Bunlardan özellikle ay, diğerlerine nispetle çok çabuk seyretmesi dolayısıyla burçlarla en çok bir arada mütalaa edilen seyyaredir. Sonra güneş gelir. Bu münâsebetle yüceltmek ve yükseltmek istenen güzellik, baht ve bazı şahıslar için bu yolda bir ifade tarzına başvurulur (Tolasa, 1973: 434-435). “Mâh-ı burc-ı sa'âdet, âftâb-ı burc-ı kemâl, sa'âdet burcının mihr-i dirahşânı, meh-i burc-ı letâfet, mâh-ı burc-ı hüsn” gibi tabirlerin arkasında yatan manâ budur:

Nice şeh câh-ı âsmân-ı celâl

Nice meh âftâb-ı burc-ı kemâl (Mes. 7/2)

Cihân bahtum gibi târîk idi bir subh-dem nâ-geh

Tulû' itdi sa'âdet burcının mihr-i dirahşânı (K. 1/8)

O mâh-ı burc-ı sa‘âdet ki husrev-i hâver
İderdi fahr olaydı anunla hem-sâye (K. 2/10)

Herhangi bir gezegenin Zodyak takımyıldızı içerisinde ulaştığı en yüksek noktaya “burc-ı şeref” denir. Edebi metinlerde şahısların ay ve güneş gibi seyyârelere benzetilmesi hâlinde bu tabir itibar yüksekliği ifadesi için kullanılır (Şentürk, 1994: 173).

Dahı görmüş degüldür necm-i eflâk
İşigün gibi bir burc-ı şeref-nâk (Mes. 9/23)

Çekildi hall ile yir yir hutût-ı vefk-i murâd
Zuhûr idüp şeref-i âftâb-ı burc-ı kemâl (K. 21/2)

Edebî metinlerde şahıs ve nesnelerin ay, güneş yahut yıldızlar gibi gök cisimlerine benzetilmeleri hâlinde mevki (burc-ı devlet, burc-ı saltanat), nesne ve bazı kavramlar (burc-ı hüsn, burc-ı saadet) da burçlara teşbih edilmiştir (Şentürk, 1994:173).

Sen o hurşîd-i cihân-efrûzsın kim serverâ
Evc-i ‘izzetdür mekânun burc-ı rif‘atdûr yirün
Şem‘-i devlet olmaga bâd-ı havâdisden masûn
Besdür ol fânûs-ı keştî-i sa‘âdet reh-berün (Muk. 46)

Sevgili söz konusu olunca burç; letâfet, hüsn, nâz gibi kavramlar ile anılır. Çünkü sevgili, güzellik burcunun ayı; nâz burcunun parlayan güneşidir:

Ey meh-i burc-ı letâfet cüst ü cû içün seni
Her şu‘ân gönderür hurşîd-i enver bir yana (G. 39/3)

Burc-ı sînemden ki togdı mihr-i pür-envâr-ı ‘ışk
Gitdi dilden hâb-ı gaflet oldı cân bîdâr-ı ‘ışk (G. 374/1)

Mâh-ı burc-ı hüsnsin ammâ katı hercâ'isin

Mihr-i evc-i nâzsın ammâ degülsin mihr-bân (G. 660/4)

‘Âşık-ı şeydâların âmed-şudıyla zerre-vâr

Burc-ı nâzından cüdâ olmaz o mihr-i tâb-dâr (Matla/147)

2.3.2. Hamel (Koç Burcu)

Hamel kelimesi kuzu, koyun, koç demektir. On iki burç içinden bir tanesi olup koyun takımyıldızının dünyaya etkisinden dolayı bu adla anılır. Koç burcu olarak bildiğimiz bu burca güneş Mart'ta girer (Pala, 2007:188). Hamel burcunun içinde bulunduğu ayların bahara denk gelmesi Hamel'in daha çok bahar ile anılmasına ve eti yenilen bir hayvan olduğu için de kebâp olmasına değinilir.

Güneş bu burçta iken kıştan ilkbahara geçildiği için beyitlerde genellikle baharın geldiğine değinilir. Her tarafın yeşillendiği, “Cedy ü Hamel” yani oğlak ve koçların çayırlara çıktığı dile getirilir:

Şu demler geldi kim Cedy ü Hamel çıkıdı çerâ-gâha

Zemîn oldı ser-â-ser sebz ü hurrem âsmân-âsâ (K. 8/10)

Geceyle gündüzün bir olduğu ilkbaharın ilk gününe “Nevrûz” denir. Bu nedenle Hamel burcu daha çok bahar tasvirlerinde söz konusu edilir (Şentürk, 1994: 174).

Ol ki Nev-rûz-ı recâ lutfına vâ-beste idi

Olmadan sebze-i eflâk çerâ-gâh-ı Hamel (K. 40/9)

Hamel burcuna güneş geldiğinde havalar ısınacağından Hamel (koç) sıcaktan kebaba döner:

Bu fasl içinde eger gelse burcına hurşîd

Harâret ile Hamel tutuşup kebâba döner (K. 28/11)

Hamel “ol gözleri mestâne” olan sevgilinin bezme geldiğini duysa göklerde kıskançlık âteşinden kebab olur:

Duysa bezme geldüğün ol gözleri mestânenün
Âteş-i reşkiyle göklerde Hamel biryân olur (G. 249/6)

2.3.3. Sevr (Boğa Burcu)

Bu burçta kümelenen yıldızların arzetmiş olduğu şekle göre kullanılan Sevr isminin, sözlük manâsı (öküz) üzerinde durulur (Tolasa, 1973: 435). Edebî metinlerde bu burç daha çok ağır işleri yüklenen, güç sembolü bir unsur olarak kullanılmıştır (Şentürk, 1994:174).

Şîr-i râyet kuvvet-i kalbünle ey bebr-i vegâ
Virdi Sevr-i çerhe vü gâv-ı zemîne ıztırâb (K. 35/9)

Beyitlerde Sevr’in kurbân edilmesine değinilir. Keyvân ile Sevr memdûha kul ve kurbân olur:

Eger Keyvân ile Sevr'i sipihrün bulsalar ruhsat
Kapusında olurlardı o şâhun kulu kurbânı (K. 1/10)

2.3.4. Cevzâ (İkizler Burcu)

Gökyüzünün kuzey yarımküresinde görülen ve birbirinden hiç ayrılmayan iki parlak yıldızdan meydana gelmiş bir burç olduğu için İkizler diye anılır. Doğu minyatürlerinde birbirlerine sarılmış veya el ele tutuşmuş iki şahıs olarak tasvir edilen bu burç edebî metinlerde de birbirlerine sarılmış iki kız kardeş olarak tasvir edilir (Şentürk, 1994: 175).

Cevzâ burcu, memdûhun hizmetini yapmak için bekleyen bir köle, bir hizmetkâr olarak hayal edilir. Bu nedenle Cevzâ ile birlikte “nıtâk” kelimesi sıkça anılır. Çünkü “kemer-beste” kelimesi “belini bağlamış, hizmete hazır” anlamındadır:

Meger beste-gulâmun olmaga bel bağlamışlardur

Budur hâli dem-â-dem yirde kûhun gökde Cevzâ'nun (K. 30/5)

Zer nıtâkın eyliye gerdûn miyânından cüdâ

İtse Cevzâ' hidmet-i hâk-i deründen ictinâb (K. 35/25)

Cihânda himmet-i vâlâsı bir Tehem-ten'dür

Eger ki istese el kor nıtâk-ı Cevzâ'ya

Yanında hançeri bir âfet-i dilâver

Salar fütâdelerin her zamânda ferdâya (Muk. 120)

2.3.5. Seretân (Yengeç Burcu)

Seretân burcu, şekil olarak yengeç suretindedir. Bu nedenle bu isim ile anılır. Yengeç, karada ve denizde yaşayan bir canlıdır. Güneş, Yengeç burcunda iken ilkbahardan yazıya geçilir.

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda "Hût u Seretân"olarak sadece bir beyitte geçer. "Hût u Seretân" burc-ı âbî olarak bilinen su burçlarındandır. Felek denizi, kurursa Hût ve Seretân yeryüzüne düşer:

Böyle kalursa olur huşk muhît-i gerdûn

Düşer elbette zemîn üstine Hût u Seretân (K. 14/20)

2.3.6. Esed (Arslan Burcu)

Arslan burcu demektir. Bu burç, arslan sûretinde olduğu için bu isim ile anılır. Eski astronomiye göre güneşin arslan burcunda bulunuşu ve arslan burcu döneminde, yeryüzüne hâkim oluşu nedeniyle Arslan ile güneş çok zaman yan yana getirilir (Pala, 2007: 26). Esed burcu, Azmîzâde Hâletî Divanı'nda adı en çok anılan burçtur.

Şair, memdûhun kalbindeki imân ışığının Esed burcundaki güneş kadar parlak olduğunu dile getirir:

Kalb-i pâkinde pertev-i imân

Oldı burc-ı Esed'de mihr-i cihân (Mes. 5/33)

Re'y-i münîri kalb-i şerîfinde gûyiyâ

Burc-ı Esedde mihr-i cihân-tâbdur hemân (K. Keb. 73/3)

Arslan, yeryüzündeki en güçlü hayvanlarından biridir. Bu nedenle cesaret ve yiğitlik sembolüdür. Şair memdûhu överken “arslan”ın bu özelliklerinden yararlanır. Ancak arslan sadece bir hayvan olarak değil aynı zamanda gökyüzündeki burçlardan biri olmasıyla da arslanın yücelik ve parlaklık sıfatlarından yararlanır:

Sa‘âdet bîşe-zârında karâr itmiş Gazanfer'sin

Esed burcunda olan mâha benzer rûy-ı rahşânun (K. 30/4)

Esed burcunda seyr eyler gazâle devr-i ‘adlünde

Gezer âhû hemîşe bîşesinde şîr-i garrânun (K. 30/13)

Arslan ile güneş çok zaman yan yana getirilir. Bunun nedeni ise eski astronomiye göre güneşin arslan burcunda bulunuşu ve arslan burcu döneminde, yeryüzüne hâkim oluşudur (Pala, 2007: 26). Şair, memdûhu Esed burcunda görünen güneşe benzetir:

Her kaçan kim devlet ile gelse Arslan üstine

Şâh-ı hâverdûr olur burc-ı Esed'den âşikâr (K. 15/18)

2.3.7. Sünbüle (Başak Burcu)

Başak burcudur. Bu burç, Ağustos ayında başlar. Bir başağı andırması nedeniyle bu ad ile anılır. Azmîzâde Hâletî Divanı’nda sadece bir beyitte ismi zikredilir.

Gökyüzü bir tarla olarak tasvir edilir. Sünbüle kelime anlamından dolayı başak olarak, yıldızlar tohum (tane) olarak düşünülür. Sünbüle burcu ve yıldızlar parlayan ayın harmanından yanıp kül olur:

Dâne-i encüm ile Sünbüle hâkister olup

Korkarın kim tutuşa hırmên-i mâh-ı tâbân (K. 14/19)

2.3.8. Mizân (Terazi Burcu)

Güney yarımkürede bulunan burçlar kuşağı takımyıldızlarından olup dört yıldızdan meydana gelmiştir. Adalet ve eğlenceyi temsil eder. Ayın Terazi burcuna girmesinin bu burca mensup olanların aşk ve sohbetlerini artırdığına inanılır. Çiçeklerin gök cisimlerine benzetilmeleri hâlinde gülün özellikle terazi burcu şeklinde tasavvur edildiği görülür (Şentürk, 1994:177). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda “mizân” kelimesi burç anlamıyla sadece üç beyitte kullanılmıştır.

Güneş, Terazi burcundayken yazdan sonbahara geçiş olur. Yaz mevsiminin artık bittiği soğuk kış vakitlerinin geldiğine değinilir:

Şol zamân kim geldi Mîzân'a dürüst-i âftâb
Tahte-i hâke döküldi dirhemi berfün hemân (K. 39/6)

Mîzâna girdi şems şitânun evânıdur
Gel sâkiyâ ki rıtl-ı girânun zamânıdur (Matla/79)

Sevgili, güzelliğiyle parlayan bir yıldıza benzetilir. Sevgilinin bindiği salıncak da teraziye benzetilir. Sevgiliyi görenler parlak bir yıldızın Terazi burcuna girdiğini sanır:

Her kaçan binse salıncaga o şûh-ı ser-firâz
Burc-ı Mîzân içre gûyâ kevkeb-i rahşân olur (G. 187/5)

2.3.9. Kavs (Yay Burcu)

Kavs kelimesi yay anlamındadır. Azmîzâde Hâletî Divanı’nda sadece bir beyitte “Kavs” burç anlamıyla zikredilir.

Şair, fetihler gerçekleştiren veziri Yay burcundaki parlak güneşe benzeterek över:

Kemânın eylese pür ol hidîv-i kişver-gîr
Sanur gören ki gelür burc-ı Kavs'e mihr-i münîr (K. 17/1)

2.3.10. Cedy (Oğlak Burcu)

Cedy, Oğlak burcudur. Hamel burcu ile birlikte anılır. Azmîzâde Hâletî Divanı'nda sadece bir beyitte ismi zikredilir. “Cedy ve Hamel” baharın gelişiyile çayırlara çıkıp otlayan oğlak ve koç olarak tasvir edilir:

Şu demler geldi kim Cedy ü Hamel çıkdı çerâ-gâha
Zemîn oldu ser-â-ser sebz ü hurrem âsmân-âsâ (K. 8/10)

2.3.11. Hût, Simâk (Balık Burcu)

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda “hût ve simâk” burç anlamıyla iki beyitte geçer. Şair, memdûhun iyilik ışığının denize düşmesini, ayın Hût burcunda olması ile ilişkilendirir:

Misâl-i Hût-ı felek burc-ı mâh ola mâhî
Eger ki pertev-i ihsânı düşse deryâyâ (K. 2/24)

Hût u Seretân “burc-ı âbî” olarak bilinen su burçlarındandır. Hût ve Seretân denizde yaşayan canlılar olarak ele alınmıştır. Feleğin denizi, kurursa Hût ve Seretân yeryüzüne düşer:

Böyle kalursa olur huşk muhît-i gerdûn
Düşer elbette zemîn üstine Hût u Seretân (K. 14/20)

2.4. Seyyâreler (Gezegener)

Güneşin etrafında belirli bir süre zarfında dönen yıldızların her birine seyyâre denir (Parlatır, 2016: 1500). Eskiden yıldızların Dünya'nın etrafında döndüğüne inanılırdı. Bu yüzden Dünya'nın etrafında sırasıyla var olan Ay, Utârid, Merih, Güneş, Zühre, Müşteri ve Zuhal'i ifade eden genel isime seb'a seyyâre denir (Pala, 2007: 392).

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda gezegenler sıklıkla anılır. Ay ve güneş en çok zikredilen gezegenlerdendir. Azmîzâde Hâletî Divanı'nda şair, bahtını gezegenlere benzetir. İnsanlar belaları burç ve gezegenlere yükler ancak gönül ehli belaların ay yüzü sevgiliden geldiğini bilir:

Yûsuf'un tâli'i yâr oldu beni gör beni kim

Ugramaz yanuma seyyâre-i bahtum bir an (K. 14/41)

N'idelüm yok durur sabr u karârun

Felekde meh gibi seyyâre düşdün (G. 453/4)

İller belâyı sâbit ü seyyâreden bilür

Ammâ dil ehli dil-ber-i meh-pâreden bilür (Matla/87)

2.4.1. Ay (Mâh, Meh, Kamer, Mehtâb)

Ay, bir ışık kaynağıdır. Işığı ise güneş gibi âteş değil nurdur. Gecelerin güzelliği ay ile kaîmdir. O, nuruyla güzeldir ve geceye güzellik verir. Bu nurlu yüzüyle ay sevgiliden başkası değildir. Ona kimsenin eli değmemiş, kimse yanına yaklaşmamıştır. Her gece görünmez, bir yerde duramaz, uzaktan seyredilir, yükseklerdedir, karanlığı aydınlatır. Bütün bunlar sevgilideki özelliklerdir hatta ayın yüzündeki kara lekeler de buna dâhildir. Sevgilinin kendisi ay olduğu gibi yanağı, yüzü ve alını da ay gibidir. Bütün bu teşbihlerde sevgilinin yüzü aydan daha üstün, güzel ve parlaktır. Ay tutulması, sevgilinin saçlarının yüzünü örtmesidir.

Peygamber'imizin Şakku'l Kamer mucizesi ve diğer yıldızlarla birlikte Yusuf Peygamber'in rüyâsında ona secde etmeleri dolayısıyla da anılan ay, daha çok dolunay şekliyle ele alınır. Yine ay ile yıldızlar, padişâh ile askerlerinden nişândır. Yıldızlar ayın gözyaşları gibidir. Ülker takımyıldızı onun küpesidir; Kehkeşân ay harmanında saman taşımaktadır. Müşterî ay'a tâliptir. Ayın yüzündeki karanlıklar sevgilinin yüzündeki ayva tüyleridir. Güneş göklerin sultanı, Ay ise onun veziridir. Ay, sevgilinin saçları arasında durur. Sevgili o kadar güzeldir ki ay, ona ancak kul olabilir (Pala, 2007: 42).

Dünya, yaratıldığından bu yana yedi gezegene ait devirler geçirmiştir. Son devir ise kamer devridir. Âdem kelimesi ile yedi gezegenin ilk ve başlangıcı olan Zühâlin ebced hesabıyla toplamaları aynıdır (4). Buna göre Zühâl ile başlayan hayat, sırasıyla Mirrih, Müşterî, Şems, Zühre ve Utarid devirlerinde sürüp gelmiştir. Nihayet içinde bulunduğumuz zaman Ay'ın devridir ki buna devr-i kamer veya devr-i Muhammedî de denilir. Böylece Hz. Âdem ile Peygamber'imiz arasındaki zaman, dilimlere bölünmüş olur. Son devir, içinde bulunduğumuz devir olan devr-i kamerdir. Bu devrin sonunda kıyamet kopacaktır. Bu nedenle ay ile “fitne” veya “fitne-i âhir zaman (kıyamet kargaşası)” birlikte kullanılır ve ay gibi güzel olan sevgilinin ortaya çıkmasıyla birlikte âşıklarda bir fitne ve kargaşa meydana gelir (Pala, 2007: 42-43).

Ay'ın beyitlerde en çok söz konusu edilen yönü güzellik kaynağı ve timsali olmasıdır. Bu hâliyle sevgilinin ta kendisi olur. El değmemişlik, yanına yaklaşılamama, uzaktan seyr etme, her gece görünmeme ve bir yerde karar kılmama, karanlığı aydınlatma, yüksekte bulunma, yüzündeki siyah lekeler, gibi özellikleriyle o, yine sevgilinin benzetileni olarak ele alınmaktadır. Sevgili, yüz ve yanak gibi güzellik unsurlarıyla da aya benzetilir. Sevgiliye, “ay yüzlü” manâsına gelen hitaplarla seslenilir (Tolasa, 1974: 443). “Ol meh-peyker, ol kamer-tal‘at, o meh-rû, ol meh-i tâb, ol meh-i nâ-mihr-bân” diye hitap edilen ay yüzlü sevgilidir. Âşık, sevgiliden “mâh-ı gül-‘izâr” diye bahseder:

Ruhların ger öpdürürse ol kamer-tal‘at bana

Tâli‘üm olur müsâ'id yüz tutar devlet bana (G. 40/1)

Ruh-ı dil-ber gibi bir mâh-ı dil-ârâ bulamaz

Peyk-i âhum bu tokuz günbedi arayığörür (G. 240/3)

Letâfetde o meh-rû pençe-i hurşîdi burmışdur

O bir hurşîddür kim kimse anun pençesin burmaz (G. 323/2)

Karşumuzdan ider agyâr ile ol mâh güzer

Gelmez ammâ ki bizüm yanumuza ay geçer (Matla/144)

Eksüklük eylemiş tatalum bir hatâ ile

Arturma Hâletîyi sen ey mâh-ı gül-‘izâr (Matla/168)

Benzedürmiş yazdugın nakşına ol meh-peykerün

Görmeden hazz itmez oldum sûretin sûret-gerün (Matla/276)

Sevgili güzellikte aya benzetilir. Ancak sevgili bazen aydan daha güzeldir. Sevgilinin güzelliğinde kimse yoktur. Ne melekler, ne güneş ne de ay güzellikte sevgiliye benzeyemez:

Fevkinde hûb yok diseler itme iştibâh

Ol şûha benzemez ne firişte ne mihr ü mâh (Matla/518)

Ayın yıldızlardan sonra ortaya çıkması, âlemi aydınlatması, etrafında hâle olması gibi ay ile ilgili genel bilgilere de beyitlerde yer verilir:

‘Âlemi mâhdur iden rûşen

Ne kadar sonra gelse encümden (Mes. 3/32)

Halka-i sahb u âli ol şâhun

Hâledür çevresin alur mâhun (Mes. 5/1)

Şakku’l Kamer mucizesi denilen, Peygamber’imiz tarafından ayın ikiye bölünmesi hadisesine göre Kureyş’li müşrikler, mehtaplı bir gecede

Peygamber’imizden mucize isterler. Peygamber’imiz de Allah’a yalvarıp parmağıyla aya işaret eder. Ay ikiye bölünüp yere iner. Sonra O’nun peygamberliğine şehâdet edip, eteği altından girip yeniden yukarı çıkar. Sonra tekrar şehadet getirip bütünleşir ve yerine döner (Pala, 2007: 420). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda, Peygamber’imiz tarafından ayın ikiye bölünmesi mucizesine telmih yapılır:

O bînî bir benândur kim iki şak eylemiş mâhı
Senün rûyun gören kâfir ‘aceb mi gelse îmâna (G. 783/3)

Ay, güneşe nazaran daha sönüktür. Ayın ışığı alınmış, geriye nuru kalmıştır. Âşık da kendi yaralarını, ışığı sönükleşmiş aya benzetir:

Münhasif mehdür diyü dâg-ı siyâhum Hâletî
Yazmış erbâb-ı rasad iklîm-i dilde şer ü şûr (G. 164/5)

Ay ve güneş, parlak olmaları yönüyle aynaya benzetilir. Ayrıca ayın yüzündeki karaltılar ile aynanın arkasındaki siyah jengler de bu benzetme ilişkisinin kurulmasında ekilidir:

Bıkr-i fikrüm görmege pîş ü pesin nâhîd-vâr
Hâletî lâıyk iki âyîne olsa mihr ü mâh (G. 704/5)

Güneş ve ay, değer bakımından kendileriyle ölçülmek istenen nesne ile beraber teraziye konulur. Bir kefeye güneş ve ay, diğer kefeye ise güneş ve ayla aynı değerde başka bir unsur konulur. Güneş ve ayın konulduğu terazinin diğer kefesinde sevgilinin ayağının tozu bulunur:

Encüme satsa eger sürme-i hâk-i rehini
Mihr ile mâhı felek keffe-i mîzân eyler (G. 182/3)

Dünya, yaratıldığından bu yana yedi gezegene ait devirler geçirmiştir. Son devir ise kamer devridir. Zühâl ile başlayan hayat, sırasıyla Mirrih, Müşterî, Şems, Zühre ve

Utarid devirlerinde sürüp gelmiştir. Nihayet içinde bulunduğumuz zaman Ay'ın devridir ki buna devr-i kamer denir (Pala, 2007: 43). Beyitlerde kamer devrinde olmamız sevgilinin güzelliği ile ilişkilendirilerek ele alınmıştır. Sevgili güzellikte güneş gibidir. Ay devri bitmiş sevgilinin güzellik güneşinin devri devam etmektedir:

Kamer devrinde sensin şimdi nûr-ı dîde-i 'âlem
Geçürdi mihr-i 'âlem-tâb devrin sürdi devrânın (G. 638/3)

Güzerân itdi gitdi devr-i kamer
Sen güneş yüzlünün durur devrân (G. 682/4)

2.4.1.1. Hilâl

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda "mâh-ı nev, meh-i nev" olarak beyitlerde karşımıza çıkan ayın hilâl şekli, sevgilinin kaşı ile ilişkilendirilir. Ayın, ince ve eğri oluşuyla bu benzerlik kurulur. Âşğın aşk derdiyle zayıflaması da hilâli andırır.

Sevgilinin kaşı, ince ve eğri olmasıyla hilâle benzetilir. Sevgiliden "ol hilâl-ebrû" diye bahsedilir. Kaşlar hilâl olunca gözler "bedr"(dolunay) olur:

Zerd-fâm olsa ne var ebrûların ey reşk-i hûr
Mâh-ı nevlerdür alur mihr-i ruhundan turma nûr (G. 163/1)

Ebrûlarınla ruhların ey şûh u şîve-kâr
Mecnûnuna biri meh-i nevdür biri bahâr (G. 217/1)

Tef ü tâb-ı mey ile yârün olup çihresi al
Gören ebrûlarını sandı şafak içre hilâl (G. 463/1)

Rûy-ı dil-berde nigâh eylesün ebrûların
Görmeyenler nic'olur peyker-i bedr içre hilâl (G. 490/3)

Ol hilâl-ebrûyî gözlerdi gözi ‘âşıklarun
Dîde-i encüm dahî ‘âlemde bîdâr olmadan (G. 665/4)

Sanurlar mâh-ı nevdür kim şafakdan âşikâr oldı
Görenler ‘aks-i ebrûsını câm-ı ergavân içre (G. 771/4)

Olma ey dil gel hilâl ebrûsınun âvâresi
‘Âşık-ı bî-dillere çokdur o mâhun pâresi (G. 826/1)

Yazmadı ebrûlarunla rûyuna hergiz misâl
Eyliyen mâhı felekde gâh bedr ü geh hilâl (Matla/298)

Mehçe, minarenin tepesine, sancak ve flama ucuna takılan küçük hilâl biçimindeki semboldür (Parlatır, 2016: 1040). Şair, memdûhu överken, memdûhun himmet ve ihsân bayrağındaki mehçenin gökyüzündeki hilâle eş değer olduğunu dile getirir:

Livâ-yı himmet ü ihsânı şöyle vâlâdur
Ki mehçesi felek üstündeki hilâle deger (K. 28/29)

Şair, memdûhu överken göklere çıkarır. Sadece memdûhu değil memdûha ait olan unsurları da överek yüceltir. Memdûhun atını överken, hilâli memdûhun atına nal, yıldızları da nala çakılan çivi yapar. Hilâl, üzengiye teşbih edilir.

Zemîni pür-hilâl ü âsmânı pür-nücûm eyler
Eger kim kılsa rahş-ı himmeti ‘âlemde cevânî (K. 1/18)

Pâyınun her na‘li şeklen bir hilâlün ‘aynıdur
Her nice şebdür bu kim anun hilâli ola çâr (K. 15/7)

Yapışmaz idi ana Müşterî-i sûk-ı felek
Rikâb-ı esbine teşbîh olunmasaydı hilâl (K. 21/19)

Na‘l-i hilâl ü mîh-i nücûmı dökerdi hep
Gül-gûn yaşumla tevsen-i çerh olsa hem-‘inân (G. 559/4)

Na‘l-i esbün eseri benzeyeli mâh-ı neve

Gökde istediğini yirde bulupdur devrân (G. 624/4)

Hilâl’in eski hayatımızda sahip olduğu en önemli yönü, gerek mübarek Ramazan ayının, gerekse bu ay sonunda yapılan bayramın onun görünmesiyle başlamış olmasıdır (Tolasa, 1974: 448). Memdûhun atının nal izi, müminler için bayram hilalidir. Sevgili hilâl kaşlarını göstermediği için ayrılık orucu uzar, bayram olmaz:

Rûz-ı heycâ’da nişân-ı na‘l-i şeb-dîzün senün

Çün hilâl-i ‘ıyd olur mü’minlere şâdî-resân (K. 36/14)

‘Arza kılmadı bize yâr hilâl ebrûsın

Rûze-i hicr uzayup gitmede bayrâm olmaz (G. 338/3)

Şeklinden ve parlaklığından dolayı hançer ve hilâl arasında benzerlik ilişkisi kurulur. Hilâli görenler onu hançer sanır:

Hançeri sandı havâle göricek mâh-ı nevi

Güneşün ola yüzünde n'ola âsâr-ı vecel (K. 40/15)

Ol gamzelerle itdüğünü idemez senün

Ne hançer-i hilâl ne şemşîr-i âftâb (G. 82/2)

Zâhir olan mâh-ı nev sanman ki kanlar dökmeden

Hiç gılâfa girmez oldu hançer-i berrân-ı çerh (G. 117/5)

Şekil itibariyle, sevgilinin kulakları da hilâle benzetilir. Beyitte, “göz kulak olmak” deyimi kullanılarak sevgilinin gözleri dolunaya, kulakları hilâle benzetilir:

Gâh bedr ü geh hilâl olur sanurlar Hâletî

Olsa seyl-i eşküme mâh-ı münevver göz kulag (G. 368/5)

İçki meclislerinde, kadeh elden ele dolaşır. Hilâl de şeklinden ve dönüp dolaşmasından dolayı kadehe benzetilir:

Na‘rasın efgâna tebdîl eylemiş ser-mest idüm

Dest-i hurşîd olmadan câm-ı hilâle bâde-rîz (G. 301/2)

Keçkül; keşkûl, dervişlerin veya dilencilerin kullandığı Hindistan cevizi kabuğundan veya abanozundan yapılmış dilenci çanağıdır (Parlatır, 2016: 889). Şeklinden ötürü hilâl, keşkûle benzetilir:

Ben zâr u zerdün eylese pür keffini n'ola

Vâfir-i filoriyle şehinşâh-ı yemm-nevâl

Görmez misin ki tutmag ile şâh-ı hâvere

Altun ile tolar giderek keçkül-i hilâl (Muk. 58)

Sadece, sevgili veya sevgilinin güzellik unsurları hilâle benzetilmez. Âşığın aşk derdiyle zayıflamış olan vücudu da hilâle benzetilir:

Dönse hilâle za‘f ile cismüm ‘aceb degül

Devrân beni düşürdi o meh-pâreden cüdâ (G. 12/3)

2.4.1.2. Bedr (Dolunay)

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda ayın dolunay hâli için “bedr, meh-i tâbân, mehtâb, meh-i tamâm” gibi kelime ve tamlamalar kullanılır.

Sevgili, güzellikte ayın ta kendisidir. Sevgiliye, “ol meh-i tâbân, ol meh-i tâb” gibi ifadelerle seslenilir:

Görmez oldum ol meh-i tâbân ü mihr-i rûşenüm

Ne günüm gündür ne gicem gicedür gamdan benüm (G. 540/1)

Geh sefid ü gâh sebz eyler libâsın Hâletî

Olduğıçün ol meh-i tâbında şem‘-i bezm-i cân (G. 551/7)

Kûyında gice küşte bulundı niçe ‘âşık

Herkes bu işi ol meh-i tâbâna düşürdi (G. 886/4)

Sevgili, dolunaya benzetilir. Çünkü dolunay kadar parlak, dolunay kadar güzeldir. Gökyüzünde dolunay varken sevgili de ortaya çıkarsa hangisinin ay olduğu anlaşılmaz:

Togarken bedr sen de bir taraftan ‘arz-ı hüsn itdün

Ne cânibden gelendür meh diyü çok ıstibâh oldı (G. 859/4)

Sevgilinin yüzü, parlak ve beyaz renginden ve yuvarlak şeklinden dolayı dolunaya benzetilir:

Yazmadı ebrûlarınla rûyuna hergiz misâl

Eyliyen mâhı felekde gâh bedr ü geh hilâl (Matla/298)

Dolunay, şeklinden ve parlaklığından dolayı göze benzetilir. Dolunay göz olunca hilâl, bazen kaş bazen kulak olur:

Gâh bedr ü geh hilâl olur sanurlar Hâletî

Olsa seyl-i eşküme mâh-ı münevver göz kulag (G. 368/5)

Gâh bedrün geh hilâlün ‘arz kılma ey felek

Gönlin almak âdemün olmaz göz ile kaş ile (G. 730/3)

2.4.1.2.1. Hâle

Hâle, ayın çevresinde oluşan beyaz, yuvarlak bir dairedir. Hâle, pek çok benzetmeye konu olur. Beyitlerde gerçek anlamıyla da kullanılır:

Halka-i sahb u âli ol şâhun

Hâledür çevresin alur mâhun (Mes. 5/1)

Sevgilinin yüzü dolunaya benzediği için ayva tüyleri de hâleye benzetilir:

Hâle-i hattunla dâ'im zülfüne üftâdedür

Bu cihân içre olanlar mâhdan mâhîye dek (G. 414/4)

Hâle, şekil olarak yuvarlak olduğundan eleğe benzetilir. Hâle, feleğin elindeki bir elektir, felek o elek ile insanları elekten geçirir:

Destinde sipihrün görinen hâle degüldür

Bir zendür o kim halkı geçürmişdür elekden (G. 592/2)

Hâle, tuzak olarak hayal edilir. Yıldızlar da o tuzığa konulmuş tanelerdir:

Hâleden dâm eylemişdür ehl-i dünyâ saydına

Dânelerdür gördüğün ol encüm-i rahşân-ı çerh (G. 117/7)

2.4.2. Utârid (Merkür)

Utârid, ikinci feleğin seyyaresidir. Batı'da sürat sembolü olup Doğu'da da ok anlamına gelen "tîr" kelimesiyle anılmıştır. Fesâhat ve belâgatın sembolü olduğundan "Debîr-i Felek" unvanıyla adlandırılarak defter ve kalemle sembolize edilmiştir. Doğu minyatürlerinde; tavus kuşuna binmiş, sağ elinde bir yılan, sol elinde yuvarlak bir tahta bulunan yahut başında taç ve sırtında yeşil cübbe ile kürsüde iki eliyle Kur'an'ı okuyan güzel bir genç suretinde tasavvur edilmiştir (Şentürk, 1994: 152). Utârid, feleğin kâtibi sayılır. Güzel söz ve yazı ile sanatkârlığın sembolüdür. Kâtip ve yazarların pîri sayılır (Pala, 2007: 465).

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda genellikle kasidelerin mehdiye bölümlerinde gezegenlerin isimlerinin zikredildiği görülür. Çünkü şair, övdüğü kişiyi göklere çıkarır ve gök cisimlerini de memdûha nazaran değersizleştirir.

Utârid, fesâhat ve belâgatın sembolü olduğu için defter ve kalem ile “tîr” diye adlandırılması nedeniyle de ok ve kılıç ile anılır:

Oldı gûyâ ‘Utârid ü Behrâm

Kalem ü tîg ile cihânda be-nâm (Mes. 7/9)

Sâhib-i seyf ü kalemdür kevkeb-i bahtı n'ola

Geh ‘Utârid gâh Mirrîh ile eylerse kırân (K. 27/19)

Şair, şiirini överken belâgatın sembolü olan Utârid gezegenini anar. Utârid, şairin divanını görünce elindeki kalemi atar. Müşterî ve Utârid şairin şiirini görünce beğenilerini dile getirirler:

Nazm-ı hâlet-bahşumı hâmem yazarken görseler

Eyliye-ydi Müşterî tahsîn 'Utârid âferîn (K. 11/30)

Atardı tîr-veş destinde olan kilki yabâna

‘Utârid görmüş olsaydı eger küttâb-ı dîvânun (K. 23/22)

2.4.3. Zühre (Çobanyıldızı)

Zühre, üçüncü felektedir. Güneş ve aydan sonra gökyüzünde görünen en parlak cisimdir. Yunan tanrıçalarından Afrodit’e tekabül eden bu gezegene Romalılar Venüs, İrânlılar ise Nâhid derler. Zühre, Müşterî’nin kızıdır. Venüs heykellerinde görüldüğü üzere Batı’da güzel ve düzgün yapılı bir kız şeklinde tasvir edilir. Güzelliğiyle herkesi büyüleyen Venüs, bir çift güvercin yahut kuğu tarafından çekilen bir arabada da tasvir olunur.

Zühre, doğu minyatüründe iki eliyle kopuz tutan genç bir kadın yahut yeşil ve sarı elbise giymiş, kollarında sarı bilezikler, parmaklarında yüzük ve ayaklarında halkalar bulunan ve kendisine bakan bir kadının karşısında oturan genç bir kız şeklinde tasvir edilmiştir. İslamî mitolojide ve İsrailiyâtın da tesiriyle bu yıldız hakkında birçok inanış ve rivâyet teşekkül etmiştir. Buna göre Zühre yıldızı, Hârut ve Mârut adlı iki meleği aldatarak günaha sokan bir kadındır. Kur'an'da da adları geçen bu iki melek, insanların kötülüğünden Allah'a şikâyet etmişler; karşılığında, insanlarda şehvet olduğu, meleklerde de böyle bir hâl bulunsa kendilerinin de insanlar gibi olabilecekleri cevabı verilince biz isyan etmezdik, diye mukabelede bulunmuşlar. Bunun üzerine bu iki melek, kendilerine şehvet verilerek Bâbil şehrine gönderilmişler. Gündüzleri orada hüküm sürer ve halka büyü öğretirler, geceleri de Allah'ın en büyük adını zikrederek göğe yükselirlermiş. Günün birinde bunlar çok güzel bir kadına âşık olmuşlar. Kadın onlara, tesbih ederek göğe yükseldikleri Allah'ın o adını kendisine söylemeleri hâlinde râm olabileceğini ifade edince gayriihtiyari söylemişler. Kadın bu ismi okuyarak göğe çıkmış ve Zühre yıldızı olarak donakalmış. Hârut ve Mârut ise ceza olarak kendilerine teklif edilen iki azaptan dünya azabını tercih ederek kıyamete kadar baş aşağı Bâbil Kuyusu'nda asılı kalmak suretiyle cezalandırılmışlar.

Gerek minyatürlerde elinde bir musiki aletiyle tasavvur edilişi, gerekse tesir itibariyle kendisine mensup olanlarda musiki kabiliyeti uyandırması sebebiyle edebiyatta Zühre, daima eğlence meclisleri söz konusu olduğu zaman elinde bir saz tutar şekilde tasvir edilmiştir. Bu tasvirlerde güneş, ay vb. gök cisimleri türlü musiki aletlerine benzetilerek yahut gökcisimleri ile musiki terimleri arasında türlü söz oyunları kurularak şiir tezyine çalışılmıştır (Şentürk, 1994: 155-156-157).

Zühre, Azmîzâde Hâletî Divanı'nda "Zühre-i Zehrâ, Zühre-i çerh, Zühre-i felek" terkipleri ile geçmektedir.

Edebiyatta, eğlence meclisleri söz konusu olduğu zaman elinde bir saz tutar şekilde tasvir edilmesi Zühre'nin musiki ve raks ile ilgili beyitlerde zikredilmesine neden olur:

Eger rakkâs-ı bezm-i himmetünle itseler nisbet

Felekde kalkar oynardı safâdan Zühre-i Zehrâ (K. 8/33)

Zühre'nün raksını germ itdi sürûr-ı nazmum

Hak budur kim bana mahsûsdur ol kâr u ‘amel (K. 40/21)

Hezâr perdede medhûn terennüm eylerdi

Göreydi perde-serâsını Zühre-i Zehrâ (K. 34/3)

Zühre yıldızı, memdûhun hizmetçisi olarak görülür. Amaç memdûhu överek göklere çıkarmaktır:

Dür-i şeh-vâr medhûnle ne hâlet buldugın bilse

Olurdu Zühre bîkr-i fikrümün kemter perestârı (K. 32/39)

2.4.4. Güneş (Mihr, Şems, Hûrşîd, Âf-tâb)

Gökyüzündeki en parlak cisim olması sebebiyle yıldızların hükümdarı olarak kabul edilmiştir. Güneşe bu bakımdan “hüsrev-i hâver” (doğunun hükümdarı) denmiştir. Bazı metinlerde de dördüncü kat felekte bulunması sebebiyle “sultân-ı taht-ı çârümîn” (dördüncü tahtın sultânı) ünvanıyla da anılmıştır. Batlamyus astronomisine göre dünya güneşin etrafında değil güneş dünyanın etrafında döndüğünden gazel ve kasidelerde sevgili veya memdûh övülürken güneşin onlara âşık veya hayran olup bu yüzden çevrelerinde dolaştığı iddia edilmiştir (Şentürk, 1994: 159-162).

Güneş, Divan şiirinde daha çok ışığı, parlaklığı, ısı ve ısıtma ile ele alınır. Hem benzeyen hem de benzetilen durumundadır. Işık ve parlaklık daima onunla birlikte bulunur. Onun inkârı, gizlenmesi mümkün olmadığı için “gün gibi âşıkâr” deyimini yaygındır. Yine onun açıklanmaya ve ispata ihtiyacı yoktur. Güneş renk bakımından sarıdır. Bu yüzden korkmak ve kıskanmak fiillerini beraberinde getirir. Canlıların hayat kaynaklarından biri olduğu gibi la’l ve akik gibi taşların da oluşmasında büyük rol sahibidir. Bu nedenle o cevher-feşândır, zerefşândır ve sultana benzer. Yine güneş gök cisimlerinin sultanıdır. Diğer gezegenler de onun hizmetini gören rütbeli kişilerdir. Işıkları bolca her yere dağıttığı için cömertlik sembolüdür. Bütün bu

özellikleriyle sevgili denen sultanı temsil eder. Bazen güneş sevgiliye bazen de sevgili güneşe benzer. Güneşin doğuş ve batış zamanı da tulu', duhâ ve gurûb olarak ele alınır. Güneş âteşten ibaret olduğu için "germ olmak, yakmak, yanmak, tutuşmak" gibi fiillerle birlikte bulunabilir.

Güneş bütün gökyüzünü tuttuğu için bir sancak, feleğin bağrında durduğu için bir şemsedir. Güneşe göre toz ve zerre sevgiliye nispetle âşığın acizliğini anlatır. Yusuf Peygamber, güzellikte güneşle tartılır. Yine Yusuf Peygamber, rüyasında güneşin kendisine secde ettiğini görmüştür. Ay'a nurunu veren de güneştir. Güneş gelince gölgenin gitmesi, güneşin suya aksedişi, ay ile güneşin birbirlerini takip edip durmaları, güneş görününce yıldızların kaybolması, gecelerde güneşin saklanması vs. yönleriyle de birçok beyitlere konu olan güneş üzerine sayısız teşbih ve mecazlar kurulur. Gök cisimleri içinde sultan olan güneşin hemen her özelliği sultanlara yaraşır şekildedir. Güneş; pırıltılı görünüşüyle tâc, gece kargasını kaçırmamasıyla bir doğan kuşu ve avcı, devamlı dönüşüyle ve rengiyle kadeh, sevgili karşısında ki acziyle her kapıyı dolaşması ile köle, doğuş ve batışı anındaki görünümüyle külâh, daima dönüp dolaşmasıyla divane ve dilenci, yuvarlaklığıyla bir davul, dünyanın etrafında dönmesiyle pervanedir. Felek, bir bayram yeri olunca güneş, yay burcunun okunu attığı bir nişangâhtır. Ay, yastık olursa güneş feleğin yatağı olur. Felek, taş olunca güneş mührü olur. Sevgilinin sarayında ise kerpiçten öteye geçemez. Güneş; parlak, berrak ve yuvarlak oluşuyla bir top aynadır. Yuvarlaklığı ve sarı rengiyle bir dînâr olan güneş, bazen hercâî (her kapıyı dolaşan) bazen de canbâz olur. Güneş, gökte asılı bulunan meş'ale ve kandil, karanlıkta bir pırıltı ile ortaya çıkışıyla Yedd-i Beyza, felek denen acuzenin kulağında bir inci küpe, rengi yönüyle yakut vs. olur (Pala, 2007: 176-177).

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda güneş, en çok mihr kelimesi ile ifade edilmiştir. Ardından sırasıyla hurşid, aftar, güneş, şems kullanılan diğer kelimelerdir.

Gökyüzündeki en parlak cisim olması sebebiyle yıldızların hükümdarı olarak kabul edilen güneşe “doğanun hükümdarı” anlamında “hüsrev-i hâver, şâh-ı hâver, sultân-ı hâver, hurşîd-i hâver” denilmiştir:

O mâh-ı burc-ı sa‘âdet ki husrev-i hâver
İderdi fahr olaydı anunla hem-sâye (K. 2/10)

Her kaçan kim devlet ile gelse Arslan üstine
Şâh-ı hâverdür olur burc-ı Esed'den âşikâr (K. 15/18)

Hemîşe ‘arz ider sultân-ı hâver çüb-ı zerrînin
Meger kim ruhsat ister olmaga der-bân-ı eyvânı (K. 20/17)

Kılur her dem münevver ‘aks-i hüsnün hâne-i cânı
Ya mâh-ı ‘âlem-ârâsın yahûd hurşîd-i hâversin (G. 688/2)

Sevgilinin yüzü ve yanakları, parlaklığından ve renginden dolayı güneşe benzetilir. Sevgili, yüzünün güzelliğiyle ay ve güneşin sembolüdür. Sevgilinin yüzü ve yanakları, âşığı yakmasıyla adetâ güneştir:

Zerd-fâm olsa ne var ebrûların ey reşk-i hûr
Mâh-ı nevlerdür alur mihr-i ruhundan turma nûr (G. 163/1)

Maksûdumuz güneş yüzine bir nezâredür
Mâni‘ olur ana dahı eşküm sitâredür (G. 284/1)

Yüzün hurşîd ile bir tutdı benzer mest-i nâz olmuş
Veyâhûd rûtbe-i hüsnin o şûh-ı meh-likâ bilmez (G. 324/4)

Hurşîd rûy mâh ruhın fikr idüp müdâm
Geçdi anunla Hâletîyâ subh u şâmumuz (G. 339/5)

‘Âşikun görsen ‘arak-rîz olmadur hûyun senün
Çeşme-i hurşîde benzetsem n'ola rûyun senün (G. 431/1)

Görüp hurşîd-i rûyun kalmadı hiç sabr u ârâmum
Açıldı gonce-veş râz-ı nihânım âşîkâr oldu (G. 870/3)

Güneş, beyitlerde en çok güzelliği ile söz konusu edilir. Parlaklığı, sıcaklığı, ulaşılmazlığı, yüksekte bulunması, yanına yaklaşılamaması ile sevgilinin ta kendisi olur. Sevgiliye, “ol mihr-i dil-ârâ, o mihr-i ‘âlem-ârâ, o mihr-i tâb-dâr, ol mihr-i rahşân, ol mihr-i rûşen, ol âfet-i hurşîd-cemâl” denilmek suretiyle hitap edilir:

Kanda idügin bilmege ol mihr-i cihân-tâb
Kıldum eser-i nakl-i semendini suturlâb (G. 84/1)

Değişmezsem n'ola dünyâyâ yârün lem‘a-i hüsnin
O mihr-i ‘âlem-ârâdur bu hod bir zıll-i zâ’ildür (G. 175/4)

Şâhidümdür diyü ol âfet-i hurşîd-cemâl
Müdde‘înün günü ‘uşşâk ile gavgâda geçer (G. 228/3)

Kangı dil-haste ki ol mihr-i dil-ârâyı görür
Kimse feryâd-res olmaz ana ağılayıgörür (G. 240/1)

Ol âftâbı Hâletîyâ görmedükçe dil
Bir demde bin âhına dünyâyı aradur (G. 284/5)

Ben zerre-i mahabbetem ol hüsn ile güneş
Girmek ne lâzım aramuza kimse ebr-veş (G. 349/1)

Görmez oldum ol meh-i tâbân ü mihr-i rûşenüm
Ne günüm gündür ne gicem gicedür gamdan benüm (G. 540/1)

Ko baksunlar toyunca rûyuna men‘ itme ‘uşşâkı
Gözi yaşını alma kimsenün ey mihr-i rahşânım (G. 534/4)

Belâ küncinde cismüm hâk ile yek-sân iken geldi
Beni yirden götürdi sâye-veş ol mihr-i rahşânım (G. 535/2)

Belâ küncinde akan gözyaşı zâyî'dür ammâ kim
Görünce sabra yok çâre o mihr-i 'âlem-ârâyı (G. 844/3)

'Âşık-ı şeydâların âmed-şudıyla zerre-vâr
Burc-ı nâzından cüdâ olmaz o mihr-i tâb-dâr (Matla/174)

Terahhum eylemez gördükçe dil-ber çeşm-i giryânım
Nem-i eşkinden almaz 'âşıkun ol mihr-i rahşânım (Matla/355)

Sevgili, güzellikte güneşe benzetildiği gibi bazen güzelliğiyle güneşten daha üstündür. Ay, güneş, yıldızlar sevgilinin yanında değersiz kalır. Bu unsurlar ancak sevgiliye hizmet eder. Güneş, ancak sevgiliye köle olur:

Leylâ saçuna şiftedür mâh-ı şeb-ârâ
Şîrîn lebüne bende geçer husrev-i hâver (G. 239/4)

Güneş, dünyayı ısıtan ve aydınlatan bir kaynaktır. Sevgili de ısıtma yönü ile güneşe benzetilir. Ancak sevgilinin ısıtması yakma derecesindedir:

Yakma beni tâb-ı hasretünle
Ey rûy-ı zemînün âftâbı (G. 892/4)

Güneş ışınları, şeklinden ve parlaklığından dolayı kılıca, hançere benzetilir. Beyitlerde "şemşîr-i husrev-i hâver, tîg-i şeh-i hâver-sitân, şemşîr-i âftâb" terkipleriyle geçer:

Eger ki tîgine reşk itmese şeh-i hâver
Hemîşe tîgini çalmazdı seng-i hârâyâ (K. 2/17)

Seher vilâyetine cünd-i şâm iderdi güzer
Yolunu kesmese şemşîr-i husrev-i hâver (K. 4/1)

Ana üstâd-ı ezel virmiş bu denlû âb u tâb
Dâne devşürse n'ola tîg-i şeh-i hâver-sitân (K. 36/9)

‘Âşık-ı bî-dil ne dir kim ana eylersün ‘itâb
Zerre-i nâçîze hiç hançer çeker mi âftâb (G. 72/1)

Ol gamzelerle itdüğini idemez senün
Ne hançer-i hilâl ne şemşîr-i âftâb (G. 82/2)

Zerre gibi komayum yine hevâ-dârlıgun
Tîg çeksen de eger üstüme hurşîd-misâl (G. 463/5)

Güneş ışınları, şekil itibariyle pençeye benzetilir. “Pençe-i hurşîd” terkihiyle beyitlerde sıklıkla kullanılır. Aynı şekilde çınar ağacının yapraklarının da ele teşbih edilmesiyle güneş ve çınarın “pençe tuttuğu” dile getirilir:

Çenâr-ı bâg tutar pençe mihr-i enver ile
Görürse ebr-i kefinden reşâşe-i ef’âl (K. 21/20)

Letâfetde o meh-rû pençe-i hurşîdi burmışdur
O bir hurşîddür kim kimse anun pençesin burmaz (G. 323/2)

Ol kad-i şimşâdumuz ey Hâletî gâlib gelür
Ger tutuşsa pençe-i hurşîd-i nûr-efşân ile (G. 791/5)

Kaldurdu eliyle saç târını yüzünden
San pençe-i hurşîd götürdi şeb-i târı (G. 879/2)

Güneş; hiç durmadan dönmesi, rengi, parıltısı, şekli dolayısıyla kadeh ile ilişkilendirilir. Beyitlerde “câm-ı âftâb, sâgar-ı sahbâ, hurşîd-i sâgar, câm-ı hurşîd” terkipleriyle anılır:

Hâne-i dehre ziyâ virdükçe câm-ı âftâb
Zîver-i kasr-ı sipihr oldukça tâk-ı kehkeşân (K. 27/35)

Hemîşe tâ ki ola germ meclis-i ‘âlem

Hemîşe tâ ki döne câm-ı husrev-i hâver (K. 28/45)

N’içün devr eylemez hurşîd-i sâgar

Felek çünkim degüldür bir karâra (G. 775/3)

Şu‘â-ı mihr-i sâgar hanesin dâ’im kılur rûşen

Giceden gündüzün fark itmez olsa tan mı mey-hâre (G. 787/4)

Câm-ı hurşîde koyup içse şafak sahbâsın

Çâre yokdur gide mahmûr-ı gamun derd-i seri (G. 820/4)

Şair, şiirini yüceltirken onu üstün varlıklara benzetir. Güneş, bütün cihânı aydınlatır, ısıtır. Bu yönüyle, şairin şiiri de güneş gibi bütün cihânı kaplar:

Minnet Hudâ'ya Hâletîyâ âftâb-veş

Tutdı cihânı şi‘r-i belâgat-şi‘ârumuz

Bahr-i midâddan çıkarur dürr-i bî-şümâr

Gavvâsa döndi hâme-i gevher-ninârumuz (Muk. 44)

Güneşin parlaklığından dolayı güneşe bakan kişinin gözleri, kamaşır ve yaşarır. Âşığın da gözleri, güneş gibi olan sevgiliye baktıkça yaşarmaktadır:

Ol yâra âftâb disem vechi yok mıdur

Her kim bakarsa rûyına yaşı olur revân (G. 675/3)

Güneş, renginden dolayı bitkilerle ilişkilendirilir. Bazen güneş ve ay, sarı renginden dolayı iki hazan yaprağıdır, bazen feleğin bağında iki nergistir:

Çemen-i bâg-ı sun‘ıdur bu sipihr

İki nergisdür anda mâh ile mihr (Mes. 1/17)

Mihr ü meh sanma fenâ-yı dehri iş‘âr itmege
Sebze-zâr-ı çerhde kalmış iki berg-i hazân (G. 660/6)

Güneş, yuvarlak şekli sebebiyle gökyüzünde kurulu bir sofra olarak düşünülür:

Kurs-ı meh ü mihri n'ider ol sîr-i belâ kim
El sunmaz eger mâ'ide inseydi semâdan (G. 586/3)

Rûze-dâr-ı gam-ı ‘ışk itmeye bir kerre nigâh
Kurs-ı mihri kosalar mâ'ide-i ‘İsâ'ya (G. 726/5)

Güneş ışınları, uzunluğu yönüyle ipe benzetilir. Beyitlerde “rişte-i mihr” terkihiyle güneş ışınları ip olarak hayal edilir:

İnerdi rişte-i mihri tutup bu eyvâna
İştise vasfını sükkân-ı ‘âlem-i bâlâ (K. 34/2)
Pîre-zâl-i çerh rûyun görse ey Yûsuf-likâ
Rište-i mihriyle olurdu harîdârün senün (G. 442/4)

Güneş ışınları, renginden ve şeklinden dolayı süpürgeye benzetilir:

Şu‘â‘ından düzüp cârûb-ı zerrîn husrev-i hâver
Olursa hâk-rûb-ı der-gehi her subh erzânî (K. 33/19)

“Murg-ı zerrîn-per” terkihiyle güneş kast edilir. Güneş, altın kanatlı bir kuş olarak hayal edilir:

Bir hüveydâ kalmadı hergiz bu denlü beyzadan
Bâl açınca murg-ı zerrîn-per zümür-rûd-âşiyân (K. 36/4)

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda gölge ve güneş ilişkisi üzerinde de durulur. Gölge, güneş dolayısıyla oluşur, güneş gelince gölge gider. Sevgili güneştir, âşık ise gölge gibi onu takip eder. Güneş ışığının ve ağaçların gölgesinin bir yerde toplanması nûr ve zulmetin birbirine karışması gibidir:

Nûr ile zulmeti cem' eyledi bir yirde Hudâ

Karışup pertev-i hurşîd ile zıll-i eşcâr (G. 140/2)

Değişmezsem n'ola dünyâya yârün lem'a-i hüsnin

O mihr-i 'âlem-ârâdur bu hod bir zıll-i zâ'ildür (G. 175/4)

Sevâd içre olur dirlerdi nûrî i'tikâd itdün

Görünce pertev-i hurşîd ile zıllini eşcârün (G. 451/6)

Hâke ber-â-ber itdi beni sâye-veş o yâr

Ammâ yine önümce kaçır âftâb-vâr (Matla/175)

2.4.5. Mirrih, Behrâm (Mars)

Beşinci feleğin yıldızıdır. Mars olarak da bilinen bu yıldız İran'da Behrâm adıyla anılarak hayır meleklerinden sayılmıştır. Merîh, Doğu'da sağ elinde kınından çekilmiş bir kılıç veya mızrak bulunan, sol eliyle de kanlı bir insan başı tutan kızıl parmaklı bir delikanlı olarak tasvir edilmiştir. Eskiler Merîh'e küçük uğursuz anlamında "Nahs-ı Asgar" demişlerdir.

Merîh; savaş, kin ve zulmü temsil eder. Bazı minyatürlerde başında miğfer de bulunur. Yıldız bilgisine göre Merîh'in rengi âteş kırmızısıdır. Minyatürlerde elinde kılıç veya benzeri bir silah tutan bir şahıs olarak tasavvur edildiğinden edebiyatta da eline silah almış kişiler Merîh'e benzetilir veya bu seyyare ile vasıflandırılırlar (Şentürk, 1994: 162-163).

Merîh, Azmîzâde Hâletî Divanı'nda sadece bir beyitte "Behrâm" şekliyle kullanılırken, altı beyitte "Mirrih" şekliyle kullanılmıştır. Merîh'in minyatürlerde eli

kılıklı olarak tasvir edilmesi beyitlerde Merîh'in kılıç ve hançerle anılmasına neden olmuştur:

Oldı gûyâ 'Utârid ü Behrâm

Kalem ü tîg ile cihânda be-nâm (Mes. 7/9)

Virürdi rahneler dâ'im dem-i şemşîr-i Mirrîh'e

Fesân-ı seng-i kahrı tîz ideydi tîg-i küh-sârı (K. 9/21)

Murâdun üzre dönmekde şitâb itsün diyü dâ'im

Turur hançerle Mirrîh üstine çerh-i mu'allanun (K. 30/9)

Sâhib-i seyf ü kalemdür kevkeb-i bahtı n'ola

Geh 'Utârid gâh Mirrîh ile eylerse kırân (K. 27/19)

Sevgili, Merîh'e benzetilir. Çünkü sevgili, Merîh gibi melek yüzlüdür ama âşıkların canını alıp, kanını döker:

Melek-sûretdür ol dil-ber velî Mirrîh-sîretdür

Sakın ey 'âşık-ı şeydâ alur cânun döker kanun (G. 404/2)

2.4.6. Müşterî, Bercis (Jüpiter)

Altıncı feleğin seyyaresidir. Jüpiter olarak adlandırılır. Farsça Bercîstir. Doğu'da Müşteri, feleğin kadısı yahut kâtibi anlamına gelen "Kâdî-i felek" yahut "Hatîb-i felek" şeklinde kabul edilmiş; minyatürlerde ata binmiş, sağ elinde kılıç, sol elinde yay olan yahut da çeşitli renklerde kumaşlardan elbise giymiş bir erkek suretinde tasvir edilmiştir.

Zühre'den sonra en parlak yıldızdır. Sarı renkte bir yıldız olduğundan hararetli bir tabiata sahip olduğu kabul edilir. Uğurlu bir yıldızdır. Kendisinden "Sa'd-ı ekber" (büyük uğurlu) diye bahsedilir. Bilindiği üzere seyyareler arasında dünyaya en uzak olanı yedinci felekte bulunan ve dolayısıyla en yüksekte duran Zühal'dir. Ancak

uğursuzluğu sebebiyle özellikle kaside formunda bir şahsın yücelik ve yüksekliğini ifade söz konusu olduğunda Zühal'in değilde onun hemen altındaki felekte yer alan Müşterî'nin benzetilen olarak kullanıldığı görülür.

Minyatürlerde sol elinde yay tutan bir şahıs olarak tasavvur edilmesinden yahut yıldız bilgisi itibarıyla hanesi Kavs burcunda olmasından ileri gelmeli şairler çok zaman Müşterî'yi Kavs ile yahut yaya ve yaya benzetilen unsurlarla kullanırlar. Müşterî kelimesinin “satın alıcı” anlamından yararlanılarak tevriye yahut iham-ı tenasüb yoluyla söz oyunları da yapılır (Şentürk, 1994: 164-168).

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda bu yıldız, sadece bir beyitte “Bercîs” geçerken, dokuz beyitte “Müşterî” şekliyle anılmıştır.

Minyâtürlerde çeşitli renklerde kumaşlardan elbise giymiş bir erkek suretinde tasvir edildiği için beyitlerde Müşterî ve “destâr” kelimeleri birlikte anılır:

Benüm ol ehl-i hüner bulsa eger kim Bercîs
İmtihân-ı kalemüm eyliye hırz-ı destâr (G. 143/7)

Kâh-ı iclâline itse eger im'ân-ı nazar
Müşterî'nün düşe hâk üzre serinden destâr (K. 18/6)

Gird-i hân-ı fikretüm devr eyleseydi Hâletî
Müşterî eylerdi destârın ana destâr-hân (G. 694/6)

Utârid'in kalem, Müşterî'nin kâtip ile ilişkilendirilmesinden hareketle şair, şiirini överken bu unsurlardan yararlanır. Şairin şiirini gören Müşterî ve Utârid, şairi alkışlayarak şaire beğenilerini sunarlar:

Nazm-ı hâlet-bahşumı hâmem yazarken görseler
Eyliyeydi Müşterî tahsîn 'Utârid âferîn (K. 11/30)

Müşterî kelimesinin “satın alıcı” anlamından dolayı beyitlerde “harîdar, sûk” gibi kelimeler Müşterî kelimesi ile birlikte anılır:

Yapışmaz idi ana Müşterî-i sûk-ı felek
Rikâb-ı esbine teşbîh olunmasaydı hilâl (K. 21/19)

Biraz dürr-i du‘âsın ‘âlem-i bâlâyâ ‘arz eyle

Melekler olsun anun Müşterî-veş hep harîdârı (K. 32/45)

2.4.7. Zühal, Keyvân (Satürn)

Satürn gezegenidir. Rengi siyaha bakan boz yeşildir. Feleğin hazinedârı olarak bilinir (Pala, 2007: 494). Yedinci felektedir. Arapçada yüksek ve uzak anlamına gelen “zâhil” kelimesinden türemiş ve yeryüzüne en uzak bilinen seyyare olduğundan bu ad verilmiştir. Doğu minyatürlerinde sağ elinde bir insan kafası bulunan, sol eliyle de bir insan elini tutan ihtiyar bir adam yahut beyaz bir ata binmiş, sağ elinde yalın bir kılıç bulunan bir şahıs şeklinde temsil edilmiştir. “Berîd-i felek” (feleğin postacısı), “Pâsbân-ı felek” (feleğin kapıcısı), “Pîr-i felek” (feleğin piri), “Dîde-bân-ı felek” (feleğin gözcüsü), “Hindû-yı Pîr”, “Rahib-i Pîr”, “Hindû-yı Sipîhr” gibi adlarla da vasıflandırılmıştır.

Seyyarelerin en üzerinde bulunduğu için Araplar ona “Şeyhün-nücûm” (yıldızların en yaşlısı) derler. Farsçada en yaygın şekilde kullanılan “Pîr-i felek” adları eski yıldız bilgisindeki bir inanıştan kaynaklanmaktadır. Buna göre seyyareler dünyadan uzaklık sırasına göre bin yıldan yedi bin yıla kadar ömre sahiptirler. Uzaklığı sebebiyle çapı en geniş olan Zühal yedi bin yaşla yıldızların en ihtiyarı addedilir. Hindû denmesi renginin siyaha yakın yeşil oluşu sebebiyledir. En uğursuz yıldız bilinip “Nahs-ı Ekber” diye adlandırılmıştır. Yeryüzüne en yüksek felekte yer alışı sebebiyle Zühal yücelik ve rif‘at sembolü olarak kullanılır. Kaside ve medhiyelerde yücelik ve yükseklik söz konusu edildiği hâllerde uğursuzluğu ile bilinen bu yıldızın “Zühal” adı değil de “Keyvan” adı zikredilir. Gerek bütün felek ve seyyareleri adeta bir eyvan gibi kuşatması gerekse “eyvan” kelimesiyle bir ses uyumu oluşturması sebebiyle yine yücelik ifadesi yönünden Zühal feleği çok zaman “Eyvân-ı Keyvân” şeklinde zikredilir (Şentürk, 1994: 169).

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda bu yıldız, Zühal kelimesi ile sadece bir beyitte anılırken Keyvân kelimesi on dört beyitte anılmıştır.

Zühal, uğursuzluğu ile bilinen bir yıldızdır. Bu nedenle olumsuz bir anlam söz konusu olduğunda Zühal kelimesi kullanılır. Keyvân kelimesinin ise daha olumlu ve yücelik bildiren beyitlerde kullanıldığı görülür. Zühal'in uğursuz çehresi anlamında “çihre-i menhûs-ı Zühal” terkibi kullanılır:

Benzemez ana ‘adû nisbet olunmaz hergiz

Rûy-ı zîbâ-yı meh ü çihre-i menhûs-ı Zühal (K. 40/16)

Keyvân, bütün felek ve seyyareleri bir eyvan gibi kuşattığı için “eyvan” kelimesiyle bir ses uyumu oluşturup “eyvân-ı Keyvân” şeklinde kullanılır. Aynı zamanda “bâm-ı Keyvân” şeklinde de bir yücelik ifadesi olarak da anıldığı görülür:

Fürûzân eyleyüp bezm-i cihânda şem‘-i ikbâlin

Hudâ ol şem‘den rûşen kıla eyvân-ı Keyvân'ı (K. 1/40)

İrmeye hergiz şu‘â‘-ı çeşmi kasr-ı kadrine

Bâm-ı Keyvân üstine çıksaydı şâh-ı ahterân (K. 12/22)

Günbed-i eyvân-ı Keyvân'dan mu‘allâ gösterür

Külhen-i endûhumun her tûde-i hâkisteri (G. 818/4)

Memdûh en yüksek gezegen olan Keyvândan bile daha yücedir. Memdûh övülürken Keyvân'ın memdûhun kapıcısı olduğu dile getirilir. Keyvân ancak memdûha kapıcı olabilir:

Mürşid-i bahtı eger bîdârlık feyz itmese

Kasr-ı çerhe olamaz bir gice Keyvân pâs-bân (K. 12/25)

Ele zerrîn ‘asâ alsa şu‘â‘-ı mihr-i rahşândan

Anun der-bânlığın şâyeste görmez kimse Keyvân'a (K. 13/12)

Hemîşe ana ta‘zîm eyleyüp üstine almazdı

Eger kim sanmasa zâl-i felek Keyvân'ı der-bânun (K. 30/7)

2.4.8. Arş, Kürsî, Atlas

Arş; çardak, gölgelik, çatı, kubbe; taht, serir; Hak Teâlâ Hazretlerinin dokuzuncu kat gökte tasavvur olunan kudret ve azamet tahtı demektir (Parlatır, 2016: 101). Eski astronomide Batlamyus nazariyesine göre bütün felekleri çevreleyen, hepsinin üstünde ve yıldızlardan boş kabul edilen dokuzuncu kat gök, Felek'ül- eflâk, Felek-i a'zam veya Felek-i atlas olarak bilinir. Tasavvufta hükemâ felsefesini birleştirenlere göre Arş, sekizinci kat gök; Kürsî de dokuzuncu kat göktür. Edebiyatta yücelik bakımından padişah meclislerine arş denilir ki saltanat, hüküm ve ululuktan kinâyedir. Özellikle dinî-tasavvufî edebiyatta ve konuları itibariyle daha mücerred olan tevhîd, münâcaat, na't, miraciye gibi manzumelerde arştan söz edilir (Pala, 2007: 27).

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda arş, "kandîl-i 'arş, sâk-ı 'arş-ı a'lâ, küngür-i 'arş, mâ-verâ-yı 'arş" terkipleri ile kullanılmıştır:

Benem ki zerre-sıfat hâk ile ber-â-ber iken

Çıkardı pertev-i lutfun sipîhr-i vâlâya

Dür-i du'âlarını şöyle nazm idem ki senün

Anı revâ göreler sâk-ı 'arş-ı a'lâya (Muk. 121)

Küngür-i 'arşa kemend atduk duhân-ı âhdan

Göklere çıksa 'aceb mi nâle vü efgânumuz (G. 309/2)

Bâg-ı dehre ser-be-ser virmezdi revnak âb-ı 'ışk

Mâ-verâ-yı 'arşdan devr itmese dülâb-ı 'ışk (G. 373/1)

Her seher 'arşa çıkar âteş-i âhum şereri

Hazer it degmeye tâ kim sana bir gün zararı (G. 891/1)

Atlas-ı çerh terkindeki atlas kelimesinin aynı zamanda ipek kumaş anlamı taşıması sebebiyle felek ve elbise arasında ilişki kurulur. Beyitlerde geçen "hayyât-ı cihân, tırâz-ı câme-i ikbâl, pûd u târ" gibi terkiplerle de anlam pekiştirilir:

Atlas-ı çerhi biçerdi ana hayyât-ı cihân

Kâmet-i himmet ü ihsânına itseydi vefâ (K. 24/11)

Kâlîçesine öykünemez atlas-ı felek

Ana şihâb u şa‘şa‘adan olsa pûd u târ (K. 26/20)

Tırâz-ı câme-i ikbâli kılmak mümkün olsaydı

Zamâne pârelerdi atlas-ı gerdûn-ı gerdânı (K. 33/30)

Atlas feleği, bütün felekleri çevreleyen, hepsinin üstünde ve yıldızlardan boş kabul edilen dokuzuncu kat gökte bulunduğu için “dokuzuncu feleğin atlası” anlamında “atlas-ı çerh-i nüh” terkibi ile anılır:

Eger kim kevkeb-i bahtun getürmek mümkün olsaydı

Düşerdi atlas-ı çerh-i nühüm ayagina anun (K. 30/10)

2.5. Diğer Kozmik Unsurlar

Felekte meydana gelen güneş tutulması, ay tutulması, yıldırım, şimşek, gök gürültüsü, yıldız kayması gibi olaylar da beşerî olaylarla ilgili olarak gösterilir.

2.5.1. Kûsûf (Güneş Tutulması)

Ayın yer ile güneş arasına girerek gölgesiyle güneşi kısmen veya tamamen örtmesine güneş tutulması denir (Parlatır, 2016: 951). Divanda sadece iki beyitte “kûsûf” geçmektedir. Ömür güneşe benzetilirse, kara günler de güneş tutulması anlamına gelir:

Kûsûf irişdi anun mihr-i ‘ömrine diyesin

O meh-likâ bu kara günlüyi sorarsa eger (G. 273/2)

Sevgilinin yüzü güneş gibidir. Sevgilinin güneş gibi parlak, aydınlık olan yüzünde çıkan ayva tüyler, güneş tutulması gibidir:

Güzellerün de olur hattı gelmesi bir gün

Niteki mihr ile mâha irer kûsûf u mehâk (G. 377/4)

2.5.2. Mehâk (Ay Tutulması)

Divan şiirinde ay tutulması “husûf” olarak geçer. Azmîzâde Hâletî Divanı’nda ise ay tutulması husûf olarak değil mehâk olarak anılır. Arabî aylarda ayın gökte görünmez olduğu üç gece olarak bilinir:

Güzellerün de olur hattı gelmesi bir gün

Niteki mihr ile mâha irer kûsûf u mehâk (G. 377/4)

2.5.3. Şihâb (Yıldız Kayması)

Şihâb, yıldız kayması demektir. Azmîzâde Hâletî Divanı’nda yıldız kayması türlü mecaz ve teşbihe konu olur. Yıldızın kayarken oluşturduğu görüntü ipe benzetildiğinden şihâb, Hz. Yûsuf’u kuyudan çıkarmak için sarkıtılan bir iptir:

Çâh-ı arza sarkıdurlar Yûsuf-ı hurşîd için

Rîsmân idüp şihâbı dem-be-dem seyyâreler (K. 31/10)

İnanışa göre şeytân bazı haberleri öğrenebilmek için melekler âlemine ve Arş’a yaklaştıkça melekler yıldızları atarak onu kovarlarmış. Bizim yıldız kayması dediğimiz olayın aslı bu imiş (Pala, 2007: 432). Bu bilgiden hareketle beyitlerde gam ve keder şeytânının şihâbı görünce kaybolduğuna değinilir:

‘Aceb mi şûşe-i zerrînine şihâb disem

Anunla dîv-i gam u gussa oldı nâ-peydâ (K. 34/16)

Hâk-i pâyunda virdi bana hicâb
Kahrını dîv-i nefse eyle şihâb (Mes. 2/31)

Yıldız kayması sonucu gökte mutluluk yıldızı kalmaz:

Düşdiler gibi girüp bir bir şihâbun şekline
Hâletî göklerde hiç necm-i sa‘âdet kalmadı (G. 858/7)

2.5.4. Kavs-i kuzah (Gökkuşağı)

Gökkuşağı, düşmekte olan yağmur damlacıklarında güneş ışınlarının kırılıp yansmasıyla gökyüzünde oluşan yedi renkli, kemer biçimindeki görüntüdür (Türkçe Sözlük, 2010: 958).

Gökkuşağı, şekil olarak yaya benzetilir. Bu nedenle şair, gökkuşağını yağmur oklarının atılacağı bir yay olarak hayal eder. Âşık, aşk çölünün eski bir okçusudur. Gökkuşağı da âşığın yayıdır:

Bu fasl içre mukarrer olmagın tугyânı enhârun
Felek hâzırladı kavs-i kuzahla tîr-i bârânı (K. 20/5)

Olup sahrâ-yı ‘ışkun bir kadîmî nâvek-endâzı
Benüm kavs-i kuzah zîh geçmeden kalmış kemânumdur (G. 177/3)

Gökkuşağı, rengârenk yiyeceklerin olduğu bir sofraya benzetilir:

Elvân-ı et‘ime ile pür bir simâtıdur
Sanman felekde kavs-i kuzahdur iden zuhûr (K. 29/5)

Güzellerin giydiği elbiseler rengârenk olması yönüyle gökkuşağına benzetilir:

Sanki bir kavs-i kuzahdur yagdurur bârân-ı eşk

Câme-i hûbân ki zerd ü sürh ü sebz elvân olur (G. 187/11)

2.5.5. Berk (Şimşek)

Şimşek, Divan edebiyatında daha çok çıkardığı ışık ve hızı dolayısıyla ele alınmıştır. Işığı yönünden güzellik, yüz ve yanak ile hızı yönünden âh, kader, kazâ ile birlikte kullanılmıştır. Şimşek, âteşi ve yakıcı olma özelliği ile bir kılıç darbesini hatırlatır (Pala, 2007: 68).

Şimşek ve kılıç arasında şekil ve parlaklık yönünden benzerlik ilişkisi kurulur:

Zemîni ebr-i lutfun gül-şen itdi

Zamânı berk-i tîgün rûşen itdi (Mes. 8/8)

Şimşek; yağmur, bulut gibi unsurlarla sıklıkla kullanılır. Çünkü bunlar birbirlerini tamamlayan unsurlardır. Memdûh övülürken lütfu ve kahrı bir buluta benzetilir. Bulut, lütfu ve kahrı kendinde barındırır. Bulut, lütfundan dolayı yağmur yağdırır ama kahrından dolayı da şimşegi âteş saçar:

Görenler lutf u kahrın bir sehâba benzedürler kim

Yagar bârânı ammâ berki eyler âteş-efşânî (K. 33/26)

Nice âh itmeyin her dem elinden baht-ı vârunun

Bana berki ele bârânı düşdi ebr-i gerdûnun (Matla/282)

Memdûhun inci saçan avucu parlayan bir şimşege benzetilir:

Berk-i lâmi‘ sanma kim kefi güher-pâşun görüp

Eyledi nâr-ı hased kalbinde ebrün iltihâb (K. 35/29)

“Cefâ, gam” gibi soyut kavramlar “berk” kelimesiyle birlikte terkipli kullanılır. Bu soyut kavramlar somutlaştırılarak anlam pekiştirilmek istenir:

Alışdı gözüm şa‘şa‘a-i berk-i cefâya

Şimden girü ey şûh salâ ebr-i belâya (G. 728/1)

Tûde-i hırmenine himmetden itdük tûşemüz

Şu‘le-i berk-i gamı hâkister eyler hûşemüz (Matla/190)

2.5.6. Ra’d (Gök Gürültüsü)

Ra’d gök gürültüsü demektir. Şimşek çakmasından veya yıldırım düşmesinden önce veya sonra havada duyulan gürültüdür (Türkçe Sözlük, 2010: 958). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda gök gürültüsü “sadâ-yı ra‘d-ı âh” şekliyle sadece bir beyitte geçmektedir. Âşîğın âhının sesi, gök gürültüsü gibidir:

Sadâ-yı ra‘d-ı âhundan öter bu günbed-i gerdûn

Senün derd-i dilün söyler ey-i dünyâyı söyletsen (G. 412/5)

Tablo 1: Azmîzâde Hâletî Divanı'nda Kozmik Unsurların Kullanım Sıklığı					
Burçlar	Toplam	Seyyâreler	Toplam	Yıldızlar	Toplam
Cedy (Oğlak)	1	Ay, Mâh, Meh, Kamer, Bedr, Hilâl	198	Benâtü'n-Na's	1
Cevza (İkizler)	3	Utârid (Merkür)	5	Kehkeşân	10
Esed (Arslan)	6	Zühre	7	Pervin, Süreyyâ	12
Hamel (Koç)	4	Güneş, Mihr, Hurşid, Aftâb, Şems	364	Sühâ	2
Hût, Simâk (Balık)	2	Mirrih, Behrâm (Mars)	7	Simâk-ı A'zel	1
Kavs (Yay)	1	Müşteri, Bercis (Jüpiter)	10	Simâk-ı Râmih	1
Mizân (Terazi)	3	Zühâl, Keyvân (Satürn)	15		
Seretân (Yengeç)	1				
Sevr (Boğa)	2				
Sünbüle (Başak)	1				

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. AZMÎZÂDE HÂLETÎ DİVANÎ'NDA BİTKİLER

3.1. Bitkiler ile İlgili Mekânlar

Atalarımız, Müslümanlığı kitleler hâlinde kabul ettiği yüzyıllarda İslam medeniyeti en ihtişamlı çağını yaşıyordu. Gelişmiş bir şehir kültürüne bağlı olarak bahçecilik ve çiçek kültürüne de sahip olan müslümanlar, botanik biliminde çok önemli gelişmeler kaydetmiş, eski Yunan, Roma, İran ve Hint kaynaklarında bitkilerle ilgili ne varsa, hepsini alıp birleştirmiş ve kendi araştırmalarına temel yapmışlardır. Birçok yabani bitkiyi ıslah ederek yeni türler elde eden Müslüman botanikçiler, bitkiler ve ağaçlar hakkında dikkate değer araştırmalar yaparak değerlerini bugün bile koruyan kitaplar yazdılar (Ayvazoğlu, 2006: 49). İslam şehirlerinde bahçesi ağaç ve çiçeklerle dolu olmayan bir ev düşünülemezdi. Evlerin bahçe olarak düzenlenmiş, ortalarında havuz bulunan birer iç avlusu bulunurdu. Birbirini kesen yolları, çimenleri, ağaçları, oturma yerleri, havuzları, hatta tavus kuşları, evcilleştirilmiş güvercinleri, kuğuları ve ördekleriyle adeta küçük birer park olan bu avlular, simetrik bir biçimde çoğaltılırdı. Birçok şair bu bahçelerin güzelliklerini şiirlerinde coşkunsu bir dille tasvir etmişlerdir (Ayvazoğlu, 2006: 50). Türk bahçelerinde aşırılıktan kaçınılarak sadece güzellik değil güzellikle beraber faydalı ve kullanışlı olması da önemliydi. Bunun için meyve ağaçlarının Türk bahçelerinde yeri çok önemliydi. Hiç değilse bir erik ağacı veya bir kayısı, dut, kiraz, nar ağacı... Ayrıca, çiçek deyince akla sedece gül, lâle, karanfil, nergis gelmezdi. Meyve ağaçlarının da mevsimi gelince çiçekleriyle eşsiz bir güzellik yaratırlardı (Ayvazoğlu, 2006: 64).

3.1.1. Gülzâr, Gülşen, Gülistân

Gülzâr, gülşen, gülistân gülün bulunduğu mahâllerin adıdır. Genellikle, “güllük, gül yetişen yer, gül bahçesi; bahçe” anlamlarına gelir. Tasavvufi sembolizmde gonca hâlindeki gülün vahdeti, gülün kesreti ifade etmesine karşılık gülşen gönül açıklığını yahut kirinden, pasından temizlenerek ilâhi güzelliğin yansımasına hazır hâle gelmiş

kalbi ifade eder (Kurnaz, 1996: 220). Gülşen, gülistân, gülzâr sadece gül için değil bütün çiçeklerin ve bülbüllerin doğal mekânı olarak değerlendirilir (Bayram, 2001: 24).

Gülistân, bir bahçe olarak bağa ait özellikler taşır. Kokusu ve rengi nedeniyle ele alınan gülistan sevgilinin birer gülü andıran yanakları, yüzü, kulakları ve bir gonca olan ağzı ile bir araya getirilir. Bunun dışında rüzgâr, bulut, yağmur, su, çiçekler, ağaçlar, kuşlar, kuşların nağmeleri, bahar, bezm, bahçıvan, cennet gibi unsurlarla da birlikte bulundurulur. Güzelliği, tazeliği ve geçiciliği de dile getirilen özellikleri arasındadır. Bazen sevgilinin semti, vuslatı ve aşkı da gülistana benzetilir. Bazen da şairin şiirleri ve divanı, sabah, felek, saadet vs. birer gül bahçesi olurlar. Şair, cân gülşeninden bahsediyorsa sevgilinin yüzünü anlatıyor demektir. Ayrıca İbrahim Peygamber'in âteşe atıldığı zaman kendisini bir gül bahçesinde bulması, gülgeşt eğlenceleri, güllerin toplanması vs. de gülistandan bahsedilmeye neden olur (Pala, 2007: 173).

İdeal bahçe, ideal sevgiliyi sembolize eder. Selvi, onun boyu posudur, gül onun yanağıdır; gonca dudaklarıdır ve sümbül, saçıdır. Çınar, tıpkı sevgilinin/otorite sahibinin gölgesinde (yakınında, korumasında) rahata ermesi gibi, gölge ve huzur verir. Lâle ise sevgilinin eliyle sunduğu bir şarap kadehidir, bu dünya endişesinden kurtulmayı sağlar. Böylece bahçe (gülşen), sevgiliyle özdeşleşir (Andreews, 2003: 127-128).

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda gülzâr, gülşen, gülistân sıkça anılan mekânlardandır. Çiçekleriyle, kuşlarıyla, ağaçlarıyla doğal bir mekân olarak beyitlerde ele alınmıştır.

Sevgilinin yüzü güzel olmasıyla gül bahçesine benzetilir. Âşıkları mest eden bu gül bahçesinde sevgilinin çene çukuru gümüş bir kadehtir. Gözleri de bu gül bahçesinin nergisleridir:

Biri çeşmüne biri benzedüg içün ruhuna

Nergis ü lâle olur çeşm ü çerâg-ı gül-zâr (G. 211/3)

Gül-şen-i hüsnünde 'âşıklar nice mest olmasun

Bâdedür la'l-i lebün sîmîn-kadehdür ol zekan (G. 663/2)

Meclis-i meyde gice giryeler itdi dil-ber

Virdi gül-zâr-ı cemâlindeki nergislere su (G. 699/3)

Sadece sevgilinin güzellik unsurları g l bahçesine benzetilmez. Âşığın da zaman zaman g l bahçesine benzetilen yönleri olur. Akarsuyun gülistân için vazgeçilmez bir unsur olması âşığın ağlayan gözlerinden dolayı yüzünün g list na benzetilmesine neden olur. Bazen de âşığın gözlerinde sevgilinin hayalinin canlanması ile âşığın gözleri g l bahçesine benzetilir. Âşığın gözleri g l bahçesi olunca kirpikler de o g list nın çalı  ırpısı olur:

H r u haslardur görinen bilmeyen m jĖ n sanur

‘Aks-i rûy-ı y r ile  e m m olupdur g l-sitân (G. 656/6)

Dünya, bir g l bahçesi olarak görülür. Ancak dünyanın g l bahçesi olarak görülmesi d nyayın güllük g list nlık, huzur veren bir yer olarak görülmesinden değildir. Nasıl ki gülün ömrü kısa ise g l bahçesinin saltanatı da kısa sürmektedir. Dünya ve g l bahçesi arasında kurululan ilişki her ikisinin de geçici olması yönüyledir. Dünya g l şeninde, gönül bülbülü sürekli figân eder:

Ne revnak kaldı dünyâ g l- eninde şimdiden sonra

H m m-ı b d-ı    itmez sipihr n sebzesin hurrem (Mers. 2-1/8)

Eger kim d ne-  n-i hırmân-i ihs n n olmazsa

Bu dünyâ g l- eninde bülbül-i dil çok figân eyler (G. 184/7)

Şairin divanı, g l bahçesidir. Divanının yaprakları g l bahçesindeki g llerin yapraklarından daha güzeldir:

Karı durmazdı g l mecmû‘asın her bâr g l- ende

Göreydi b d eger ey Hâletî evrâk-ı d v n n (G. 441/5)

H . İbrahim  te e atıldığı zaman o âteş g l bahçesine d n  m  t r. Bu nedenle âteş ve g l bahçesi birlikte anılır.   ık için de sevgiliden haber gelince ayrılık  te i bir g l bahçesine döner:

Hicr âteşi Halîl-i dile gül-sitân olur

Ey Hâletî gelürse eger yârdan selâm (G. 530/5)

Gülistân denilince akla sevgilinin olduğu yer gelir. Çünkü sevgili bir güldür, sevgilinin olduğu yer de gülistândır:

Gül-i handânı rûy-ı dil-rübâdur ‘âşık-ı zârun

Yanında gül-sitân anılsa varur kûy-ı cânâna (G. 799/1)

3.1.2. Bağ, Bahçe

Klasik edebiyatımızda “bahçe” karşılığı olarak kullanılan eşanlamlı birçok kelime vardır. Bunlardan bağ, bahçe, gülzâr, gülşen, gülistân ve bustân Farsça; ravza, riyâz ve hadike Arapçadır. Bahçe kelimesi, “küçük bağ” anlamına gelen bağçe’den bozmadır. Bahçeler, çiçeklerin türlerine göre de adlar alabilirler. Lâlezâr, sünbülzâr gibi. “Çemenzâr” ise yeşil otlarla, kır çiçekleriyle bezenmiş kırlar için kullanılmakla beraber, bağ ve bahçelerdeki güzelliklerin hepsi “çemenzâr”a da yakıştırılır (Ayvazoğlu, 2010: 61-62).

Sevgiliye ait güzelliklerin birçoğu bağlarda, bahçelerde olan özelliklerdir. Çiçeklerden, meyvelerden, ağaçlardan söz edilirken bağdan da elbette bahsetmek gerekir. Şair de bunu yapar ve sevgilinin güzelliğini, özellikle yüzünü ve yanağını bahçeye benzetir. Bağ, çok zaman cennet ile birlikte anılır ve cennet bahçeleri hatırlatılır. Gülistandan ayrı telakki edilen bağ ile birlikte bağ-ı İrem’den de bahsedilir. Şairin sözünü ettiği bağ ve bahçede bir akarsu (şairin gözyaşları), çiçek (sevgilinin gül yanağı, gonca dudağı vs.), kuşlar (âşık denen bülbül) bulunur. Bu hâliyle o tam bir güzellik manzumesidir. Ancak bu bahçeden bahar hiç eksik olmaz. Bahar gelince bağ bezenir, süslenir, güzelleşir, selvisi, gülü, sünbülü, yâsemini, menekşesi, nergisi, lâlesi, çınarı, narı; bülbülü, kumrusu, papağanı, tâvûsu ve bulutu ile bu bahçe bir seyrân yeridir. Şair bu bahçede kendini mutlu hisseder. Bağ olunca bahçıvan da olur. Çünkü oranın daima taze ve suya kanmış olması gerekir. Böyle yerlerde bezm ve eğlence düzenlenir. O zaman

da mutrib, sâkî, sevgili ve âşık burayı süsler. Bu bahçe şiir denen meyveler verir. Bütün bu dekorlar ile değişik şekiller arz eden bağ, bazen dünya olur, söz, ömür ve can olur (Pala, 2007: 53).

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda "bâğ" kelimesi "bâg-ı 'âlem, bâg-ı Rıdvân, bâg-ı sühan, bâg-ı sa'âdet, bâg-ı ümîd, bâg-ı cinân, bâg-ı ma'ânî, İrem bâğı, bâg-ı cennet, bâg-ı kerem, bâg-ı 'ışk, bâg-ı hüsn, bâg-ı lutf, bâg-ı mahabbet, bâg-ı nazm, bâg-ı himmet" gibi terkiplerle sıklıkla anılır.

Dünya, bir bağa benzetilir. Beyitlerde "bâg-ı cihân, bâg-ı 'âlem, bâg-ı dehr" terkipleri ile kurulan bu benzerlik ilişkisi bağın da dünyanın da gelip geçici olması yönüyledir. Dünya bağına sevgili gibi uzun boylu fidan gelmemiştir. Âşık da dünya bağında kendisi ile aynı dilden olan bir bülbül bulamamıştır:

'Andelîb-i nagme-senc-i dil çok itdi cüst ü cû
Bulmadı bâg-ı cihânda kendüye bir hem-zebân (K. 39/25)

Sana kim teşbîh iderdi bâg-ı 'âlem güllerin
Olmış olsaydun eger bûy-ı vefâdan hisse-dâr (G. 145/5)

Ben nice nahl-i sanevberle anı nisbet kılam
Bâg-ı dehre gelmedi kaddün gibi bir dil-sitân (G. 666/5)

"Bâg-ı belâgat, bâg-ı nazm, bâg-ı ma'rifet" terkipleri ile şair, kendi şiirini över. Şair, kendini belâgat bağının hoş öten kuşu olarak, şiirinin her mısrasını da marifet bağının fidanı olarak görmektedir:

Zamâne eyledi dil-beste-i bend-i belâ ammâ
Benem fazl u belâgat bâğının murg-ı hoş-elhânı (K. 1/32)

Eyledün gûş bu ebyâtı bugün Hâletîyâ
Bâg-ı nazmun yine bir murg-ı hoş-elhânından (G. 635/5)

Nahl-i bâg-ı ma'rifetdür şi'rimün her mısra'ı

İtsen ey bâğ-ı kerem anı ne var hâtır-nişân (G. 662/9)

“Gül-i bâğ, nergis-i bâğ, serv-i bâğ” gibi terkipler ile bu ağaçların, çiçeklerin bulunduğu mekân olan “bâğ” belirtilir:

Gül-i bâgun göricek hâr ile âmîzişini

Başladı nagmaeye her bûlbûl-i şîrîn-güftâr (K. 18/3)

İrgürdi sabâ hâk-i rehûn nergis-i bâga

Yokdur görececek gözlerümüz bâd-ı sabâyı (G. 887/4)

Şevk-i ruhsârunla yakmış lâle-i küh-sâr dâğ

Kaddüne dîvâne-i ser-der-hevâdur serv-i bâğ (Matla/220)

İrem bağı; Ad kavminin kralı olan Şeddâd tarafından Tanrılık iddiasıyla cennet bahçelerinin özelliklerine benzetilerek yaptırılan bahçedir. Bu bahçe Allah’ın gönderdiği bir tufan ile yere geçip yıkılıp gitmiştir (Pala, 2007: 54). Gerek cennet gerekse bir dünya cenneti diyebileceğimiz İrem, bağ ve bahçe tasavvurlarında birer timsal olurlar. Zaten bunlar da aslında birer bağıdır (Tolasa, 1973: 495). Şair, sevgilinin bulunduğu bahçeyi İrem bağına benzetir. Çünkü sevgili de güzelliği ile cennetten gelmiş gibidir. Sevgilinin uzun boyu da cennetteki Tûbâ ağacı gibi uzundur:

Kudûmün sahn-ı gül-zârı İrem bâğına döndürdi

Görenler ‘aks-i kaddün cûy içinde sandılar Tûbâ (G. 24/4)

3.1.3. Çemen, Çemenzâr

“Çemenzâr” yeşil otlarla, kır çiçekleriyle bezenmiş kırlar için kullanılmakla beraber, bâğ ve bahçelerdeki güzelliklerin hepsi “çemenzâr”a da yakıştırılır (Ayvazoğlu, 2010: 62). Çemen aşağı yukarı bâğ ve bostâna benzer. Ana unsuru yeşil ot’tur. Seyir ve temâşa yeridir. Su ile neşv ü nemâ bulur, güzelliğini kazanır. Bulut, bu vesile ile “çemen-

ârâ” olur. Şebnemli hâli de çemenin ayrı bir manzarasıdır. Yeri çoğunlukla su kenarıdır. Mezarlarda biten yeşilliklere, özellikle âşığın mezarı kastedilmek üzere sık sık rastlanılmakta ve üzerinde durulmaktadır. Çemen bazı beyitlerde ordu (leşker)’ya bazı beyitlerde ülkeye teşbih edilir (Tolasa, 1973: 497-498).

Çemen; gülzâr, gülşen, bağ, bostân gibi bir bahçedir. Bu bahçenin olmazsa olmazı güldür. Gülün “verd-i çemen” olması bulunduğu yer ile anılmasındandır:

Çemende gonce-i gül dem-be-dem böyle sıkılmazdı
Eger almasa agzı ölçüsün ol verd-i handânun (G. 404/3)

Nihâl-i gül çemende keffelerle bir terâzûdur
Bilinmişdür senün ey murg-ı gül-şen anda mikdârun (G. 451/5)

O la‘l-i nâb tururken çemende gonce-i gül
Ne cân ile dehen-i yâra öykünür bilsem (G. 538/2)

Hâl-i bülbül nic'olur kim işidüp feryâdın
Handeden arkası üstine gelür verd-i çemen (G. 612/3)

Kûy-ı dil-dâr gubârın getür ey bâd-ı sabâ
Diler isen ki çemen gülleri handân olsun (G. 669/7)

“Andelîb-i çemen, murg-ı çemen” terkipleriyle kast edilen bülbüldür. Çemenin olmazsa olmazı sadece gül, lâle, sünbül değildir. Bülbül de çemenin olmazsa olmazlarındandır. Çemenin âh eden, feryâd eden kuşu bülbüldür:

Kaldurup şâhid-i gül-bergi alur yanına bâd
Muttasıl murg-ı çemen kılsa ‘aceb mi feryâd (G. 119/1)

İtmezdi ‘andelîb-i çemen âh-ı âteşîn
Kurtarsa dâmen-i gül-i gül-zârı hârdan (G. 587/2)

Hatt-ı nev-hîzün gamından nâle vü efgânımı
İşidenler didiler feryâd ider murg-ı çemen (G. 610/4)

Gam-ı ruhunla ider turma nâle vü şîven
Yüz eyleyüp gül-i sad-bergi ‘andelîb-i çemen (G. 611/1)

Gazel-serâlık idüp yine ‘andelîb-i çemen
Zebân-ı tâze safâsını virdi her sûsen (Matla/378)

Çemen ile bezm arasındaki ilişki çemenin bir eğlence ortamı olmasından kaynaklanır. Bahar gelince, çemende eğlence zamanı başlar:

Deflerle şimdi gül-bün-i gül turma raks ider
Bzm-i çemende çalmadan oynar hezâr-ı zâr (K. 6/2)
Sabâ bildürmeyince şihne-i dey gitdügin hergiz
Çemen bezminde kimse görmedi ebkâr-ı ezhârı (K. 32/3)

Çemen, bazen bir ülkeye benzetilir. Baharın gelişinin anlatıldığı beyitlerde gülistân ve çemenzâr feth edilecek bir yer olarak hayâl edilir. Fethi gerçekleştirecek olan sabâ yeli ve şebnem askerleridir:

Yine mülk-i çemen-zâr üzre düşdi leşker-i şeb-nem
Yine bâd-ı sabâ feth eyledi şehir-i gül-istânı (K. 33/2)
Yine gül-şen kirm-i şeb-tâbın nümâyân eyledi
Husrev-i mülk-i çemen gûyâ çerâgân eyledi (Matla/546)

Çemen, rengârenk çiçeklerle ve güzel kokularla dolu olduğu için çarşıya, pazara benzetilir. Baharın gelmesi ile çemen çarşısı çiçeklerle donatılıp, süslenmiş olur:

Ugrayup bâd saçun çînine müşk aldı biraz
Ser-i bâzâr-ı çemende ola tâ kim ‘attâr (G. 211/4)
Müzeyyen oldı yine rûy-ı çârsû-yı çemen
Çözüldi yükleri hep kâr-bân-ı ezhârın (G. 397/2)

Kelime olarak “yeşillik, yeşerme, tazelik” gibi anlamları olan Hızır, onun geçtiği yerlerin yeşerdiği inancını doğurmuştur (Pala, 2007: 204). Ayrıca Hızır’ın yeşil elbiseler giydiğine inanılır. Bu nedenle Hızır ve yeşillik anlamındaki çemen beyitlerde bir arada kullanılır:

Bu fasl içre dimek kim rûz uzandı şeb kasîr oldu

Gelüp Hızır-ı çemen hem bast u hem tayy-ı zamân eyler (G. 183/3)

Şair, şiirinin çemenzârda akan temiz bir su olduğunu dile getirerek kendi şiirini över:

Senün ey Hâletî mazmûn-ı pâkûn hatt-ı nazmunda

Akar âb-ı musaffâdur içinde bir çemen-zârun (G. 394/5)

3.1.4. Bûstân (Bostan)

Güllük, gül bahçesi ve gülzâr manâsındadır. Bûstân kelimesi “bû” ile “sitân” kelimesinin birleşiminden oluşmuştur. Bû, koku ve rayiha manâsındadır, sitân edât-ı kesrettir. Bustân, kokuluk manâsına gelir. Mecazen çiçekliğe ıtlak olunur. Hoş-bû meyve hâsıl olan bahçeye dahi denir (Burhân-ı Katı, 2000: 103).

Bağ, gülistân, çemen gibi bûstân da bâhçe anlamındadır. Gülüyle, bülbülüyle, akarsuyuyla, selvisiyle bûstân, bir gül bahçesidir:

Mest-i câm-ı şarâb-ı şevk eyle

Bülbül-i bûstân-ı zevk eyle (Mes. 2/42)

Kaddidür serv-i bûstân-ı İrem

Sâyesin görmese n'ola ‘âlem (Mes. 3/21)

Sanurlar cûy-ı kâfûr oldu cârî bâğ-ı cennetden

Görenler berg-i ezhâr ile pür enhâr-ı bûstânı (K. 20/8)

3.1.5. Sebzezâr

Çemen, çemenzâr, gülşen, gülistân gibi bitkiler ile ilgili mekânlar için geçerli olan her şey sebzezâr için de geçerlidir. Sebzezâr da gülü, lâlesi, sümbülü, bülbülü ile bir bahçedir:

Bir çemen özler gönül kim görmeye hergiz hazân

Sebze-zâr-ı dehre çok bakduk yeter ey Hâletî (G. 813/5)

O mâha hem-dem olup seyr-i sebze-zâr itmek

Sipihre çıkmaga benzer ‘aceb temennâdur (G. 167/3)

Çıkma seyr-i sebze-zâra ey sehî serv-i revân

Çıkmasun çerh-i zümürrüd-fâma âhumdan duhân (G. 613/1)

3.1.6. Kışt (Tarla)

Kışt; ekin tarla demektir. Genel olarak soyut kavramlarla birlikte kullanılır. Beyitlerde “kışt-zâr-ı ma‘rifet, kışt-zâr-ı ‘ömr, kışt-zâr-ı sîne, kışt-i ümîd, kışt-i emel, kışt-i dehr, kışt-i gam” terkipleri ile geçer.

Âşığın göğsü bir tarlaya benzer. Bu tarlaya sevgilinin beni, tohum diye ekilir. Bu tarla gözyaşları ile sulanır. Ayrıca âşığın pişmanlıklarından dolayı akan gözyaşları sinesinin tarlasına akan rahmet yağmurları gibidir:

Gam-ı hâlün ki andan hâsılum endûh-ı mihnetdür

Konulmuş kışt-zâr-ı sînene tohm-ı mahabbetdür (G. 230/1)

Kışt-zâr-ı sîne hâlî turmasun ey Hâletî

Benlerin yârün tasavvur kıl mahabbet tohmın ek (G. 388/7)

Şimdi çeşmümden benüm eşk-i nedâmetdür gelen

Kışt-zâr-ı sîneme bârân-ı rahmetdür gelen (G. 603/1)

Bazen dünya bazen insanın ömrü bir tarla olarak hayal edilir. Bu ömür denilen tarlanın âfeti de çok olur:

Ya sümûm-ı gam yakar yâhûd gelür seyl-i fenâ
Kişt-zâr-ı ‘ömr-i insânun çoğ olur âfeti (G. 813/2)

Ben ana ‘âkil dimem kim dânesin sıçratmayup
Kişt-zâr-ı dehri mülk itdüm sana ey Hâletî (G. 812/5)

Kişt kelimesi “ümid, emel, murad” gibi soyut kavramlar ile terkipli kullanılır. Bu soyut kavramlar somutlaştırılarak anlam pekiştirilir:

Ümîdün kişt-zârın yakdı çünkim sarsar-ı mihnet
Ana sarf itmek olmaz reşha-i kîlk-i güher-bârı (Mer. 2-7/5)

Sebz-i hurrem göremem kişt-i murâdum hergiz
Yedi kat yire girer tohm-ı ümîdüm her bâr (G. 293/4)

Kişt-i emel hümûm-ı elemnden olur tebâh
Zîrâ belâ-yı ‘ışkına düşdüm bir âfetün (G. 407/3)

3.1.7. Şâh-sâr

Ağaçlık, koruluk demektir (Parlatır, 2016: 1553). İçerisinde kuşların ötmesi, su ile yeşillenmesi ve sonbaharda yapraklarının dökülmesi bakımından söz konusu olur (Tolasa, 1973: 500). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda “şâhsâr” sadece bir beyitte “mahabbet şâh-sârı” terkiibiyle geçer:

Nevâ-sâz oldu dil murgı bu bâgun her nihâlinde
Velî âhir mahabbet şâh-sârında karâr itdi (G. 848/3)

3.1.8. Hadîka

Hadîka; bahçe, yeşillik yer demektir (Parlatır, 2016: 552). Azmîzâde Hâletî Divanı'nda sadece bir beyitte “hadîka-i fikret” terkihi ile soyut anlamıya geçer:

Nev-bâvedür hadîka-i fikretde her sözüm

Öpüp gözine sürse gören Hâletî ne var (G. 134/6)

3.1.9. Mezra

Ekim yapılacak arazi veya tarla demektir (Parlatır, 2016: 1086). Azmîzâde Hâletî Divanı'nda “mezra‘-ı cihân, mezra‘-ı âmâl” terkihi ile geçer.

Dünya bir mezraya benzetilir. Peygamber'imizin övüldüğü bu beyitte, Peygamber'imiz dünya mezrasında açan bir gül olarak nitelendirilir:

Gül-i gül-zâr-ı câvidânsın sen

Hâsıl-ı mezra‘-ı cihânsın sen (Mes. 3/52)

Mezra, soyut bir kavram olan “âmâl” sözcüğü ile terkihi kullanılarak anlam pekiştirilir:

Ne eyler bâd-ı âhum mezra‘-ı âmâlümü hurrem

Ne hod nâm u nişân kor hırmen-i sabr u karârumdan (G. 589/5)

3.1.10. Ney-sitân

Neyistân; kamışın bol olduğu yer, sazlık demektir. Azmîzâde Hâletî Divanı'nda sadece bir beyitte geçer:

Yanar tâb-ı ruhından ‘âşıkân-ı köhne vü tâze

Ne kalur Hâletî âteş düşünce bir ney-istâna (G. 717/7)

3.1.11. Lâlezâr

Lâle bahçesi, lâle yetişen yer (Parlatır, 2016: 959) demektir. Azmîzâde Hâletî Divanı'nda sıkça anılan çiçeklerden biri olan lâle; bulunduğu mekân olan lâlezâr ile de sıkça anılır:

Cür'a saç ey sâki-i meclis bahâr eyyâmıdır

Nergis-istân-ı çemen feyzünle olsun lâle-zâr (G. 149/6)

Şevk-i ruhiyla dâg ko her bâr cismüne

Hicrinde dil-berün heves-i lâle-zârı ko (G. 702/5)

Yüzüm gülmez eger rûy-ı zemîn hep lâle-zâr olsa

Açılmaz gonçe-i kalb-i hazînüm yüz bahâr olsa (G. 759/1)

Bakmazsa lâle-zâra n'ola rind-i bâde-nûş

Virmez safâ dil ehline sâgar ki ola boş (Matla/210)

3.1.12. Nergis-istân

Nergis-istân, nergis yetiştirilen yer, nergis bahçesidir. Azmîzâde Hâletî Divanı'nda iki beyitte geçer. Nergis suyun içinde açan bir çiçek olduğu için, nergis-istân ile de kast edilen sulak bir yerdir:

Su insün her zamânda dîde-i bahtına bed-hâhun

Nitekim eyliye pür-jâle gerdûn-ı nergis-istânı (K. 20/32)

Cür'a saç ey sâki-i meclis bahâr eyyâmıdır

Nergis-istân-ı çemen feyzünle olsun lâle-zâr (G. 149/6)

3.2. Bitkiler ile İlgili Unsurlar

Divan şiirinde bitki anlamında nebât kelimesi kullanılır. Genel olarak nebât mefhumu, ilkbahâr mevsimin gelişi ve onun bu gelişi ile tabiatta hâsıl olan canlanma hâli üzerine ele alınmakta ve bu hâl, “ölü nebatat’ın dirilmesi” şeklinde tasavvur edilmektedir (Tolasa, 1973: 500).

Çâh-ı zemîne rişte-i bârânı sarkıdup

Çekdi nebâtı taşra yine sun‘-ı Kird-gâr (K. 6/4)

3.2.1. Berg (Varak, Evrâk, Yaprak)

Divan edebiyatının zengin tabiatı içinde yaprak ve özellikle gül yaprağı çok anılır. Berg-i gül sevgilinin yanağı ve yüzüdür. Ağaç yaprağı ise rüzgârla titremesi, rüzgârın önünde sürüklenmesi hâlleriyle, ayrılık rüzgârı önündeki âşığı temsil eder. Sonbaharda sararması ile âşığın yüzüne benzer. Arapça karşılığı olan varak şekli de kullanılan berg, bazen üzerindeki çiğ taneleriyle de teşbihlere konu olur (Pala, 2007: 68).

Berg, varak, evrâk ile kast edilen bitkilerin yaprağıdır. Ancak bazen bitkilerin yeşil yaprağı değil de çiçek kısmındaki taç yaprakları da kast edilir. “Gül-i sad-berg” terkinde olduğu gibi. Berg kelimesi beyitlerde “berg-i gül, berg-i sebze, berg-i bahâr, berg-i ezhâr, berg-i hazân, berg-i handân, berg-i yâsemen, berg-i sûsen, berg-i bîd, berg-i giyâh” gibi terkilerle kullanılır. Azmîzâde Hâletî Divanı’nda “berg, varak” kelimelerinin gerçek anlamıyla kullanıldığı beyitler:

Berg-i sebz evvel itmeyince zuhûr

Şâh-ı gül gül-şene ider mi mürûr (Mes. 3/31)

Döküldi cûy-ı revân üzre yine berg-i bahâr

Bu fasl içinde şeh-i gül-sitâna akçe akar (K. 25/7)

Berg-i ezhârı çıkarmışdı sipihre bâd-ı subh
Şimdi hep oldur inen rûy-ı zemîne bî-gümân (K. 39/2)

Varak-ı sebz degül erre tutar gül-bün-i gül
Kasd ider kim kesile nahl-i hayât-ı bülbül (G. 476/1)

Sonbaharda sararıp solan yaprak, genellikle âşığın yüzü ile ilişkilendirilir. Sevgili, âşığın aşkına karşılık vermeyince âşığın teni baştan başa hazan yaprağı gibi sararıp solmakta ve yere düşmektedir:

Zerd olup berg-i hazâna döndi ser-tâ-ser tenüm
Sîli-i gamdur yüzüm sürh eyliyen gâhî benüm (G. 507/1)
Yâr bakmaz ne kadar derd ile zerd olsa tenüm
Düşürür yire yüzüm berg-i hazân gibi benüm (Matla/326)

Âşık, sadece benzinin sararmış olmasıyla hazân yaprağına benzemez. Aynı zamanda yaprağın rûzgâr karşısında sürekli titremesiyle de âşık ve yaprak birbirine benzer. Âşık, sevgilinin karşısında hazan yaprağı gibi durmadan titremektedir:

Nev-bahâr-ı ‘âlem-i vuslatda bîm-i hicrden
Muttasıl lerzendeyem mânend-i evrâk-ı hazân (G. 666/4)

Beyitlerde geçen “berg-i semen, gül-i sad-berg, berg-i gül, evrâk-ı gül, berg-i yâsemen” gibi terkipler ile bu çiçeklerin yeşil yaprağı değil renkli çiçek kısmı kast edilir:

Teni berg-i semen bir gonce-i gül-pîrehensin sen
Olupdur sende ey şûh-ı cihânum hûbluk kat kat (G. 96/3)

İtmezdi karşısında dem-â-dem figân u zâr
Yüz bulmasaydı ger gül-i sad-bergden hezâr (G. 131/1)

Bâd-ı seher evrâk-ı güli kıldı perîşân
Sûr oldu meger sofrâ-i yagmâyâ salâdur (G. 168/3)

Cismini gül-berge teşbîh eyleme ey Hâletî
İşidürse incinür gâyet de nâzûkdür o yâr (G. 270/5)

Birbiriyle yaraşur ol la‘l-i nâb u câm-ı mül
Sâgar-ı sahbâya ‘âdetdür konulmak berg-i gül (G. 465/1)

Almag olmaz destine ol gonce-i nâzûk-mizâc
Kâğıd-ı nâmem eger olursa berg-i yâsemen (G. 608/2)

Mîr-i âşıkân, kırmızı çiçekleri horuz ibiğine benzeyen ve bu nedenle "horozibiği" adıyla anılan bir süs bitkisidir. Güz mevsimiyle beraber, diğer tüm bahçe bitkileri gibi, o da sararır ve tozlanır. Üzerindeki çiy damlası, ağlayan bir insanın yanağındaki gözyaşına benzetilir. Şeffaf renkte olan çiy damlası, üzerinde durduğu zeminin rengini yansıttığı için, kanlı gözyaşı gibi görünür (Mum, 2006: 143). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda “berg-i mîr-i ‘âşıkân” terkiibiyle beyitlerde anılan horozibiği bitkisinin renkli yapraklarıdır:

Nakşının her rengi hakkâ reng-i gûn-â-gûn ile
Oldı gül-zâr-ı safâya berg-i mîr-i ‘âşıkân (K. 27/14)

Sebze-zâr-ı çerhden peydâ olan kavs-i kuzah
Oldı bâg-ı ‘ışkuma bir berg-i mîr-i ‘âşıkân (G. 642/4)

“Berg” ve “bâr” kelimeleri yaprak ve meyve anlamındadır. Bunlar bir ağacın en önemli unsurlarındandır. Bu nedenle bu unsurlar birlikte sıklıkla zikredilirler:

Hemvâre berg ü bâr-ı dıraht-ı sa‘âdeti
Kalsun tegerg-i şiddet-i eyyâmdan masûn (K. 22/17)

Zamâne nahl-i ümmîdüm benüm bî-berg ü bâr itdi
Çemen-zâr-ı emel fasl-ı hazânın âşikâr itdi (G. 848/1)

Gitdi ol gül-berg-i ter ol mîve-i nahl-i hüner
Bir dıraht-ı huşke döndüm berg ü bârum kalmadı (G. 884/5)

3.2.2. Diken (Hâr, Hâr u Has, Hâşâk)

Hâr; diken, hâr u has veya hâr u hâşâk ise çalı çırpı, çer çöp anlamındadır. Klâsik Türk şiirinde âşığa eziyet eden unsurlar dikene benzetilir. Bunların başında zaman, rakip, cevri ü cefâ ve gam gelir. Sevgili güle benzer, rakip de o gülün dikenini olur (Özerol, 2012: 150).

Klasik şiir dendiğinde akla ilk gelen gül(sevgili), bülbül (âşık) ve diken (rakip) mazmunlarıdır. Ancak dil içinde ayrı bir dil oluşturan şairlerin, diken sembolüne rakibi ifade etmenin yanı sıra çok değişik anlam yüklemeleri yaptığı görülür. “Diken”le kurulan ilgi ve ilişkilendirmelerde daha çok sevgilideki bazı güzellik unsurlarının şekil bakımından dikene benzetilmesi, sevgili ve âşık arasındaki bazı münasebetlerden kaynaklı dert ve sıkıntıları anlatmada dikenin batıcı, can atıcı, yaralayıcı yönünün olması etkili olmuştur. Toplumsal ilişkilerde karşılaşılan olumsuz tavır ve davranışlar, dinî ve tasavvufî düşünce gereği uzak durulması gereken bazı kötü hâller, zarar verici yönü münasebetiyle diken göstergesiyle ilişkilendirilmiştir. Bunlardan başka dikenin bazı olumlu duygu durumlarını anlatmada da kullanıldığı tespit edilmiştir (Özerol, 2020: 24-25).

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda “hâr-ı âzâr, hâr-ı hicrân, hâr-ı gussa, hançer-i hâr, hâr-ı mihnet, hâr-ı sitem, hâr-ı belâ, peykân-ı tîr-i hâr, hâr-ı gam, hâr-ı hasret” terkipleri sıklıkla kullanılır. Kullanılan bu terkiplerden de anlaşılacağı üzere dikene yüklenen anlam genellikle olumsuzdur. Çünkü diken bülbülün kanını akıtır. Gül, diken ile beraber olup bülbülü kıskandırır. Diken, bazen gülün elbisesini bazen bülbülün gömleğini bazen de âşığın sabır elbisesini parçalar:

Gül-i gül-zâr-ı hüsnünden dahı bûy almadan cânâ

Libâs-ı sabrumı sad pâre kıldı hâr-ı hicrânun (K. 30/22)

İtmezdi ‘andelîb-i çemen âh-ı âteşin

Kurtarsa dâmen-i gül-i gül-zârı hârdan (G. 587/2)

‘Aceb mi hâr-ı hasret eylese sad pâre dâmânun

Ruhun gül-zârını seyr itmeyelden çok zamân oldu (G. 880/3)

Gülün Divan şiirinde taç yapraklardan sonra en çok ilgi çeken kısmı dikenidir. Divan şairleri dikenî “ağyar, rakip, düşman” olarak görmüşler ve şiirlerinde “hâr”ı olumsuz bir bakış açısıyla değerlendirmişlerdir. Çünkü diken hem güle uzanan el (âşık) için hem de gülün taç yaprakları için sakıncalıdır. Âşığın elini, bülbülün gönlünü inciten diken zaman zaman da gülün yapraklarını yırtmakta; perîşân eylemektedir (Bayram, 2001: 132). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda da dikene olumsuz bir anlam yüklenir. Âşık, sevgiliyi ağyâr ile görünce bunun kendisi için ölüm olacağı dile getirirken gül ve diken unsurlarını kullanır:

Yâri gördüm yine ardınca idi agyârı
Gül-i gül-zâr gibi yanına almış hârı
Virmesün kimseye Hak böyle olan dil-dârı
Nice almaya bu gam cân u dil-i bîmârı
Mâye-i nakd-i hayât olsa eger dîdârı
Ölümümdür benüm agyâr ile görmek yâri (Müs. 4/1)

Hârı dûr itmedi gül Hâletîyâ yanından
Şol kadar söyleyi gördi ana gül-şende hezâr (G. 141/7)

Gül-şende alur hârları yanına güller
Dimez mi ki gözi ilişür ana hezârün (G. 424/4)

Diken, gerek şekil bakımından gerekse yaralayıcı, batıcı, can acıtıcı özellikleri yönünden “kılıç, ok (nâvek), hançer, neşter, iğne, süngü (nîze, sinân), şîş” göstergelerine benzetilir (Özerol, 2020: 36). Diken, şekil olarak hançere benzetilir. Beyitlerde “hançer-i hâr, hadeng-i hâr” terkipleriyle geçer. Sivri şekli ve yaralayıcı olması ile diken bülbülün kanını döken bir zalimdir:

Dökmege kanını her subh çemen bülbülünün
Hançer-i hâra virür âb sipihr-i gaddâr (G. 141/2)

Degül gül husrev-i Nev-rûz'a geldi kanlu pîrâhen
İrince ‘andelîb-i bâga zahmı hançer-i hârûn (G. 395/5)

Gül-i sad-berg sanman görinenler sahn-ı gül-şende
Hadeng-i hârla kat kat dökülmüş bülbülün kanı (G. 832/3)

Sadece rakip değil âşık da diken ile ilişkilendirilir. Gonca dudaklı sevgilinin yanında görülen âşık, dünya halkının gözünde diken gibidir:

Gördiler dün beni ol gonce-dehen yanında
Tek tururken diken oldum gözine dünyânun (G. 400/2)

Diken, genellikle soyut kavramlarla birlikte kullanılır. Bu soyut kavramlar “mihnet, belâ” gibi olumsuz anlamlı kavramlardır. Çünkü dikenin kendisi de olumsuz anlam çağrıştırır. Güle el uzatınca dikeninin batması gibi selamete çıkmaya da belâ dikenini izin vermez. Gonca dudaklı sevgili, âşığı terk edince gönülde üzüntü dikenini kalır:

Beni terk itdi ol gonce-dehânun lâle-ruhsârûm
Kalan gönlümde ancak hâr-ı mihnet dâg-ı hasretdür (G. 230/4)

Hâr-ı belâ komaz ki çıkam bir selâmete
Gâhî yolum alur gehi dâmâna sarmaşur (G. 232/2)

Gül, dikenden ayrı düşünülemez. Diken gülün bir parçasıdır.

Gencîne mârdan gül ola hârdan cüdâ
Ol yâr hergiz olmaya agyârdan cüdâ (Matla/1)

Gelüp kûy-ı mugâna al ele câm-ı mey-i bî-gış
Eger görmek dilersen hârsuz gül dûdsuz âteş (Matla/209)

Kirpikler, şeklinden dolayı “hâr u has”a benzetilir. Sevgiliyi gören göz, gül bahçesine dönünce kirpikler de o bahçenin etrafındaki kuru ot olur. Âşığın, ağlamaktan gözyaşı sel olup akar. Kirpikler de o selin önüne kattığı çer çöptür:

Görinen müjgân degül murg-ı hayâl-i hâl için
Gözlerüm düzdi has ü hâşâkden bir âşiyân (G. 616/4)

Hâr u haslardur görinen bilmeyen müjgân sanur
‘Aks-i rûy-ı yâr ile çeşmüm olupdur gül-sitân (G. 656/6)

Aksun ko gam-ı ‘ışk ile seyl-âb-ı sirişkûn
Hâşâke ta‘alluk komasun reh-güzeründe (G. 776/4)

Ser-i kûyından agyârı bi-hamdi'llâh ki dûr itdüm
Has u hâşâki sürdüm seyl-i çeşm-i eşk-bârumla (G. 778/3)

“Has u hâşâk” kuru ot olduğu için hemen yanıp tutuşma özelliği vardır. Aşk ehlinin, sevgilinin âteş gibi yüzü karşısında hemen yanan kuru ottan bir farkı yoktur:

Her zamân sûzân olur bir rûy-ı âteş-nâk ile
Ehl-i ‘ışkun farkı yokdur hiç has u hâşâk ile (Matla/513)

3.3. Ağaç ve Ağaç Türleri

3.3.1. Ağaç (Şecer, Eşcâr, Dıraht)

Şecer, dıraht; uzun yaşayabilen yüksek gövdeli, sapları iri ve dalları geniş bitki, ağaç demektir (Parlatır, 2016: 47). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda ağaç anlamında “şecer (eşcâr), dıraht” kelimeleri kullanılmıştır. Bu kelimeler bazen gerçek anlamında bazen soyut kavramlarla terkip kurarak gerçek anlamının dışında kullanılmıştır:

Nutfe-i ebri eyleyüp nâzil
Kılar eşcârı mîveden hâmil (Mes. 1/12)

Meger ki eyledi âteş yakup ağaçları bâd

Çemende kaynamaga başladı sular yir yir (K. 28/4)

Akmayan sular gibi dûram safâdan dâ'imâ

Reh-güzârûm bağlayanlar ya hacerdür ya şecer (K. 31/27)

Ağaç büyüyüp gelişmesiyle, meyve verip gölgesinde dinlendirmesiyle beyitlere konu olur. Uzun ömürlü olması istenilen şeyler ağaca benzetilir. Bu yönüyle devlet de bir ağaçtır. Devlet, gölgesi halkın üzerinden eksik olmayan, günden güne büyüyen bir ağaca benzetilir:

Olup dıraht-ı devleti günden güne bülend

Hak üstümüzden eylesün sâyesini dûr (K. 29/15)

Hz. Musa Tûr dağında Allah ile konuşarak vahiy almış ve ilahi tecelliye mazhar olmuştur. Kıssaya göre Hz. Mûsâ, Allâh ile konuşmadan önce bir âteş görür. Âteşe yaklaşıncâ âteşin bir ağacın üzerinde olduğunu fark eder. Bundan sonra Hz. Mûsâ'nın Allah ile olan konuşması başlar. Bu olaya telmih yapılarak Azmîzâde Hâletî Divanı'nda üzerinde âteş olan bu ağaçtan sıklıkla bahsedilir. Beyitlerde “şecer-i Tûr, dıraht-ı vâdi-i Eymen, dıraht-ı Tûr, nahl-i Mûsâ” olarak geçer:

Dıraht-ı ser-bülend-i bâg-ı 'ışkun sâkına çıkmaz

Zülâl-i Hızr'ı virsen niçe yıllar nahl-i Mûsâ'ya (G. 724/4)

Görenler rûy-ı âteş-nâk ile ol şûhî dirler kim

Dıraht-ı vâdi-i Eymen'dür anun kadd-i bâlâsı (G. 823/2)

Eger berg-i dıraht-ı Tûr'dan olmazsa peyvendi

Ne feyz eyler çemen-zâr-ı cemâlün nahl-i bâlâsı (G. 825/4)

Âteşîn câme ile çıksa ger ol nahl-i revân

Şecer-i Tûr gibi 'aklın alır her görenün (G. 430/3)

Divan edebiyatında genellikle sevgilinin boyu ile ağaç arasında benzerlik kurulur. Ancak bazen âşık da bir ağaca benzetilir. Bu ağaç kuru bir ağaçtır. Âşık, kendini “dıraht-ı huşk” olarak nitelendirir. Çünkü âşığın sevgili gittikten sonra kuru bir ağaç gibi meyvesi ve yaprağı kalmamıştır:

Gitdi ol gül-berg-i ter ol mîve-i nahl-i hüner

Bir dıraht-ı huške döndüm berg ü bârum kalmadı (G. 884/5)

Ağaç unsurunun kullanıldığı beyitlerde “gölge, sâye, zıll” kelimeleri sıklıkla kullanılır. Çünkü gölge ağacın en güzel unsurlarından biridir. Ancak ağacın gölgesinin olduğu yer karanlıktır. Güneş ışıkları yaprakların arasından o karanlığa karışır. Böylece nûr ile zulmet (aydınlık ve karanlık) bir yerde toplanmış olur:

Sevâd itmiş zer üzre kilk-i nakkâş-ı kader sandum

Düşünce pertev-i mihr üstine eşcârdan sâye (K. 10/8)

Eşcâr sâye-güster olup her kenârdan

Âb-ı hayâta benzedi zulmetde cûy-bâr (G. 131/4)

Nûr ile zulmeti cem‘ eyledi bir yirde Hudâ

Karışup pertev-i hurşîd ile zıll-i eşcâr (G. 140/2)

3.3.2. Âbnûs (Abanoz Ağacı)

Uzun süre suda kalmasından dolayı sertlik, siyahlık kazanan bir tür ağaçtır (Parlatır, 2016: 30). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda iki beyitte âbnûs ağacından bahsedilir. Âc ağacı ile birlikte zikredilir:

Gûyâ ki nerd tahtasıdur sîne-i nizâr

Dâg-ı nev ü kühen yoludur âbnûs u ‘âc (G. 106/2)

Sevdâ-yı zülfüne alışup üstühânumuz
Oldı biribiri ile çün ‘âc u âbnûs (G. 344/4)

3.3.3. Âc (İlgın Ağacı)

İlgın ağacı olarak bilinir (Bayram, 2001: 959). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda üç beyitte ismi anılır. Anıldığı beyitlerde âbnûs ağacı ile birlikte kullanılır. Bir beyitte de “şâne-i âc” terkihiyle kullanılır. Bu beyitten hareketle bu ağaçtan tarak yapıldığı anlaşılır:

Gürg-i derende ider hidmet-i dñnbâle-i mîş
Şâne-i ‘âc olur agzındagı sâf-ı dendân (K. 14/34)

Gûyâ ki nerd tahtasıdur sîne-i nizâr
Dâg-ı nev ü kühen yoludur âbnûs u ‘âc (G. 106/2)

Sevdâ-yı zülfüne alışup üstühânumuz
Oldı biribiri ile çün ‘âc u âbnûs (G. 344/4)

3.3.4. Ar’ar (Dağ Selvisi)

Yaz kış yaprak dökmeyen, uzun bir ömre sahip, düz ve uzun boylu bir ağaçtır (Bayram, 2001: 934). Dağ selvisi, yabanî selvi anlamlarına gelir. Divan edebiyatında sevgilinin boyu selvi, şimşâd ve sanevberin yanında ar’ara da benzetilir. Sevgilinin boyu her zaman bu ağaçlardan üstün kabul edilir ve teşbihlerde bu yönü ele alınır. Âşık sevgilinin boyunu gördüğü zaman bu ağaçları aramaz (Pala, 2007: 25).

Çenâr, serv, şimşâd, bîd gibi ağaçlar beyitlerde ar’ar ile birlikte anılır. Bu ağaçlar gülşende bir arada bulunurlar:

Cihânda kalmadı bir murg-ı dest-âmûz kim şimdi

Kaçup bâga çenâr u ‘ar‘ar üzre tutmaya me’vâ (K. 8/15)

Sahn-ı gül-şende hırâm eyleyüp ol kâmet ile

Serv ü ‘ar‘arlarını eyle çü bîd-i Mecnûn (G. 576/4)

Sevgilinin boyunun teşbih edildiği şimşâd, ar‘ar gibi ağaçlar sevgilinin boyuna nispeten küçümsenir. Sevgili boy olarak selvi, çenâr, şimşâd, ar‘ar gibi ağaçları gölgesinde bırakır. Bu ağaçlar ancak sevgiliye hizmet eder, sevgiliye hizmet etmek için eteklerini toplamış bekler vaziyettedirler. Bu ağaçlar ancak kuşlara yuva olurlar:

Bâga gel kim hidmet itmek ârzûsıyla sana

‘Ar‘ar u şimşâd olupdur cümle dâmen-der-miyân (G. 662/6)

Kılur da‘vi-i ser-bülendî senünle

Revâdur leked-kûb-ı murg olsa ‘ar‘ar (G. 258/2)

3.3.5. Bân (Sorgun Ağacı)

Bân; sorgun ağacı, bey söğüdü olarak bilinir. Bân ağacı da selvi, sanevber, şimşad gibi daha çok sevgilinin boyu ile teşbihli olarak kullanılır (Bayram, 2001: 959). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda sadece bir beyitte bu ağacın ismi geçer. Bân, sevgiliye hizmet için eteği belinde hazır bekler:

Lâyık oldur kim dikilüp karşuna mânend-i serv

Hidmetünde bân ola her gâh dâmen-der-miyân (K. 36/18)

3.3.6. Bîd (Söğüt)

Genellikle sulak yerlerde yetişen yaprağı uzun ve acı olan, kabuğu kolay soyulur bir ağaçtır (Parlatır, 2016: 1527). Bîd, su kenarında oluşu ve yapraklarının titreyişi bakımından Divan edebiyatında teşbihlere konu olmuştur. “Bîd-i giryân, bîd-i mecnûn, bîd-i nâlân, bîd-i ser-nigûn” gibi tamlamalar ise salkım söğüt yerine kullanılır (Pala, 2007: 72).

Söğüt ağacının yaprakları sivri şeklinden dolayı hançer ve kılıca benzetilir. Beyitlerde “hançer-i bîd, tîg-i bîd” terkipleri ile geçer:

Açılmaz gonce-i gül-zâr-ı ümmîd
Görülmez anda illâ hançer-i bîd (Mes. 9/72)
İder enhâr için her katre bârân bir siper peydâ
Görüp sahn-ı çemende tîg-i bîd ü nâvek-i hârî (K. 32/13)
Nihâl-i bîd-i gül-şen tîg ile üstine gelmezdi
Eger âb-ı revânun zâhir olmasaydı tугyânı (K. 33/7)

Söğüt ağacı, yapraklarının titremesi yönüyle de ele alınır. Bu özelliği ile ele alınınca söğüt yaprağına benzeyen âşıktır. Çünkü âşık, sevdiğinin zarar görmemesi için onu koruyup üzerine titremektedir:

Ol tâze gonceyi sakınup bâd-ı âhdan
‘Uşşâk berg-i bîd gibi dîtrer üstine (G. 744/5)

Söğüt ağacı gölgesi ile bilinir. Gölgesinde dinlenenlere rahatlık verir. Azmîzâde Hâletî Divanı’nda söğüt gölgesi “sâye-i bîd, zıll-i bîd” terkipleri ile geçer. Söğüt yaprağı şekil olarak hançere benzediği için yaprağın gölgesi de hançere benzer. Âşık, aşk yolunda başına gelen hançerleri söğüt gölgesi sanır:

‘Âşık sanur ki sâye-i bîd oldu menzili
‘İşkun yolunda başına hançer üşürseler (G. 250/3)

‘Aceb mi mâ’il olsam zılline bîd-i gül-istânun
Olurmuş çünkü cennet sâyesinde tîg-i berrânun (Matla/278)

Söğüt ağacının dalları yere doğru sarkmış vaziyettedir. Bu yönü ile Mecnûn’un uzun ve dağınık (perişân) saçları ile ilişkilendirilir. Bîd-i Mecnûn hem bir söğüt türüdür hem de gölgesi ve dallarının yere sarkmasından dolayı kullanılan bir terkiptir (Bayram, 2001: 941).

Sahn-ı gül-şende hırâm eyleyüp ol kâmet ile
Serv ü ‘ar‘arlarını eyle çü bîd-i Mecnûn (G. 576/4)

3.3.7. Çenâr

Çınar; oldukça büyük, uzun dallı ve çok yıllık bir bitkidir (Parlatır, 2016: 295). Çınarın uzun ve heybetli görüntüsünden ötürü çınar ile sevgilinin boyu arasında ilişki kurulur. Yapraklarının ele veya avuca benzemesi çınarın kişileştirilmesine sebep olur (Bayram, 2001: 910-917). Yaprakları ele, dalları kola benzetilir. Bu hâliyle çınar, ya dua eden ve niyazda bulunan ya hizmet eden ya da saçını dağıtan bir kimseye benzetilir. Bu işleri yaptığı kimse, ya şairin memdûhu, ya da sevgilidir (Tolasa, 1973: 504).

Divan şiirinde memdûhun boyu genellikle selvi ve çenâra için benzetilir. Azmîzâde Hâletî Divanı’nda çınar ve selviden “boy beyi” olarak bahsedilmesi bu ağaçların boy ile ilişkilendirildiğini gösterir:

Yanına virdi ‘asker-i ezhârı her biri
Gûyâ ki iki boy begidür serv ile çenâr (K. 5/7)

Sevgilinin boyu, uzunluğuyla çınara benzetilir. Beyitlerde sevgiliye “ey kaddi çenâr, ol kaddi çenâr” denilmek suretiyle hitap edilir. Ayrıca her beyitte çınar ile birlikte “el” kelimesine de yer verilmesi çınarın yapraklarının şekil olarak ele benzetilmesindendir:

Medh idersin dâ'im ol kaddi çenârun ellerin
Sana benzer görmedük bir bülbül-i destân-serâ (G. 36/7)

Bu ben fütâdeyi hiç nâmesiyle yâd itmez
Dirîg ider bir eli gölgesin o kaddi çenâr (G. 212/3)

Tutsun el üzre gönül murgını ol kaddi çenâr
Gayrı yirlerde eger dirse karâr eylemesün (G. 650/4)

Çınar yaprakları şekil olarak ele benzediği için çınar geçen beyitlerde “el, dest” kelimeleri sıklıkla kullanılır. Çınar bazen ellerini kaldırıp şükür eden bazen elinde tesbih olan biri olarak tasavvur edilir:

Berdden düşmiş idi elleri olunca bahâr
Kaldurup destini Mevlâ'sına şükr itdi çenâr (G. 140/1)

Olsun du'âsı vird-i seher-gâh fazl-ı Hak
Aldukça her bahâr eline sübhasın çenâr (G. 292/18)

Çınar yapraklarının şekil olarak ele benzetilmesinden dolayı çınar ile ilgili beyitlerde “eline girmek, elini açmak, elleri kurumak, elini göğsüne koymak, elden çıkarmak” gibi el ile ilgili deyimlere yer verilir:

Himmet-i şâhla çün serv-i ser-efrâz oldum
Açmadan hâcet elin kimseye mânend-i çenâr (K. 18/18)

Eline girdi çenârun le'âli-i şeb-nem
Temevvüc itmeg ile subh-dem yem-i ahzar (K. 25/12)

Gül-i ruhsârına yârün tokunurmuş agyâr
Kurusun elleri mânend-i hazân-dîde çenâr (G. 201/1)

Bâlâ-yı yâra kâmetini nisbet itmeye
İnsâf elini gögsine korsa eger çenâr (G. 215/5)

Ürkütme meded cevır ile murg-ı dil-i zârım
Elden çıkarursın sakın ey kaddi çenârum (Matla/362)

3.3.8. Kâfûr

Kâfûr ağacı, defnegillerden olup soğuğa oldukça dayanıklı, kışın yapraklarını dökmeyen, uzun ömürlü bir ağaçtır. Hayli değerli olan beyaz renkteki saf kâfûr, bu ağacın yapışkan olan zamkından elde edilmektedir. Çiçeği papatya çiçeğine benzeyen, saf olanının kokusu limon ve ağaç kavununu andıran kâfûr; aynı zamanda renksiz, kristalize, yarı şeffaf ve kolay kırılabilen güzel kokulu bir maddedir. Klâsik Türk şiirinde kâfûr, mecâzen çok beyaz anlamında oluşundan da hareketle, daha çok sevgilinin bedeni, teni, özellikle de sînesi ve gerdanı için benzetilen olarak ele alınmakta, ayrıca sevgilinin ayva tüyleri, mûşk ve âşîğın yaralı bağı ile birlikte anılmaktadır. Bu şiirde sıkça yer verildiği görülen hem renk hem kullanım şekli, hem de sürüldüğü yerler bakımından benzetmelere konu olan merhem, kâfûrî merhemdir. Bunda şairlerimizin sevgiliden ayrı kalmayı bir dert ve hastalık, vuslatı ise ayrılığın yol açtığı türlü yara ve acıların devâsı olarak görmelerinin payı büyüktür (Kaya, 2015: 267-268).

Kâfûr, beyaz renklidir. Bu nedenle akarsu ile aralarında renk bakımından benzerlik ilişkisi kurulur:

Sanurlar cûy-ı kâfûr oldu cârî bâg-ı cennetden
Görenler berg-i ezhâr ile pür enhâr-ı bûstânı (K. 20/8)

Kâfûr, beyaz renkli olduğu için sevgilinin beyaz teni ile ilişkilendirilir:

Cennet içre nehr-i kâfûra döner ey Hâletî
Pisterinde eylese bâzû-yı sîmînin dırâz (G. 296/8)

Kâfûr, beyaz renkli olduğu için gülşendeki beyaz güller ile kâfûr arasında renk yönünden benzerlik ilişkisi kurulur:

‘Uşşâka rahm olmaz dime zahm-ı dil için bûlbûlün

Gül-şende her verd-i sefid bir merhem-i kâfûrdur (G. 261/5)

Kâfûr, güzel kokulu bir maddedir. Müşk ile birlikte beyitte kullanılması kâfûrun misk kadar güzel kokulu olduğunu gösterir:

Bir seher kim berf ü ebrin eyleyüp sermâ ‘ıyân

Ser-be-ser kâfûr u müşk oldu zemîn ü âsmân (K. 39/1)

Kâfûrdan merhem yapılır. Buna kâfurî merhem denir. Beyitlerde “merhem-i kâfûr” genellikle “zahm (yara)” ile birlikte anılır. Bu da kâfûr merheminin yaralara iyi geldiğini ve yaraları iyileştirdiğini gösterir:

Tîg çekmez ‘âşika bâzûsı ‘uryân olmadan

Merhem-i kâfûr zahm urmazdan evvel ‘arz ider (G. 157/3)

O sîm-berle olup gice sîne-ber-sîne

Uruldı zahm-ı dile sanki merhem-i kâfûr (G. 264/3)

İtseler merhem eger kâfûr-ı kân-ı subhdan

Zahm-ı şeb-bîdâr-ı hicr itmez kabûl iltiyâm (G. 495/6)

Merhem-i kâfûr olur ol şem‘-i hüsnün gerdeni

Şavk-ı zencîr-i belâ âzürde kılsa gerdenüm (G. 540/5)

3.3.9. Misvâk

Misvak ağacı Kuzey Afrika, İran ve Hindistan gibi sıcak ülkelerde yetişen dikensiz, ince dallı küçük bir ağaçtır. Bir şeyi sürterek ovalamak anlamındaki Arapça “sevk” kökünden türetilmiş olan misvak aynı zamanda, dişlerin temizlenmesinde kullanılmak üzere, erâk ağacı da denilen misvak ağacından koparılan fırça şeklindeki çubuk

parçasının adıdır. Dilimizde “arak, diş paklayıcı” olarak da bilinen misvağı diş temizliğinde kullanabilmek için bu ağacın dalından kesilen çubuğunun bir ucu 1-2 cm. yontulmak sûretiyle diş kabuğundan arındırılır ve yumuşaması için bir süre suda bekletilir. Ardından hafifçe dövülerek, gerektiğinde keskin bir bıçakla ayırmak sûretiyle lifleri fırça hâlinde ortaya çıkarılır (Kaya, 2015: 269).

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda sadece bir beyitte misvak geçer. Beyitte eski bir gelenek olan sarıkta çiçek yaprakları, ayna, misvak, vb. taşınması âdetine telmihte bulunulur. Şair, zâhidin başında taşıdığı misvâkı boşuna taşıdığını, ağzında hoş bir koku bulunmayacağını, ağzından güzel sözler çıkmayacağını söyleyerek misvâkın ağızda güzel koku bıraktığına değinir:

Bulamazsın arasan agzını hiç bûy-ı safâ

Zâhidün bakma o başında olan misvâke (G. 714/4)

3.3.10. Nârven (Karaağaç)

Nârven; düz ve uzun boylu, Anadolu’da genellikle “karaağaç” denen bir bitki adını karşılamak üzere kullanılır. Sevgilinin boyu ile ilişkilendirilen “serv, ‘ar’ar, şimşâd” gibi ağaçlardan farklı olarak kışın yapraklarını döker (Bayram, 2001: 946). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda sadece bir beyitte kullanılan “nârven” sevgilinin uzun boyu ile ilişkilendirilir. Nârven, uzun boylu ve ince olduğu için rûzgârda sallanması olağandır. Nârven, sevgilinin uzun boyunu kıskandığı için başını sallamaktadır:

Kâmetün yâd eyleyüp tokunmasa bâd-ı sabâ

İncinüp ana başın salmazdı her dem nârven (G. 663/3)

3.3.11. Nihâl, Nahl (Fidan)

Nihâl; taze ve yeni sürgün, yeni çıkan fidan demektir (Parlatır, 2016: 1297). Divan şiirinde sevgilinin boyu ve endâmı, ince ve düzgün oluşu nedeniyle nihâle benzetilir

(Pala, 2004: 359). Nahl; hurma ağacıdır (Sami, 2010: 899). Nahl ve nihâl sözcükleri birbirinden farklı olarak “hurma ağacı ve taze fidan” anlamlarına gelmektedir. Ne var ki sözlük anlamları birbirinden farklı olan bu iki kelime, Divan şiirinde kullanımı açısından benzeşmektedir. Nahl’in hurma ağacı anlamı çok zayıflamıştır ve daha çok düzgün ve uzun bir ağaç, fidan anlamında kullanılmıştır (Bayram, 2001: 2). Sevgilinin boyu için müşebbehünbih olan nihâl, inceliği ve düzgünlüğü ile göze çarpar. Memdûhun maddi ve manevi meziyetlerini ve yüceliğini ifade için de ele alınır. Fidanın boyu nasıl gökyüzüne doğru uzanır ve sonra etrafa gölge saçmaya başlarsa, memdûhun nâmı da öyledir (Tolasa, 1973: 502).

Nahl, nihâl gerçek anlamında; herhangi bir ağaç ya da çiçeğin fidanı olması yönüyle beyitlerde geçer. “Nahl-i ergavân, gül nahli, gonca-i nahl, nahl-i Tûbâ, nahl-i sanevber, nihâl-i gül...” gibi:

Tîgün ne yirde kim akıda hûn-ı düşmeni

Gören çenârı anda sanur nahl-i ergavân (K. 16/24)

Yine gül nahli tonandı olıcak sûr-ı bahâr

Tutdı hep yir yüzini sîm-i nisâr-ı ezhâr (K. 18/1)

Hevâ-yı bed şu kadar bozdı ergavân nahlin

Teninde kalmadı anun yiriyle kandan eser (K. 28/2)

Bir nihâl-i ergavândur tîg-i hûn-âlûdı kim

Sâyesinde hoş geçer anun dem-â-dem ins ü cân (K. 37/6)

Nihâl-i gül çemende keffelerle bir terâzûdur

Bilinmişdür senün ey murg-ı gül-şen anda mikdârun (G. 451/5)

Vücûdum sandılar ey Hâletî nahl-i sanevberdür

Görenler başımı tîg-i gam-ı ‘ışk ile sad pâre (G. 787/5)

Nihâl; ince, uzun ve düzgün olması yönüyle boy ile ilişkilendirilir:

Yanına gelse serv-i ser-endâz şerm olur

Hakkâ ki nahl-i kaddi ‘aceb ser-firâzdur (G. 174/2)

Asılmış kâkül-i müşkînün her târına diller

Kad-i bâlâsı yârün gûyiyâ nahl-i sanevberdür (G. 256/3)

Bakanlar ser-nigûn iken o rakkâs-ı dil-ârâya

Kad-i ‘ar‘ar-hırâmın benzedürler nahl-i Tûbâ'ya (Matla/505)

Sevgili; uzun, ince boyuyla taze bir fidandır. Sevgiliye “ey nahl-i ter, ey gonce-i nahl-i letâfet, ey nahl-i dil-ârâ” gibi nidâlarla seslenilir. Sevgiliden “o nahl-i tâze, ol nahl-i dil-ârâm, nihâl-i nâz-perverdüm” diye bahsedilir:

Kudretüm kalmadı feryâda benüm ey nahl-i ter

Var ise ‘ışkun gül-istânında murg-ı bî-nevâ (G. 22/5)

O nahl-i ter eger yıllar geçüp virmezse şeftâlû

Ne çâre mîve-i bâg-ı mürüvvet her zamân olmaz (G. 321/2)

Nazîr olmazdı el-hak mîve-i vaslına cânânun

Eger kim kendüsinden kopsa ol nahl-i dil-ârânun (G. 404/1)

Subh-dem ey gonce-i nahl-i letâfet bâga gel

İdeyin ben nâle bülbüllerle sen güllerle gül (G. 465/4)

Çeşm-i giryâna gel ey nahl-i dil-ârâ sâye sal

Bu meseldür iyliği sen eyle de deryâya sal (G. 473/1)

Verd-i ruhsârın ırakdan seyr ider bir bülbülem

Kasdum oldur kim o nahl-i tâzeye bâr olmayam (G. 517/2)

Hâk-sâr olsam kayırmaz nitekim berg-i hazân

Tek vücûdum ol nihâl-i tâzeye bâr olmasun (G. 651/4)

İtme her hâşâki hem-ser kendüne ey nahl-i ter

Alçaga meyl itme sen de devlet-i dünyâ gibi (G. 881/2)

Bulup tenhâda şeftâlûsın almakdur benüm derdüm

Egilmez çâre yok ammâ nihâl-i nâz-perverdüm (Matla/312)

Hâsıl olmazsa kayırmaz mîve-i kâmun benüm

Tâzedür gâyet de ol nahl-i dil-ârâmum benüm (Matla/325)

Devlet ile fidan büyüyüp gelişmeleri yönüyle birbiriyle ilişkilendirilir:

Çenâr-âsâ nihâl-i devletün Mevlâ bülend itsün

Hemîşe sâye-i lutfunda olsun zîr-i destânun (K. 23/31)

Nihâl kelimesi “ümmîd, kerem, âmâl, emel, murâd, hüner” gibi soyut kavramlarla terkipli kullanılarak bu kavramlar somutlaştırılır:

Yeşil câmesi ol gül-i bâg-ı hüsnün

Açar gonçe-i nahl-i ümmîd-i cânı (K. 38/5)

Hâke yek-sân olsun ol nahl-i kerem kim mîvesi

Degmez erbâb-ı dile dâ'im ana nâ-dân çıkar (G. 196/6)

Tünd-bâd-ı gam-ı hicrûnle şikest olmuşdur

Gül-şen-i dilde olan gül-bün-i nahl-i âmâl (G. 463/3)

Tünd-bâd-ı sarsar-ı hicrân ile ey Hâletî

Hâke yek-sân oldu bâg-ı dildeki nahl-i emel (G. 486/5)

Murâdum nahli ber virmez açılmaz gonçe-i kalbüm

Benüm hâr-ı belâdur hâsılum ancak bu gül-şenden (G. 621/4)

Gitdi ol gül-berg-i ter ol mîve-i nahl-i hüner

Bir dıraht-ı huşke döndüm berg ü bârum kalmadı (G. 884/5)

Şair kendi şiirini övmek için fidan unsurundan yararlanır. Şairin şiirinin her mısrası marifet bağının fidanıdır. Sözleri, hüner fidanının meyvesidir:

Bir resîde mîvedür nahl-i hünerde sözlerüm

Herkes andan kadd-i fehmine göre almakda kâm (G. 547/7)

Nahl-i bâg-ı ma‘rifetdür şî‘rimün her mısra‘ı

İtsen ey bâg-ı kerem anı ne var hâtır-nişân (G. 662/9)

3.3.12. Sanevber

Çâm fıstığı ağacıdır. Selvi ve şimşâd cinsinden bir ağaç olup sevgilinin boyu yerine kullanılır (Pala, 2007: 390). Sevgilinin boyu, ince ve uzun olması yönüyle sanevbere benzetilir. Sevgiliden “ol sanevber-kadd” denilmek sûretiyle bahsedilir:

Asılmış kâkül-i müşkînün her târına diller

Kad-i bâlâsı yârün gûyiyâ nahl-i sanevberdür (G. 256/3)

Dillerin alur ne denlü olsa halkun yok dimez

Gerçi olmaz ol sanevber-kadd gibi nâzûk-nihâl (G. 459/3)

Ben nice nahl-i sanevberle anı nisbet kılam

Bâg-ı dehre gelmedi kaddün gibi bir dil-sitân (G. 666/5)

Sanevberin fıstığı olgunlaşınca çam kozalağı hâline gelir. Çam kozalağı da şekil olarak paramparça hâldedir. Âşık, kendi vücudunu sanevber ağacına, başını da sanevber meyvesi diyebileceğimiz çam kozalağına benzetir. Çünkü âşığın başı aşk kılıcı ile yüz parça olmuş vaziyettedir. Böylece sadece sevgilinin uzun boyu değil âşığın da vücudu sanevbere benzetilir:

Vücûdum sandılar ey Hâletî nahl-i sanevberdür

Görenler başımı tîg-i gam-ı ‘ışk ile sad pâre (G. 787/5)

3.3.13. Serv (Selvi)

Divan şiirinde adından en çok bahsedilen ağaç selvidir. Selvi, sevgilinin boyu için hem benzeyen hem de benzetilen olarak kullanılmış; hatta mecâz-ı örfî yoluyla artık boy kelimesine bile ihtiyaç kalmamıştır. Bu benzetmelerde hüsn-i ta'lil ve mübalağa sanatları esastır. Hafif rüzgârla salınışı sevgilinin yürüyüşünü andırır. Sevgili için çok kez serv-i revân tamlaması kullanılır (Pala, 2007: 400). Selvinin en önemli özelliği düzgün ve uzun boylu olmasıdır. Selvinin meyve vermemesi, kışın yaprağını dökmemesi, su kenarında bulunması, suya düşkün olması da Divan şairlerine ilham kaynağı olmuştur. Dallarının sıkı olması ve yeşil iğne yapraklarının bu dalları ve gövdesini bir örtü gibi sarması ayrıca kışın yapraklarını dökmemesi, selvinin değişik kuşlar için bir barınak olmasını sağlamıştır (Bayram, 2001: 795-798).

Selvi daima su kenarında bulunur. Bu su daha ziyade bir akarsudur. Su ve selvi ile birlikte çemen, sahra veya bağ, bostan düşünülür. Selvi, kuş olarak en çok kumruyla birlikte anılır. O, bir süs ağacıdır. Hazan rüzgârları ona tesir edememektedir. Hafif rüzgârlarla salınışı selvinin bir diğer hoş özelliğidir. Selvin dibine etek veya ayak denilir. Bununla sevgilinin eteği veya ayağı kast edilir. Ayrıca, dibinden geçen su ve dibinde biten çiçeklerin bu durumu, onun “eteğini tutma, ayağını öpme, ayağına yüz sürme” şeklinde bir yorumlanır (Tolasa, 1973: 503).

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda sevgiliden “ol serv-i ser-efrâz, ol serv-i nâz, o serv-i gül-‘izâr, ol serv-i revân, ol serv-i hırâmân, ol serv-kad” denilmek sûretiyle bahsedilir. Sevgilinin boyunun uzun olması sevgiliden selvi diye bahsedilmesinde etkilidir:

O tûg-ı pür-fürûgı serv-kad-i mahbûba benzer kim

Niçe diller perîşân eyliye zülf-i perîşânı (K. 1/23)

Bir serv-kaddün ‘âşık-ı dîdârı olmasa

Olmazdı cûy-bâr benüm gibi bî-karâr (K. 5/8)

O serv-i gül-‘izârın bir nazîrin görmedi hergiz

Dolaşdı sahn-ı bâg-ı dehri dil âb-ı revân-âsâ (G. 7/5)

Dahl eyliyemez sâ'idine gayrı güzeller

Ol serv-kadün kimse mi var koluna söyler (G. 239/1)

Selvi; hırâm, bâlâ, azâd, revân, sehî gibi sıfatlarla çokça anılmaktadır. Bu sıfatlar hem selviyi hem de sevgiliyi nitelemektedir. Serv-i hıraman; güzel ve anlamlı yürüyüş, uzun boylu ve salına salına yürüyen sevgili demektir:

Bî-karâr olur hem-ân-dem murg-ı dil ey Hâletî

Cünbiş itse nâz ile serv-i hırâmânum benüm (G. 521/5)

Selvinin hafif salınışı ile sevgilinin nazlı ve işveli yürüyüşü arasında benzerlik ilişkisi kurulur. Bu nedenle sevgiliden “serv-i nâz” diye bahsedilir:

Zülfine ber-dâr ideydi ger seni ol serv-i nâz

Hayl-i ‘uşşâk içre olurdun ‘aceb gerden-firâz (G. 325/1)

Sâye salmaz hâk olursak da o serv-i nâzumuz

Bakmadan sayd-ı zebûna ‘âr ider şeh-bâzumuz (G. 343/1)

Çıkar ey Hâletî cânım çıkarsa seyre cânânım

Gider ‘aklum kaçan ol serv-i nâzum gelse reftâra (G. 784/5)

Kodı gitdi beni ol serv-i nâzum künc-i firkatde

Dahı dûr olmadan gözden sirişküm cûy-bâr oldu (G. 870/2)

Sevgili “serv-i revân”dır. Bu benzerlik ilişkisinin kurulmasında selvinin su kenarında bulunması etkili olmuştur. Ayrıca sevgilinin boyu akıp giden bir su gibi uzun ve incedir:

Neden tutmak el üstünde anı serv-i revân dirdüm

Meger bûlbûl okurmuş medh-i agâ-yı kerem-dârı (K. 32/16)

Terk itdi gitdi çünkü o serv-i revân beni

Bir yana ben de başum alup gideyin çü âb (G. 77/2)

Yine o serv-i revân ile râst gelmişler

N'ola rakîble ey Hâletî düşersem çep (G. 85/5)

Ol serv-i revân gül-şen-i cân içre tutar yir

Hergiz tutamaz yirin anun gayrı güzeller (G. 154/1)

Selvi, uzun boylu olduğu için başı göklere doğru özgürce uzar. Bu nedenle selvi, âzâd sıfatı ile anılır:

Niçe yıl pîrâmenin devr eyleseydüm üstüme

Sâye-i lutfın düşürmez serv-i âzâdum benüm (G. 502/5)

Serv-i hırâmân; düzgün, uzun ve salınan selvi demektir (Parlatır, 2016: 1495). Uzun olması ve salınışı yönüyle sevgilinin benzetileni olur:

Giyâh-ı bâg-ı 'ışkun devr idersen ol kadar it kim

İrişe ana gâhî sâye-i serv-i hırâmânun (G. 403/4)

Yolunda kalup sâye-sıfat hâk ile yek-sân

Yirden yire çaldı beni ol serv-i hırâmân (G. 569/1)

Selvi, uzun boylu olduğu için başı yükseklerde salınır. Bu nedenle selvi, baş kaldıran anlamındaki “ser-keş, ser-firâz” sıfatları ile nitelendirilir:

Ol serv-i ser-firâz bulur Hâletî ferah

Gördükçe çeşmümüzden akan iki rûdumuz (G. 341/5)

Ser-i zülfîn çeker 'uşşâk elinde görse ol meh-veş

Bu bâgun serv ü şimşâdında yokdur öyle bir ser-keş (G. 350/1)

Ser-keş iken serv-veş ey Hâletî hikmet nedür

Mâ'il olur 'âşika mest olsa ol şûh-ı cihân (G. 664/5)

Geh güler yüz gösterürsin verd-i ra'nâlar gibi

Ser-keş olursın gehî serv-i dil-ârâlar gibi (G. 862/1)

Selvi, meyvesi olmayan bir ağaçtır. Ancak memdûhun baktığı yerde gül biteceği, selvinin onun terbiyesi ile meyve vereceği dile getirilir:

Hâke eger [ki] bir nazar itse biterdi gül
Servi eger ki terbiyet itse virürdi bâr (K. 6/18)

Şair şiirini överken onu bir selviye benzetir. Şiiri, şiir bâğında başına manâ kuşlarının toplandığı bir selvidir:

Cem‘ olur murg-ı ma‘ânî başına Hâletîyâ
Bâg-ı nazma kalamam serv-i ser-efrâz geçer (G. 225/5)

Selvi ağacı, yaz kış yapraklarını dökmez. Sürekli yeşil kalır:

Yaz u kış ey serv olup bir câme-i kûtâh ile
Görmedi âlâyîş-i dünyâyı dâmânun senün (G. 450/4)

Selvi, yüksek olduğu için kuşların yuva yapmak için tercih ettiği bir ağaçtır. Kuşlar selviye yuva yaparken âşığın gönül kuşu da selvi boylu sevgilide yuva yapmak ister:

Per ü bâlin şikest eyler ‘adûnun seng-i ta‘nundan
Şu murg-ı dil ki serv-kâmetünde âşiyân eyler (G. 184/4)

Selvi, kokuyu emme ve havayı temizleme özelliğinden dolayı genellikle mezarlıklarda bulunur. Selvi boylu sevgilinin gölgesi âşığın kabri üzerine düşer:

Figânın yâd idüp hasret çeker cân murgı elbette
Salarsa kabrüm üzre sâyesin ol serv-i âzâdum (G. 498/4)

Selvinin koyu rengi ile duman arasında renk yönünden benzerlik kurulur:

Ana ‘âşık dimem ben kim nigârün bâg-ı kûyında
Duhânın serve döndürmez sirişkin cûy-bâr itmez (G. 319/5)

Çıkma seyr-i sebze-zâra ey sehî serv-i revân

Çıkmasun çerh-i zümürrüd-fâma âhumdan duhân (G. 613/1)

Şimşâd, ‘ar’ar, bîd gibi ağaçlar selvi ile birlikte sıklıkla anılır. Bu ağaçların ortak özelliği uzun boylu oldukları için sevgilinin boyu ile ilişkilendirilmeleri ve gülistânın vazgeçilmez ağaçları olmalarıdır:

Gören dir kâmet-i ‘ar’ar-hırâmın ak câmeyle

Bu bâğa gelmemişdür öyle bir serv-i semen-sîmâ (G. 6/5)

Sahn-ı gül-şende hırâm eyleyüp ol kâmet ile

Serv ü ‘ar’arlarını eyle çü bîd-i Mecnûn (G. 576/4)

Serviyle sûseni n’idelüm kaddi var iken

Çıkmaz dil ehli Hâletîyâ i’tidâlden (G. 593/5)

Selvi, su kenarında bulunan bir ağaç olduğundan beyitlerde “ayağına su dökmek, gönlü akmak, ayağına düşmek” gibi deyimler kullanılır. Bu deyimler ile âşığın selvi boylu sevgiliye karşı olan davranışları dile getirilir. Sevgili, selvi boylu olunca âşık da gerek gözyaşları ile gerek gönlünün su gibi akması ile bir akarsu gibi sevgilinin yanında bulunur:

Bilmez misin ne gûne akar gönli ‘âşıkun

Ey serv varmadun mı leb-i cûy-bâra hiç (G. 109/3)

Akdı gönlüm cûy-veş serv-i hırâmânın görüp

Eyledi şeydâ beni ol kadd-i dil-cûyun senün (G. 431/4)

Geldükde gönül düşse ayagına ‘aceb mi

Su dökmelüdür pâyına ol serv-i revânun (G. 455/4)

Akıtdı su gibi halk-ı cihânun kendüye gönlin

Ne hâssiyyet komış bilmem Hudâ ol serv-i bâlâda (G. 779/2)

Selvi, şimşâd, ‘ar’ar gibi uzun boylu ağaçlar “dâmen-keş” sıfatı ile anılırlar. Bunun sebebi bu ağaçların kök kısmının ince uzun olup orta kısmından itibaren yaprakları ile eteğini toplamış gibi duran görüntüleridir. Bu uzun boylu ağaçlar, sevgiliye hizmet etmek için eteği belinde hazır şekilde dururlar:

Yolunda hâk olanları kıl vâsıl-ı murâd

Dâmen-keş olma serv-i revân gibi her zamân (G. 563/2)

3.3.14. Sidre

Lûgat anlamı Arabistan Kirazı demektir. Kur’an-ı Kerim’de iki yerde geçer (Necm 14/ 16). Tefsirde bu ağacın arşın sağ yanında İlâhî bir ağaç olduğu bildirilir. Hadislere göre altıncı kat göktedir. Gökyüzüne yükselenler ancak buraya kadar çıkabilmişlerdir. Nitekim Mirâc gecesi Peygamber’imiz de Cebrail’i burada görmüştür. Sidre’nin yanında cennet vardır ve cennetin nehirleri onun altından akar. Sidre’nin ötesi Allah’ın Zat âlemidir. Sidre’yi Tûbâ ile karıştıranlar da vardır. Sidre kelimesi daha çok münteha kelimesiyle birlikte kullanılır. Sidretü’l-munteha (Son uçtaki kiraz ağacı), ulaşılabilecek en yüksek yer olduğu için Divan şiirinde sevgilinin yüksek boyunu anlatmakta kullanılır. Padişahın yüceliği, nâmı ve şairin şiiri için de birer temsîl olabilir (Pala, 2007: 404).

Sidre ağacı, boyunun uzunluğu ile bilinir. Şair, memdûhu överken onun bahtının Sidre ağacı gibi uzun olmasını diler:

Dıraht-ı bahtun olsun Sidre-manend

Virülsün şâh-ı ikbâlüne peyvend (Mes. 9/138)

Sidre ve Tûbâ ağaçları genellikle beyitlerde birlikte anılır. Çünkü iki ağacında cennette olduğuna inanılır:

Cennetde şâh-ı Sidre vü Tûbâ kavuşduğun

Bildi o cüfte nâzır olan ehl-i i’tibâr (K. 26/13)

Sevgilinin boyu uzunluk yönüyle Sidre âğacının boyuna benzetilir. Bazen sevgilinin boyu, Sidre ve Tûbâ'dan daha üstündür:

Kaddüne mâ'il olur 'ârif-i bâlâ-himmet

Sidre'ye tâlib olur zâhid-i kûtâh-nazar (G. 191/5)

Sidre vü Tûbâ'ya bakmakdan teselli gelmeye

Olmasa kaddün hayâli dâhil-i âgûş-ı cân (G. 557/6)

Hevâ-yı Sidre vü sevdâ-yı Tûbâ'dan olur fârig

Gönül viren kişi ey Hâletî ol serv-i âzâda (G. 765/6)

N'içün vâ'iz hemîşe Sidre vü Tûbâ'yı vasf eyler

Dırahtun tâzesi makbûl olur hod çün kad-i dil-ber (Matla/117)

3.3.15. Şimşâd

Şimşîr ağacıdır. Divan şiirinde sevgilinin boyu şimşâda benzetilir (Pala, 2007: 432). Şimşâd karşılığında zaman zaman şemşir sözcüğünün de kullanıldığı görülebilir. Ancak şemşirin Divan şiirinde kullanılan asıl anlamı kılıçtır. Şimşâd, yaz kış yapraklarını dökmeyen, meyve vermeyen bir ağaçtır. Çok uzun olmamakla birlikte, düz ve sert yapılıdır. Özellikle kâşık, tarak gibi eşyaların yapımında çokça kullanılır (Bayram, 2001: 893).

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda, şimşâd genellikle sevgilinin boyu ile ilişkilendirilmiştir. Sevgiliye “ol kaddi şimşâd, ol boyu şimşâd” denilmek sûretiyle hitap edilir:

Turmaz agyâr beni ol kadi şimşâda geçer

Ugrasam kûyına dirler sana dil-dâde geçer (G. 228/1)

Bâd-ı âhum ser-i kûyında vezân oldukça

Turma başını salan ol boyı şimşâdumdur (G. 259/2)

Ol kad-i şimşâdumuz ey Hâletî gâlib gelür
Ger tutuşsa pençe-i hurşîd-i nûr-efşân ile (G. 791/5)

‘Aceb ol kaddi şimşâdum işitmez mi ki feryâdum
Figânı bülbülün gûş-ı gül-i ra’nâya degmez mi (G. 871/3)

Selvi ve şimşâd uzun boylu olduğu için başı yükseklerde salınır. Bu nedenle bu ağaçlar, baş kaldıran anlamındaki “ser-keş” sıfatı ile nitelendirilirler:

Ser-i zülfîn çeker ‘uşşâk elinde görse ol meh-veş
Bu bâgun serv ü şimşâdında yokdur öyle bir ser-keş (G. 350/1)

Sevgili boy olarak selvi, şimşâd, ar‘ar, çınar gibi ağaçları gölgesinde bırakır. Bu ağaçlar ancak sevgiliye hizmet eder, sevgiliye hizmet etmek için eteklerini toplamış vaziyette beklerler:

Bâga gel kim hidmet itmek ârzûsıyla sana
‘Ar‘ar u şimşâd olupdur cümle dâmen-der-miyân (G. 662/6)

3.3.16. Tûbâ

Cenâb-ı Hak, Sidretül-müntehâ’da sarı altından büyük bir ağaç yaratılmıştır ki buna, Tûbâ ağacı derler. Gövdesi altından, dalları kırmızı mercandan, yaprakları yeşil zümrüttendir. Meyveleri şekerdendir ve sonsuz dalları, cennet köşkleri üzerine sarkmıştır ve sayısız meyvelerini, cennet ehli toplar (İ. Hakkı, 1974: 15). Kökü yukarıda, dalları aşağıda olmak üzere bütün cenneti gölgeleyen İlâhî bir ağaçtır. Divan şiirinde Tûba ağacı, gölgesi ve boyu nedeniyle ele alınır. Sevgilinin boyu Tûba’ya benzer (Pala, 2007: 459).

Sidre ve Tûbâ ağaçları genellikle beyitlerde beraber anılır. Çünkü bu iki ağacın da cennette olduğuna inanılır:

Cennetde şâh-ı Sidre vü Tûbâ kavuşduğun
Bildi o cüfte nâzır olan ehl-i i'tibâr (K. 26/13)

Viremez bâr-ı nihâl-i kalemüm 'âlemini
Sidre şâhını eger aşlasalar Tûbâ'ya (G. 725/6)

Beyitlerde sevgiliden “ol Tûbâ-kadd” diye bahsedilir. Çünkü sevgilinin boyu uzunluk olarak Tûbâ'ya benzetilir. Bu benzerlik ilişkisinin kurulmasında Tûbâ'nın uzun boylu olmasının yanı sıra cennetten bir ağaç olmasının da payı vardır. Çünkü sevgili cennetten gelen bir hûrîdir. Bunun için Tûbâ ile beraber İrem, Firdevs, Sidre, Selsebîl gibi cennete ait unsurlar sıklıkla anılır:

Sanevber rûy-ı dil gösterse sana çok mıdır şimdi
Ezelden 'âşık-ı bî-dil degül mi kaddüne Tûbâ (G. 9/5)

Kudûmün sahn-ı gül-zârı İrem bâğına döndürdi
Görenler 'aks-i kaddün cûy içinde sandılar Tûbâ (G. 24/4)

Reşkümüz yokdur bizüm Firdevs'e zîrâ Hâletî
Dâ'im ol Tûbâ-kaddün hüsnin temâşâ üzreyüz (G. 320/5)

Sâye-i kaddün gibi Tûbâ düşerdi yanuna
Görse bir kez ey lebi Kevser eger boyun senün (G. 431/2)

Sidre vü Tûbâ'ya bakmakdan teselli gelmeye
Olmasa kaddün hayâli dâhil-i âgûş-ı cân (G. 557/6)

Hevâ-yı Sidre vü sevdâ-yı Tûbâ'dan olur fârig
Gönül viren kişi ey Hâletî ol serv-i âzâda (G. 765/6)

Cennet-i kûyunda yaşum Selsebîl ırmagıdır
'Aks-i kaddün didi çeşmümde gören Tûbâ gibi (G. 881/4)

Kökünün yukarıda, dallarının aşağıda olduğuna inanılan Tûbâ ağacı “ser-nigûn (baş aşağı olmuş)” sıfatı ile anılır:

Bakanlar ser-nigûn iken o rakkâs-ı dil-ârâya

Kad-i ‘ar‘ar-hırâmın benzedürler nahl-i Tûbâ'ya (Matla/505)

3.3.17. Üd

Öd ağacıdır. Âteşte yakıldığı zaman güzel bir koku ifraz eden küçük ve ince çubuklar hâlinde bulunur. Divan şiirinde yanışı, âteş ile olan münasebeti ve güzel kokusu ile ele alınır. Sevgilinin yanağı âteş olunca, sevgilinin beni de üd olur. Âşığın çektiği gam da üd gibidir (Pala, 2007: 464). Güzel kokulu olması sebebiyle sevgilinin zülüfleri ve saçlarıyla ilişkilendirilir (Bayram, 2001: 951).

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda sıkça anılan üd, güzel kokulu olması dolayısıyla anber, müşk ile birlikte anılır:

Der ü dîvâr-ı hâne-i şeş-der

Ser-be-ser ‘üd u ‘anber oldu meger (Mes. 4/15)

Hemîşe micmereden nefhası ferâg virür

Meger anun der ü dîvârı ‘üddur gûyâ (K. 34/22)

Bûy-ı müşk ü ‘üddur taraf-ı devâtından gelen

Benzer anı kûçe-i ma‘nâda ‘Attâr itdiler (G. 181/8)

3.3.4. Meyve, Meyve Ağacı ve Meyve Çeşitleri

3.4.1. Mîve, Bâr

Beyitlerde “mîve, bâr” olarak geçen meyve sevgilinin vuslatı ve nazı, şairin şiiri için benzetilen olarak kullanılmaktadır. Meyve zikredilince daima bağ veya bağla ilgili unsurlara rastlanır. Ayrıca o, bazen bir şeyin sonucunda elde edilen netice manâsında mecazen de kullanılır (Tolasa, 1973: 517).

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda meyve “bâr, mîve” kelimeleri ile ifade edilmiştir. Meyve, beyitlerde teşbih ve mecazların yanında gerçek anlamıyla da anılmıştır. Meyve ağacının önce çiçek açıp ardından meyve vermesine değinilir:

Gerçi evvel bulur şükûfe vücûd

Bâg-ı ‘âlemde mîvedür maksûd (Mes. 3/34)

Şair, kendi şiirini ve şairliğini övmek maksadıyla meyve unsurundan yararlanır. Şiiri, hüner fîdanının meyvesidir. Şairlik yeteneği de belagat bağında yetişen taze meyvedir:

Bir resîde mîvedür nahl-i hünerde sözlerüm

Herkes andan kadd-i fehmine göre almakda kâm (G. 547/7)

Ey Hâletî tabakçe-i tab‘undadır senün

Bâg-ı belâgatün yetişen mîve-i teri (G. 893/7)

“Bâr ve mîve” kelimeleri genellikle soyut kavramlarla terkipli olarak gerçek anlamının dışında kullanılır. Beyitlerde “mîve-i vasl, mîve-i kâm” şekilleriyle geçer:

N'ola hengâm-ı fîrkat Hâletî dîr u dîrâz olsa

Nihâl-i tâzedür ol mîve-i vaslı zamân ister (G. 162/5)

Hâsıl olmazsa kayırmaz mîve-i kânum benüm

Tâzedür gâyet de ol nahl-i dil-ârânum benüm (Matla/325)

“Berg” ve “bâr” kelimeleri yaprak ve meyve anlamındadır. Bir ağacın en önemli unsurlarındandır. Bu nedenle birlikte sıklıkla zikredilirler. Ağacın yapraksız ve meyvesiz olması onun kuruması anlamındadır:

Hemvâre berg ü bâr-ı dıraht-ı sa‘âdeti

Kalsun tegerg-i şiddet-i eyyâmdan masûn (K. 22/17)

Zamâne nahl-i ümmîdüm benüm bî-berg ü bâr itdi

Çemen-zâr-ı emel fasl-ı hazânın âşikâr itdi (G. 848/1)

Gitdi ol gül-berg-i ter ol mîve-i nahl-i hüner

Bir dıraht-ı huşke döndüm berg ü bârum kalmadı (G. 884/5)

3.4.2. Bâdâm

Badem, Klâsik şiirde daha çok göz ile birlikte anılmakta; ayrıca ağacı, beyaz ve pembe renkte açan çiçekleri, meyvesi, yağı ve meze oluşuyla geçmektedir. Bu çerçevede örneğin âşığın ağlamaktan ak düşen gözleri beyaz renkte açan bâdem çiçeğine; güzelliğini ortaya çıkaran beyaz elbisesi ve başındaki beyaz sarığıyla sevgili, bembeyaz çiçekler açmış bâdem ağacına benzetilir (Kaya, 2015: 297). Kavisli hatlarıyla öne çıkan gözler, şekli itibarıyla bâdeme benzetilmiş ve edebiyatımızdaki bâdem, baştan çıkarıcı güzel göz imgesini karşılar bir misyon üstlenerek “bâdem” kelimesi mazmunlaşmıştır (Çelik, 2015: 52).

Sevgilinin güzellik unsurlarından bahsedilirken gözler bademe teşbih edilir. Sevgiliye “ol ey gözleri bâdâm” denilmek sûretiyle seslenilir:

Mîve-i vuslatımı sana yidürmem dirsın

Olmaz o bilmiş ol ey gözleri bâdâm olmaz (G. 338/4)

Gözün bâdâm ü la‘lün piste elmadur zenahdânun

Yeter esbâb-ı hüsnün nukl-ı meclis ehl-i irfâna (G. 799/2)

Sevgilinin gözleri bademe benzetilirken, âşığın gözleri de badem çiçeğine benzetilir. Bu benzerlik ilişkisindeki amaç badem çiçeğinin beyaz renkli olmasındandır. Âşık da sürekli ağladığından gözlerine ak düşer. Bu nedenle âşığın gözleri badem çiçeğini andırır:

Giryeden peygûle-i gamda agardı çeşmümüz

Nev-bahâr-ı ‘ışka revnakdur gül-i bâdâmumuz (G. 306/4)

Bâg-ı ‘ışkında gül-i bâdâm zanneyler o yâr

Aglamakdan düşse çeşm-i ‘âşık-ı şeydâya ak (G. 380/4)

Agardı aglamadan dîde-i dil-i nâ-kâm

Belürdi bâg-ı belâda şükûfe-i bâdâm (Matla/336)

3.4.3. Bih (Ayva)

Ayva, sarı renkli ve yuvarlak olmasından dolayı, Klasik Türk şiirinde en çok âşığın yüzü ile ilişkilendirilmiştir. Âşığın yanağı, sevgilinin çenesi, güneş ve ayla ilişkilendirilmesi de aynı özelliklerinden kaynaklanır. Ayrıca divan şairleri, eyvâ kelimesini çoğu zaman tevriyeli ve îhâmlı (eyvâh, eyva/ayva) kullanmışlardır (Bayram, 2007: 222). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda sadece bir beyitte “bih” geçmektedir. Ayva, yuvarlak şeklinden dolayı çene ile ilişkilendirilmiştir:

Meded ki nâfe-i hâl ü bih-i zenahdânın

Zamâne penbe-i tâbûta gördi erzânî (Mers. 1/23)

3.4.4. Elma, Sîb

Divanlarda sık rastlanan meyvelerden olan elma; güzel kokulu, sulu, lezzetli, daha çok kırmızı renkli olan yuvarlak biçimli meyveleri nedeniyle dikkat çeker. Doğal olarak bu özellikleri, Klasik Türk şiirinde sevgilinin çenesi (gabgab, zenehdân, zekân) için

temel bir benzerlik ögesi olarak değerlendirilmesinde etkilidir. Ayrıca âşığın yanağı ve gözleri, ümîd, mihr ü mâh (güneş ve ay) ve yeryüzü ile de ilişkilendirilir (Bayram, 2007: 221).

Elma; yuvarlak şekli, kırmızı rengi ve parlaklığı ile sevgilinin çenesi için benzetilen olur. Beyitlerde “sîb-i zenahdân, sîb-i gabgab, zenahdânun elmadur” şekilleriyle geçer:

Dem-be-dem pertev-i hurşîd-i melâhat tokunur

N'içün olmaya anun sîb-i zenahdânı lezîz (G. 129/4)

Bir kerre sîb-i gabgabuna irmedi elüm

Böyle sakınmalar nedür ey dost yir miyem (G. 514/4)

Gözün bâdâm ü la'lün piste elmadur zenahdânun

Yeter esbâb-ı hüsnün nukl-ı meclis ehl-i irfâna (G. 799/2)

Ber-i nahl-i emeldür bu diyü 'uşşâk-ı nâlânun

Bir olmaz nesneye benzetdiler sîb-i zenahdânun (Matla/272)

Kanı o nahl-i berûmend-i gül-şen-i 'ömrüm

Dehânı piste idi sîb idi zenahdânı (Mers. 1/18)

Ay ve güneş yuvarlak şeklinden dolayı elmaya benzetilir. Ay ve güneş, biri gece biri gündüz ortaya çıkan iki elmadır:

Tıfl-ı devrân iki sîb almış ele bâzî kılır

Biri çıkdukça biri inmekdedür şâm u seher (K. 31/3)

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda Kızılelma ülküsü beyitlerde yer alır. Kızılelma, Osmanlı Türkleri tarafından Roma'ya verilen addır. Roma Hristiyanlık âleminin merkezi olup oradaki St. Pierre kilisesinin kubbesi de kızıl bakırdan idi. Bu nedenle kızıl elma sözü, fethedilecek en uç nokta anlamında yaygınlaşmıştır. En uzak ve en son coğrafi nokta, kızıl elmadır. Elma kelimesi üzerinde kelime oyunları yapılarak şiirlere konu olmuştur (Pala, 2007: 275).

Kızıl elmayı alsun idüp izhâr-ı yed-i beyzâ

Dem-i a‘dâ ile sürh eylesün hâk-i Horâsân'ı (K. 1/25)

‘Adûya virdüğün rengi görüp hükm itdiler şimdi

Kızıl elmaya dek hükm itmesine Âl-i ‘Osmân'un (K. 23/17)

3.4.5. Engûr, Rez (Üzüm)

Üzüm, Divan edebiyatında mecaz-ı mürsel yoluyla şarap yerine kullanılır. Şarabın üzümünden yapılmış kırmızı renkte bir içecek oluşu çoğu zaman sevgilinin dudağına teşbihlere yol açar (Pala, 2007: 139). Üzüm, bazen sevgilinin saçları bazen de dudağı için teşbih konusu olmaktadır. Saç ile olan münasebetinde üzüm, hevenk hâliyle de düşünülmektedir. Bu takdirde o, sevgilinin âşık gönülleriyle dolmuş, dizi dizi olmuş saç hâli için müşebbehünbihdir. Bazen üzüm, dudak ile karşılaştırılırken lezzet yönü ele alınır, bazen de mecaz-ı mürsel yoluyla şarap kasdedilir (Tolasa, 1973: 518).

Üzüm renginden dolayı beyitlerde anılır. Siyah olan üzüm ile baht karalığı arasında renk yönünden ilişki kurulur:

Ferdâsın unutturdı şeb-i firkat-i dil-dâr

İtdi ‘amelin reng-rez-i baht siyeh-kâr (G. 150/1)

Divan şiirinde üzümün asıl işlevi şarâp yapımında kullanılan hammadde olmasıdır. Üzüm-şarâp ilgisinin kurulduğu beyitlerde en çok kullanılan kelimeler “duhter ve rez” dir. Bu iki kelimededen Türkçe ve Farsça kurallara uygun olarak oluşturulan “rez duhteri” ve “duhter-i rez” terkîbi, üzüm kızı; yani şarâp anlamıyla kullanılır (Bayram, 2001: 1016):

Rez duhterini görse hemân ditremek tutar

Sanman ki geldi pîr-i harâbâta irti‘âş (G. 351/4)

Rez duhterini ehl-i riyâyâ nice virsin

Bir dâne ciger kûşesidür pîr-i mugânun (G. 399/6)

Zâhide gösterme ey sâkî sakın rez duhterin

Degmesün desti ana nâ-mahrem-i bî-gânenün (G. 445/3)

Evvelâ pîre-zen-i dehrden el çekmeyicek

Nice virsin sana rez duhterini pîr-i mugân (G. 565/6)

Anunçün tâlib olmaz ana ey pîr-i mugân sûfî

Bilür rez duhterin anun gibi nâ-dâna virmezsin (G. 606/2)

“Hûşe-i engûr” terkibi ile üzüm salkımı kast edilir. Süreyyâ yıldızı sıra sıra dizilmiş olması ile üzüm salkımına benzetilir:

Bu bâgun hâsılından nefretüm şol denlüdür şimdi

Süreyyâ hûşe-i engûr olursa almayum dâne (G. 716/2)

3.4.6. Nar, Enâr, Rümmân

Klasik Türk şiirinde en çok geçen meyvelerden olan nar; daha çok rengi, şekli, taneleri, suyu, tadı, çiçeği ve fıdanı ile beyitlerde söz konusu olmuştur. Nar, bazen kelimenin âteş anlamı da dikkate alınmak sûretiyle tevriyeli bir şekilde kullanılmıştır. Yine bu şiirde daha ziyâde “sevgilinin dudağı, yüzü, yanağı, sînesi ve göğüsleri” için bir benzetme unsuru olarak kullanılan nar, aynı zamanda “âşığın kanlı gözyaşları, kanlı yaraları ve kanlı bağı” için benzetilen olmuştur. Nar, ayrıca “la‘l taşı, yâkut, mercan, küpe ve yıldız taneleri”ne benzetilmiştir (Kaya, 2015: 302). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda nar, “nahl-i enâr, la‘l-i rümmânî, dâne-i nâr” terkipleriyle anılır:

Eger bâd-ı bahâr-ı cûdı irse bâg-ı dünyâya

Ola nahl-i enârün hâsılı hep la‘l-i rümmânî (K. 1/20)

Bezm-i ‘ışkunda olur Hâletî-i gam-hâra

Şerer-i âteş-i dil mâ-hazarı dâne-i nâr (G. 201/5)

3.4.7. Piste (Fıstık)

Fıstık, Klasik Türk şiirinde sıkça kullanılan bir meyvedir. Küçük olması, kavrulup kabuğunun çatlatılması ve lezzetli olması; sevgilinin dudağı ve ağzı için temel bir benzerlik ögesi olarak değerlendirilmesinde etkili olmuştur (Bayram, 2007: 222). Azmîzâde Hâletî Divanı'nda "piste" sevgilinin ağzı ve dudakları için benzetilen olarak kullanılır. Beyitlerde "piste-i la'lin, dehânı piste" şekilleriyle geçer:

Kanı o nahl-i berûmend-i gül-şen-i 'ömrüm

Dehânı piste idi sîb idi zenahdânı (Mers. 1/18)

Olsa bezm-i vuslatun mihmânına hâtır-nevâz

Piste-i la'lin ider dâ'im şeker-handiyle bâz (G. 297/1)

Gözün bâdâm ü la'lün piste elmadur zenahdânun

Yeter esbâb-ı hüsnün nukl-ı meclis ehl-i irfâna (G. 799/2)

3.4.8. Şeftâlû

Klâsik Türk şiirinde sık geçen meyvelerden biri olan şeftali; daha çok güzel kokulu, sulu ve lezzetli, yuvarlak, kırmızı tonlarındaki meyvesi açısından değerlendirilir. Sevgilinin dudağı ve bûse ile özdeşleştirilmesi; ayrıca öpme izi, yanak, gazel, kadeh gibi öğelerle ilişkilendirilmesi de bu özelliklerinden kaynaklanır (Bayram, 2007: 221). Azmîzâde Hâletî Divanı'nda şeftali, bûse ile ilişkilendirilerek ele alınmıştır.

Sevgili taze fidandır. O fidanın meyvesi olan şeftali de sevgilinin öpücüğüdür. Beyitlerde "mîve-i bûse" terkibi ile kast edilen öpücüdür:

O nahl-i ter eger yıllar geçüp virmezse şeftâlû

Ne çâre mîve-i bâg-ı mürüvvet her zamân olmaz (G. 321/2)

Ohşayalum zekanun sîbini bârî çünkim

Virmedün bâg-ı ruhundan bize bir şeftâlû (G. 698/2)

Mîve-i bûsesi yok lîk ‘aceb dil-cûdur

Gûyiâ ruhları katmer gül-i şeftâlûdur (Matla/81)

Bulup tenhâda şeftâlûsın almakdur benüm derdüm

Egilmez çâre yok ammâ nihâl-i nâz-perverdüm (Matla/312)

3.4.9. Şemâme (Kavun)

Klasik Türk şiirinde çok az geçen kavun, daha çok olgunlaşmamış hâliyle ve olumsuz çağrışımlarla değerlendirilmiştir (Bayram, 2007: 224). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda sadece bir beyitte geçen kavun “şemâme-i ‘anber” terkihiyle geçmektedir. Klasik Türk şiirindeki kullanımının aksine güzel kokusu ile beyitte anılır:

Bu gice hatt-ı zenahdânın ohşayup dil-ber

Elinden olmadı hâlî şemâme-i ‘anber (G. 160/1)

3.4.10. Tîn (İncir)

Beyitlerde daha çok Arapçası olan “tîn” ile yer verilen, bazen de “encîr veya yemiş/yemiş” şeklinde anılan incir, Klâsik şiirde hem gerçek anlamıyla, hem de içindeki tomurcukların yıldızlara benzetilmesiyle ele alınmıştır. Sevgilinin yanağı ve dudağı için bir benzetme unsuru olarak da kullanılan incirin sütünden hareketle, merheminden de söz edilmiştir (Kaya, 2015: 300). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda sadece bir beyitte geçen incir Arapça olan “tîn” şekliyle geçmektedir:

Bâ'is-i halk-ı âsmân u zemîn

Âb-ı rûy-ı cihân hulâsa-i tîn (Mes. 3/5)

3.5. Diğer Bitkiler

3.5.1. 'Alef (Saman, Ot)

'Alef, Divan şiirinde ot, saman, yem olarak geçmektedir (Bayram, 2001: 1049). Azmîzâde Hâletî Divanı'nda alef, sadece bir beyitte "gâv-ı 'alef-hâr" terkibiyle anılır:

Bilür kadrüm meger ol gâfil-i dihkân-tabî'at kim
İder tercîh gâv-ı 'anbere gâv-ı 'alef-hârı (K. 9/27)

3.5.2. Erzen (Darı)

Darı; buğdaygillerden, kuraklığa dayanıklı bir bitkidir ve bu bitkinin buğday yerine besin olarak kullanılan tohumudur (Türkçe Sözlük, 2011: 596). Küçük ve yuvarlak boyutundan dolayı yıldız ile erzen arasında şekil yönünden benzerlik ilişkisi kurulur:

Bâm-ı eflâk üzre görmez mi bu denlü erzeni
Kanda cevân eyler ol tâvûs-ı zerrîn-bâl ü per (K. 31/11)

Sen bana öğretme kendün ey sihipr-i hîle-ger
Murg-ı cân sayd itmege her şeb saçarsın erzenün (G. 422/4)

3.5.3. Gendüm (Buğday)

Buğday, Azmîzâde Hâletî Divanı'nda sadece bir beyitte “hâl-i gendüm-gûn” terkihi ile geçer. Sevgilinin beni, buğdaya benzetilir. Âşığın gözleri de sürekli ağladığından su değirmenidir:

Hâl-i gendüm-gûnı hicriyle anun ser-geşteyem
Oldı çeşmüm gûyiyâ bir iki gözlü âsyâb (G. 72/4)

3.5.4. Haşhâş

Haşhâş, kapsüllerinin kabuğu çizilerek afyon elde edilir. Afyon, uyuşturucu maddedir. Azmîzâde Hâletî Divanı'nda sadece bir beyitte “haşhâş” kelimesi geçmektedir:

Tekye-gâh-ı ‘ışkda hayrân olan âbdâllar
Çerhi tutmazlar ber-â-ber dâne-i haşhâş ile (G. 730/2)

3.5.5. Mugaylân (Deve Dikeni)

Deve dikeni, verimsiz ve çorak arazilerde yetişen dikenli bir bitkidir. Divan şiirinde değersiz ve önemsiz olması bakımından ele alınır (Bayram, 2001:1041). Azmîzâde Hâletî Divanı'nda mugaylân, “hâr-ı mugaylân, mugaylân-ı ümîd” terkipleri ile iki beyitte geçer:

Şu murgam ben ki çekdüm gül-bün-i maksûdı âgûşa
‘Adû tahmîn iderken sînemi hâr-ı mugaylâna (K. 13/4)

Mugaylân-ı ümîd oldı güzer-gâhında bîh-âver
Getür ey Hâletî var kuvvetün bir kerre bâzûya (G. 729/5)

3.5.6. Penbe (Pamuk)

Divan şiirinde sevgilinin teni genellikle pamuğa benzetilir. Azmîzâde Hâletî Divanı'nda da sevgilinin teni, beyazlığı ve yumuşaklığı ile pamuğa benzetilir:

Sînesin sîneme degürmez o şûh

Od ile penbenün ne oyunu var (G. 152/5)

Ol güzel kim tenine penbe dinilse hakdur

Kovamaz düşmeni zîrâ ki yüzi yumşakdur (Matla/122)

Pamuk, yaraların iyileşmesi için yaralara basılır. Bunun için âşğın aşk yaralarına pamuk bastırılır. Yara üzerindeki pamuğu kaldırıp değiştirmek çok acı verir. Bu nedenle kanlı bir yaranın pamuğunu değiştirmek oldukça zordur:

Eger çeşmüm agarsa ağlamakdan ıztırâb itmem

Değışdürmege gelmez penbesin bir dâg-ı pür-hûnun (G. 449/3)

3.5.7. Sipend

Üzerlik tohumudur. Üzerlik; evlerde ekseriya tütüsü için kullanılan yabanî sedef tohumu ve bunun bitkisidir (Parlatır, 2016: 1517, 1770). Sipendin, en belirgin özelliği tütüsü diye âteşe atılması ve çatırdayarak yanmasıdır. Bu nedenle beyitlerde âteş ile birlikte sıklıkla anılır:

Âteş-i hicrin görünce dil-berün ey Hâletî

Sıçradı 'aklun benüm fi'l-hâl mânend-i sipend (G. 124/5)

Şerâr-ı âhı dil-i pür-gama sipend iderüm

Gezend-i çeşmi tokunmaya diyü agyârun (G. 398/2)

Âşığın canı, sürekli yanması yönüyle sipende benzetilir. Cân, gam tûtsüsünde yanan sipenddir:

Ugramaz idi dâ‘ireme ol perî benüm

Ger yanmasaydı micmer-i gamda sipend-i cân (G. 679/3)

3.6. Çiçekler

Çiçeklerin yansıttığı sembolizmden yoğun olarak etkilenen alanlardan biri şiidir. Osmanlı şiirinin imgelem dünyasındaki kavramlardan bazıları, içinde çiçeklerin yer aldığı benzetme, eğretileme ve mecazlarla ifade edilmektedir. Gül, lâle, sümbül, yasemin, menekşe, karanfil en çok sözü edilen çiçeklerin başında gelmektedir. Sevgilinin yüzü ve yanağı güle veya lâleye, saçı sümbüle, gözü nergise, ağzı goncaya, ayva tüyleri menekşeye, göğsü yasemine benzetilir. Âşığın ömrü, geçiciliği ve çabuk solması yönünden güle, gönlünde sevgilinin kirpik oklarıyla dağlanmış yarası katmer karanfile, gözyaşları da lâleye teşbih edilir. Baharın gelişi, sabâ rüzgârının gülün yapraklarını açmasıyla anlaşılır. Bir içki meclisi söz konusuysa; lâle, şekil ve renk dolayısıyla kadeh ve kadehin içindeki şarap olur. Bazı çiçeklerin dinî sembolleri de vardır. Örneğin gül, cennet çiçeğidir. Hz. Muhammed’in teri, gül suyudur. Hz. İbrahim âteşe atılınca, alevler bir gül bahçesine dönüşmüştür. Lâle ve Allah sözcüklerinin eski yazıdaki imlasında aynı harflerin kullanılması ise lâleye kutsal bir değer vermektedir (Kutlar-Öztekin, 2005: 602-603).

3.6.1. Çiçek (Ezhâr, Şükûfe)

Divan şairleri, zaman zaman çiçek kelimesini kullansalar da bu anlamda genellikle “ezhâr ve şükûf” kelimelerini tercih etmişlerdir. Ayrıca gonca ve gül kelimelerinin de çiçek karşılığında kullanıldığı olmuştur. Klasik Türk şiirinde, hemen hemen tüm

bitkilerde olduğu gibi çiçekler de gerçekçi, simgesel ve karma olmak üzere üç temel bakış açısıyla değerlendirilmiştir ve bu üç açı genellikle birbiriyle iç içe girmiştir (Bayram, 2007: 211).

Çiçek ve şükûfe kelimeleri, Klasik Türk edebiyatında “ezhâr” kelimesine oranla çok kullanılmadığı gibi Azmîzâde Hâletî Divanı’nda da çok kullanılmamıştır. Sadece üç beyitte “çiçek” iki beyitte de şükûfe kelimeleri geçmektedir. Ezhâr kelimesi ise Azmîzâde Hâletî Divanı’nda “ezhâr-ı bâg, berg-i ezhâr, ezhâr-ı mahabbet, ezhâr-ı bâg-ı baht” gibi terkiplerle sıklıkla geçer. Beyitlerde genellikle gerçek anlamlarıyla kullanılmışlardır:

Gerçi evvel bulur şükûfe vücûd

Bâg-ı ‘âlemde mîvedür maksûd (Mes. 3/34)

Yine kumâş-ı sebz ser-â-ser çiçekleyüp

Mâ’î kabâ geyürdi çemen-zâra cûy-bâr (K. 6/6)

Yine gül nahli tonandı olıcak sûr-ı bahâr

Tutdı hep yir yüzini sîm-i nisâr-ı ezhâr (K. 18/1)

Müzeyyen oldu yine rûy-ı çârsû-yı çemen

Çözüldi yükleri hep kâr-bân-ı ezhârûn (G. 397/2)

Çiçeklerin açması için su gereklidir. Âşık bu suyu gözyaşları ile karşılar. Âşığın ağlamaktan gönlünde aşk çiçekleri açar. Âşığın ağlamaktan gözlerine ak düşünce badem çiçekleri açmış gibi olur:

Cârî olalı gözlerümün yaşı dem-â-dem

Açıldı gönülde yine ezhâr-ı mahabbet (G. 101/3)

Agardı ağlamadan dîde-i dil-i nâ-kâm

Belürdi bâg-ı belâda şükûfe-i bâdâm (Matla/336)

3.6.2. Benefşe (Menekşe)

Farsçada “benefşe”, Arapçada “menefşe”, Türkçede ise “menekşe” veya “menevşe” şeklinde adlandırılır. Menekşegillerden bir veya çok yıllık otsu bir bitki olan bu çiçek, daha ziyâde gölgelik yerlerde, çayırılıkta, duvar, çit diplerinde ve bayırlarda bulunur. Yaprakları kalp şeklinde, son derece nazik ve küçük olan menekşenin “beyaz, mavi, mor, hercâî, sarı” vb. renkte olanlarının bulunmasına karşın, mor renkte olanları daha çok tercih edilir.

Beyitlerde daha ziyâde “benefşe” şeklinde geçen menekşenin, Divan şairlerinin dikkatini çeken bitkisel özellikleri arasında “hemen her yerde yetişmesi, boyunun kısa ve eğri olup yere hayli yakın olması, bazı türlerinin kokusuz oluşuna karşın bazı çeşitlerinin hoş kokulu olması, türlü renklerde oluşu, çiçeklerini ilkbaharda açması, zor şartlara karşı dayanıklı fakat ömrünün kısa olması, pazarda satılması” vb. bulunmaktadır. Yine örneklerden hareketle Divan şairlerinin menekşe ile daha çok insan uzuvları arasında bir benzetme ilişkisi kurdukları, bu çiçeği özellikle sevgili odaklı olarak “ben, boy, gözbebeği, saç, dendân, hat, kulak ve mûy”a benzettikleri görülmektedir. Renk ve koku yönünden miske de benzetilen menekşe, demet demet olmasından hareketle saç andırır. “Anber, âşık, attâr, asker, çerâğ, dîvâne, gece, gedâ, hizmetçi, hokka, Kâbe örtüsü, kadeh, kalem, kalender, kul, kulak, mecnûn, mestâne, micmer”de menekşenin benzetildiği unsurlardandır (Kaya, 2015: 283-284). Gül nasıl ki sevgiliye benziyorsa menekşe de boyunun eğikliği dolayısıyla dertli âşığa benzetilmiştir (Ayvazoğlu, 2010: 184).

Menekşe, kokusu ile bağın en güzel kokan çiçeklerinden biridir. Beyitlerde anber, müşk kelimeleri ile bir arada kullanılarak bu özeliği ön plana çıkarılır:

Benefşe müşkter-i hâk-i siyâh-ı bâg-ı ‘anberdür

O demler geldi kim ‘attârlar bend ide dükkânı (K. 20/3)

Gül-şende reng ü bûyını seyr it benefşenün

Var ise oldı Hâletîyâ ebr-i müşk-bâr (G. 131/8)

Şekil itibariyle boyunun kısa olup yere yakın olması dolayısıyla menekşenin boynu eğiktir. Menekşe boynunun eğik olması yönüyle âşık ile ilişkilendirilir. Beyitlerde menekşe “ser-efgen benefşe” şekliyle anılır:

Hasret-keşân-ı vasl gibi derd-i çeşmden
Bir dem mi var ki nergisüm olmaya jâle-dâr
Yâ Rab bir kulun dahı itme benüm gibi
Vakt-i neşât-ı gülde ser-efgen benefşe-vâr (Muk. 25)

Menekşenin deste deste olması ve yetiştiği mekânın kûhsâr (dağlık) olması beyitlerde söz konusu olur:

Var ise yâra sunsa gerek deste eyleyüp
Dâmânını pür itdi benefşeyle kûh-sâr (G. 208/2)

Menekşeden şarap yapıldığı bilinmektedir. Şarap içen kişi sarhoş olup dünyayı baş aşağı görür. Baş aşağı olmak aynı zamanda menekşenin bitkisel özelliğidir:

İster benefşe kim tokuna câm-ı nergise
Her gâh ser-figende olup gösterür humâr (G. 219/5)

Sevgilinin ayva tüyleri menekşeye benzetilir:

Nice virürdi safâ safhasına gül-zârün
Benefşe nüshasını almasa hat-ı yârün (G. 398/1)

O dil-berün hatı pîrâmen-i dehânında
Benefşe destesidür gonca var miyânında (G. 794/1)

3.6.3. Buhûr-ı Meryem

Halk arasında “meryemana eli çiçeği” olarak da bilinir. Efsaneye göre buhûr-ı Meryem çiçeği şöyle oluşmuştur: “Hz. Meryem, İsa Peygamber’i doğururken zorlanmış ve bir çiçeği tutmuştur. Çiçek sonradan el şeklinde belirmiştir.” Bu sebepten olsa gerek ebeler kolay doğum için bu çiçekten yararlanırlarmış (Keleş, 2014: 610). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda sadece bir beyitte “buhûr-ı Meryem” çiçeğinden bahsedilir. Kokuya dayalı bitkisel özelliği ile buhûr-ı Meryem çiçeğinin güzel kokusunu, sevgilinin saçlarından aldığına değinilir:

Dehenünde bulunur hâlet-i enfâs-ı nefîs
Kâkülünden alınur bûy-ı buhûr-ı Meryem (G. 522/3)

3.6.4. Ergavân

Erguvân, kırmızı renkte bir çiçek olup meyvesi yoktur (Pala, 2007: 140). Esasen aynı adlı ağacın çiçeği olduğu anlaşılan, gerek kaynaklarda gerekse ilgili beyitlerde şerbet/şurup veya şarabının insana ferahlık verdiği, gam ve kederi dağıttığı, dimağı rahatlattığı, mahmurluğu giderdiği dile getirilen erguvan, Klâsik şiirde daha ziyade “nihâl-i ergavân, mey-i ergavân, şarâb-ı erguvân” vb. şeklinde geçmektedir. Bu şiirde erguvanla ilgili olarak, büyük oranda kırmızıya çalan pembemsi renginden hareketle, sevgilinin yüzü, yanağı, dudağı, elbisesi; âşığın kanlı gözyaşı, kanla dolu sînesi; kanlı kılıç, kanlı ok, kan, âteş, şarap vb. benzetmelerin yapıldığı görülmektedir (Kaya, 2015: 275-276).

Kanlı kılıç ve erguvan ağacı arasında renk yönüyle benzerlik ilişkisi kurulur:

Tîgün ne yirde kim akıda hûn-ı düşmeni
Gören çenârı anda sanur nahl-i ergavân (K. 16/24)

Geşt ider görse ‘adû-yı devletün gül-zârda
Tîg-i hûn-âlûd ola her şâh-ı nahl-i ergavân (K. 27/25)

Bir nihâl-i ergavândur tîg-i hûn-âlûdı kim
Sâyesinde hoş geçer anun dem-â-dem ins ü cân (K. 37/6)

Klâsik şiirde erguvan hem gerçekte şarabının olması hem de renginin kırmızı olması dolayısıyla şarap ile ilişkilendirilir. Beyitlerde “mey-i ergavân, şarâb-ı erguvân” vb. terkiplerle geçer:

Rind-i dürd-âşâmlar kûyun gubârın katsalar
Agladurken güldüre câm-ı şarâb-ı ergavân (K. 36/29)

Gönül şimdi fasl-ı bahâr özler oldı
Göre câm-ı verd-i mey-i ergavânı (K. 38/11)

Diyâr-ı ‘ışka geldün ey gönül hûn-âb-ı dil nûş it
Bilürsin kim bu yirlerde şarâb-ı ergavân olmaz (G. 321/4)

Çeşm-i yâri sürh idüp câm-ı şarâb-ı ergavân
Virdi gül-zâr-ı cemâlün nergisi gülden nişân (G. 642/1)

Tehîdür elde câmum sâki-i devrün cefâsından
Kosun gâhî ‘arak gâhî şarâb-ı ergavân dîde (G. 746/2)

Dimek kim devr-i gül geçdi zamân-ı ergavân gitdi
Gül-i sâgar bulunmaz mı şarâb-ı ergavân yok mı (G. 867/4)

Erguvan ağacının yaprakları kırmızı renklidir. Bu kırmızı rengiyle erguvan, kırmızı yakut taşını andırır. Erguvan ağacının her dalı âdetâ bir cevher fidanıdır:

İrseydi bâga ebr-i güher-bâr-ı himmeti
Bir nahl-i cevheri ola her şâh-ı ergavân (K. Keb. 73/9)

3.6.5. Gonca

Gonca açılmamış çiçek, tomurcuktur. Gençliği, tazeliği ifade etmesi bakımından gülün emir eridir. Divan şiirinde sevgilinin ağzı, dudağı yerine kullanılır. Gonca, içinde mücevher saklar. Gonca kadehtir, defterdir, gelindir. Yeşil yaprakları da elbisesi veya yakasıdır (Kalkandelen, 2008: 104-105).

Gonca şekli itibariyle darlığı, sıkıntıyı; açılmış şekli yani gül hâli ise darlıktan, sıkıntıdan kurtulmuşluğu ifade eder. Dudak da açılmamış hâli ile goncaya, söz söylemek için açıldığında ise güle benzer (Özerol, 2012: 150).

Gonca mahzen-i esrardır. Dudaklarla “hem-râz”dır. Gonca sırrını sakladığı hâlde gül açılıp saçılarak sırrını âleme fâş eylemektedir. Gonca, el değmemiş, ifetli, pâk-dâmendir (Kurnaz, 1996: 220). Sevgilinin ağzı yerine kullanılan ve sır saklayan bir gülü andıran goncanın açılmamış olması, suskunluğu ifade ettiği için âşığın üzüntüsüne sebep olur. Sevgilinin konuşmaya başlaması veya gülmesi goncanın açılmasına benzetildiğinden sırlar açığa çıkar; bu âşık için bir lütuftur ve sevinç vesilesidir (Nazmi Özerol, 2012: 146).

Gonca herhangi bir çiçeğin açılmamış hâlidir. Gonca-i lâle, gonca-i gül, gonca-i zambak gibi ifadeler ile çiçeklerin tomurcuk hâli kast edilir:

Râzunı kimseye keşf itme sakın Hâletîyâ

Gonca-i lâle gibi dâgunı pinhân eyle (G. 736/5)

Gonca-i güldür deheni gûyiyâ

Gonca-i zambak gibidür her benân

Hak bu ki dünyâda görülmüş degül

Böyle eli agzına uyar civân (Muk. 97)

Renk ve görünüm açısından gonca, sevgilinin dudağı ve ağzı ile ilişkilendirilir. Sevgiliye gonca dudaklı anlamında “gonca-leb”, gonca ağızlı anlamında “gonca-dehen” denilir. Sümbül saçlı, gül yanaklı, yasemin tenli sevgili gonca dudaklıdır:

Dehen-i gonce olup gûş-ı güle peyveste
Gül-şene gelse gerekdür diyü kıldı her bâr (K. 18/5)

Teni semen lebi gonce ruhi gül-i ra'nâ
Olur mı bundan öte hiç tenâsüb-i a'zâ (G. 15/1)

Beni terk itdi ol gonce-dehânum lâle-ruhsârûm
Kalan gönlümde ancak hâr-ı mihnet dâg-ı hasretdür (G. 230/4)

Yanumuzda bizüm ol gonce-dehen açılmaz
Varup agyâra yine sînesini çâk eyler (G. 285/3)

İrgürmeyince bâd-ı sabâ bûy-ı sünbülün
Mânend-i gonce hergiz açılmaz dehânumuz (G. 330/2)

Söylemezsin ne kadar eylese 'ışk ehli niyâz
Ne 'aceb goncedür ol hergiz açılmaz dehenün (G. 448/3)

Gördiler dün beni ol gonce-dehen yanında
Tek tururken diken oldum gözine dünyânun (G. 400/2)

Didi ol gonce-dehân agzumı açdurma benüm
Bâd-ı âhum olıcak gül-şen-i kûyında vezân (G. 567/3)

Gûş-ı güle gelse dehen-i gonce-i ra'nâ
Kendünden ider yası hemân bülbül-i şeydâ (Matla/14)

Sevgilinin ağzı şeklinden ötürü goncaya benzetilince gonca üzerinde bulunan çiy taneleri de sevgilinin dişleri olur:

Gonce-i pür-jâleye agzın nice teşbîh idem
Diş sırtmaz kimseye hergiz o şûh-ı dil-sitân (G. 658/3)

Gonca, güzellik pazarında satılan bir met , elden ele gezen bir “   id-i b    r”dır (Kurnaz, 1996: 220).

C nından ider z r ile bülbülleri b   r

Dinse yirid r goncelere    id-i b    r (G. 200/1)

Sabâ yelinin esmesiyle gonca açılıp g l olur. Sabâ yeli ile goncanın açılması, sabâ yelinin goncanın sırrını if   etmesi demektir. Sabâ yeli, g l bahçesine sevgilinin bastığı toprağı getirince goncalar hayran olup ağzı açık kalırlar:

Var ise kûyun gubârın b  a irg rmi  sabâ

Agzın açmış gonceler hep h sn n n hayr nıdır (G. 260/3)

Ke  e mâlik bir seher-h z olmasa b  -ı sabâ

Goncenün kalbindekin dünyâya kılmazdı ‘ıyân (G. 662/4)

Küçük ve kapalı görüntüsünden ötürü gonca, sır ile ilişkilendirilir.       sır     lemez. Gonca da  ekil itibariyle i  içe geçmiş,     lemeyecek durumda olduğundan sır ile gonca arasında benzerlik ilişkisi kurulur:

Ke  -i r  z itmez-id m illere bülbül gibi ben

S yled rsin n’ideyin  demi ey gonce-dehen (G. 618/1)

Görüp hurşîd-i r  yun kalmadı hiç sabr u  r  mum

Açıldı gonce-ve  r  z-ı nih  num      r oldu (G. 870/3)

Goncanın ta  yapraklarının kat kat olması goncanın güzelliğinin de kat kat olduğunu gösterir:

Teni berg-i semen bir gonce-i gül-pîrehensin sen

Olupdur sende ey    -ı cih  num hûbluk kat kat (G. 96/3)

Goncanın bir ağzı, bin dili olması bitkisel özelliği ile ilgilidir. Bir bütün olarak gonca ağıza, taç yaprakları ise dile benzetilir. Böylelikle gonca bir ağızlı bin dilli olarak hayal edilir:

‘Aceb degül gice gündüz figân iderse hezâr

Bilür ki gonce-i bâgun bir agzı bin dili var (G. 212/1)

Bir agzı bin dili ola her gonce-i gülün

Nice figânlar eylesün ‘andelîb-i bâg (G. 367/4)

Gonca, sevgilinin dudağına öykünür, kendini ona benzetmek ister:

Öykündüğün dehânuna gûş itdi goncenün

Hâk eyledi kulagina dek agzını sabâ (G. 28/3)

O la‘l-i nâb tururken çemende gonce-i gül

Ne cân ile dehen-i yâra öykünür bilsem (G. 538/2)

Gonca açılıp gül olduğu zaman gömleğini, elbisesini yırtmış olur. Bu nedenle gonca, “câme-derân” sıfatıyla anılır:

Gül-şen-i kûyuna vardukça olur ‘âşıklar

Lâle-veş sũhte-dil gonce-sıfat câme-derân (G. 647/2)

3.6.6. Gül, Verd, Nesrîn

Bir çeşit dikenli çalı olan gül, güzel kokusu ve çeşitli renklerdeki muhteşem çiçekleriyle çağlardan beri insanları derinden etkilemiş ve bütün kültürlerde her zaman çok özel ve seçkin bir yerin sahibi olmuştur. Gül, aşkın her çeşidinde sevgiliyi temsil eder. Bülbül ise onun aşkıyla yanıp tutuşan âşıktır (Ayvazoğlu, 2010: 92). Gül; rengi, şekli, kokusu bakımından çeşitli benzetmelere konu teşkil etmiştir. Bunların başında

onun her yönüyle Hz. Peygamber'e benzetilişi gelmektedir. Yunus Emre'nin "Çiçek eydür iy derviş gül Muhammed teridür" mısraında ifade ettiği gibi gülün kokusunu Hz. Muhammed'in terinden aldığına inanılır. Halk arasında "gül koklamak sevaptır" sözü de daha çok bu çiçeğın Hz. Peygamber'in sembolü olmasından kaynaklanmaktadır. Tasavvufi sembolizmde gül ilâhi güzelliği ifade ettiği gibi Allah'ın mahbubu Hz. Muhammed'i de temsil eder. Selvi, vahdeti gül de kesreti temsil ettiği için "serv-i gül-endâm" gibi sözlerle kesret altında gizlenen vahdet anlatılmak istenmiştir.

Bütün klasik Doğu edebiyatlarında olduğu gibi Divan edebiyatında da gül bülbülle birlikte âşığı ve sevgiliyi temsil eder. Klasik Türk edebiyatında gül sevgili tipinin bütün özelliklerini taşır. Hatta çok defa sevgiliyle gül güzellik yönüyle karşılaştırılır. Efsaneye göre başlangıçta rengi kırmızı olmayan gül, bülbüle hiç yüz vermez. Gülün bu ilgisizliğine dayanamayan bülbül birgün her şeye rağmen gidip gülün üzerine konar. Dikenler bülbülün gövdesine batarak kanatırlar. Gülün dibine dökülen bu kanlar onun kökünden damarlarına doğru yayılır ve gül o günden sonra kan rengine bürünür. Gülün bülbülün kanını döktüğüne, içtiğine ve yüzüne allık olarak sürdüğüne inanılır. Gül, bülbülün sesine kulak vermez, açılıp yüzünü göstermez, daima dikenle (rakip) iş birliği yaparak onun bağrını yaralar. Ancak dünyada dikensiz gül bulmak mümkün olmadığından bülbül de "Gülü seven dikenine katlanır" diyerek teselli bulur. Gülün dikenini âşığın rakibidir. Bunun dışında gül ile diken iyilik ve kötülük, kolay ile zor, dost ile düşman zıtlıklarını da ifade eder.

Gülün şekli, yapraklarından hareketle kitaba, kâğıda, deftere, mecmuaya benzetilir. Tazelik, incelik, narinlik, nazlılık hem gülün hem de dalının, yaprağının ve fidanının özellikleridir. Bunlar aynı zamanda sevgilinin boyunu, yanağını, yüzünü ifade eder. Gül renginden dolayı kana, âteşe ve şaraba benzetilir. Rengi ve kokusuyla işret meclislerinin değişmez süsüdür. Genel olarak gül bazen de yabanî gül veya ağustos gülü de denilen nesrin, kırmızılığı sebebiyle sevgilinin yüzü ve yanağı için kendisine benzetilen olur. Gül aynı zamanda cennet çiçeğidir. Hz. İbrahim, Nemrûd tarafından âteşe atılınca âteş ona gül bahçesi olmuştur. Gül, şekil olarak kulağa benzetilir. Sabâ rüzgârının gülü hareket ettirmesi ve gülün açılmasında rol oynaması sebebiyle onun âşıktan haber fısıldaması "kulağını bükmek" gibi ifadelerle anlatılır. Zulmüne, istighnasına ve vefasızlığına rağmen âşık güle benzeyen sevgiliyi daima baş üstünde tutar. Bununla başa veya sarığa gül takma âdetine de işaret edilmiş olur (Kurnaz, 1996: 220- 221).

Gerek koku gerekse renk bakımından çok güzel olan gül, daima tazedir. Bu yönüyle bağın, çemenin ve baharın vazgeçilmez bir ögesidir. Baharın diğer adının gül olması da güle verilen önemden ileri gelir (Özerol, 2012: 145).

Gül yetiştirmenin çok zahmetli oluşu onun âdetâ nazla beslenip, büyümesi şeklinde ele alınır. Gülün açılması apayrı bir olaydır. O, seher vaktinde sabâ yelinin parmaklarıyla açılır. Onun açılması bir sevinç ve neşe belirtisidir. Çünkü gül açılınca bahar gelir, eğlence başlar. Gülün handân oluşu da yine onun açılması, çâk-ı giribân eylesmesidir. Gül bu kadar güzel ve çekici olmasına rağmen çok çabuk solar. Yani geçicidir. Tıpkı âşığın ömrü gibi çabucak geçiverir. Sabâ yeli, gülün yapraklarını yavaşça aralar ve kokusunu her tarafa yayar. Ancak sonbahar yeli onun için bir felakettir. Onun perişân olmasına, dağılmasına neden olur. Gülün suya olan ihtiyacı her çiçekten fazladır. Sık sık sulanmalıdır. Kökleri su içinde olursa daha güzel yetişir. Bu nedenle güller su kenarlarında bulunur ki “hurrem” oluşu da buradan gelir. Utanan kişinin yüzünün kızarıp gül rengi alması dolayısıyla gül daima utangaç ve hayâ sahibi olarak ele alınır. Gülün toprağa yakın fidanına damen-i gül denir ki yanında menekşe, sümbül, sûsen bulunur. Bunlar âdetâ gülün eteğine yapışmışlardır. Gül, elden ele dolaşırsa çabuk solar. Bu yönüyle sevgilide istenmeyen bir hususu (her âşığa gülmek gibi) ortaya koyar. Bazen sevgiliye gül denilir ve onun her hâliyle bir gül oluşu anlatılır. Onun endamı, güzelliği, teri, dudağı, kulakları, yanakları, eli, bileği vs. gülde bulunan özelliklerle ilgilidir (Pala, 2007: 171-172).

Gül ile ilgili olarak Klasik Türk şiirine yansıyan alışkanlık, âdet ve gelenekler, dönemin toplumsal ve kültürel yapısı hakkında ipucu verecek niteliktedir. Bunlardan bazıları şunlardır: destâra (sarık, başörtüsü) gül iliştmek, mendile gül bağlamak, kabre gül dikmek, elde gül taşımak, kitap ve Kurân-ı Kerîm içine gül koymak vs.”. Gül, Klasik Türk şiirinde en çok doğal ve kozmik öğelerle ve insan uzuvlarıyla ilişkilendirilmiştir. İlişkilendirildiği şahıslar arasında sevgili ve güzel; uzuvlar arasında yanak, yüz ve dudak; soyut ve manevî kavramlar arasında olumlu anlam ve çağrışım ifade edenler; doğal ve kozmik öğeler arasında da kadeh ve şarap, diğerlerine oranla çok daha fazla dikkat çekmektedir. Gülün Divan şiirinde bu kadar yoğun bir ilgiyle karşılanmasının dört temel sebebi vardır: En çok bilinen, her yerde yetişen, en yaygın çiçek olması, en güzel ve en alımlı çiçek sayılması, sevgilinin yüzü, yanağı ve dudağı gibi en çok dikkat çeken ve en güzel uzuvlarıyla benzerlik göstermesi, güzel görünümü yanında dokunma ve koku alma

duyularına da hitap etmesi, Hz. Muhammed ve Hz. Yusuf gibi toplumda saygı gören din büyüklerinin simgesi olarak benimsenmiş olmasıdır (Bayram, 2007: 211-212).

Gül, Divan edebiyatında bazen genç bir delikanlıdır. Kısa ömürlü olması dolayısıyla dünyayı ve geçici aşkı yansıtır. Kulağa, oturmuş adama, sarığa, külaha benzetilir. Yılda bir defa açması bakımından kandildir, yaprakları dolayısıyla kitaptır, kâğıttır, defterdir, mecmuadır, Kur'ân sayfasıdır, zerefşândır. Kırmızı rengi bakımından, kandır, kanlı gömlektir, âteştir, şaraptır, beyaz rengi bakımından kefendir. Güzellik unsurlarının başında gelmesi bakımından, sevgilinin yüzü ve yanağı ile teşbih hâlinde bulunmaktadır. Gül sevgiliye, sevgili de güle benzemektedir. Bu benzetmeyle onun her hâliyle gül oluşu belirtilir. Bağla, bahçeyle, çemenle, dahası baharla bütünleşmiştir. Gülistanın, gülşenin, gülzârın sultanıdır. Ona verilen ayrıcalık, hünkâr, şah, serdâr, reis ve sipâhi olması sebebiyledir. Diğer çiçekler onun emrinde, hizmetindedir. Bazen nazlanır, açmaz. Bazen de bülbülün sesini bile duymaz. Yaprığını dökmesi kıskançlığındandır (Kalkandelen, 2008: 104).

Klasik Türk şiiri estetiği içinde gülün boyu ile sevgilinin boyu, gülün rengi ile sevgilinin yüzü ve yanakları, gülün nazlı yapısıyla sevgilinin nazı, gül-i ra'nâ ile sevgilinin hem âşık hem de rakipe yüz veren mizâcı, bahâr mevsiminde gülün açılmasıyla sevgilinin bahârda gezintiye çıkması, gülün üzerindeki çiğ tanesiyle sevgilinin kulağındaki küpe, gülün dikeniyile rakip, gülün yapraklarının kat kat oluşuyla kulak arasındaki ilişki, gülle ilgili önemli estetik hususiyetler olarak dikkat çeker (Açıl, 2015: 12).

Gül; Azmîzâde Hâletî Divanı'nda en çok anılan çiçektir. Beyitlerde sadece gül, verd kelimeleriyle karşımıza çıktığı gibi “gül-i ra'nâ, gül-'izâr, gül-i sûrî, gül-berg, gül-âb, gül-çihre, gül-gûn, şah-ı gül, gül-i ruhsâr, gûş-ı gül gül-i sad-berg, gül-i sâgar, devr-i gül, gül-i hamra, gül-i surh, gül-i ahmer, gül-fâm, gül-i sefid, verd-i handân, gül-i nesrîn, gül-bün-i gül ...” gibi terkiplerle de karşımıza çıkmaktadır.

Bahârın gelişi, her tarafın yeşillenip çiçeklerin açılması ile anlaşılır. Rengârenk güller açılıp gül fidânını donattığı zaman bahâr gelmiş olur:

Bahâr oldu yine cûş itdi cûlar döndi deryâya

Yine 'azm itdiler şah-ı gülün hükmini icrâya (K. 10/1)

Yine gül nahli tonandı olıcak sûr-ı bahâr
Tutdı hep yir yüzini sîm-i nisâr-ı ezhâr (K. 18/1)

Divan şiirinde gül ile ilişkilendirilen dini terimlerin başında “cennet” gelmektedir. Divan şairlerini gül ile cennet arasında ilişki kurmaya yönlendiren temel etken, cennetle ilgili inançlardır. Cennet ile ilgili tasvirlerde sık sık bahçelerden, çiçeklerden, hûrilerden söz edilir. Cennet bahçelerinin en belirgin çiçeklerinden birinin gül olması da doğaldır (Bayram, 2000: 306). Ayrıca İslâm geleneğinde Hz. Peygamber, terinin kokusu ve teninden ötürü gül ve gül suyu ile bağdaştırılır (Bayram, 2000: 229). Gül, Hz. Muhammed, Hz. İbrahim ve Hz. Yusuf gibi toplumda saygı gören din büyüklerinin simgesi olarak benimsenmiştir. Hz. Yusuf, yüzünün güzelliğinden dolayı gül ile ilişkilendirilir. Peygamber’imizden bahseden beyitlerde Peygamber’imize hitaben gül denildiği görülür:

Her biri aldı nefha-i rahmet
Geldi dünyâyâ san gül-i cennet (Mes. 4/67)
Ey Yûsuf-ı cemâl arar hüsnün âyetin
Evrâk-ı mushaf-ı güli karışdurup sabâ (G. 13/3)

Gül ile sevgilinin yüzü ve yanağı arasında “renk, güzellik, tazelik, letafet” gibi özellikler bakımından benzerlik ilişkisi kurulur. Sevgiliye “gül yüzlüm” denilmek sûretiyle hitap edilir:

Teni semen lebi gonce ruhı gül-i ra’nâ
Olur mı bundan öte hiç tenâsüb-i a’zâ (G. 15/1)
Kalur şeb-nem gibi üftâdeler hâk-i mezelletde
O gül yüzlüm eger salmazsa pertev âftâb-âsâ (G. 44/2)
Gül-i ruhsârına yârün tokunurmuş agyâr
Kurusun elleri mânend-i hazân-dîde çenâr (G. 201/1)

Verd-i ruhsârın ırakdan seyr ider bir bülbülem
Kasdum oldur kim o nahl-i tâzeye bâr olmayam (G. 517/2)

Ruhun şem‘a ‘izârün verde benzer bu dil-i şeydâ
Figân itdükçe bülbüldür sükût itdükçe pervâne (G. 715/3)

Gülün açılmış hâli, kat kat olması yönüyle kulağa benzetilir. Beyitlerde “gûş-ı gül” terkihiyle bu benzerlik vurgulanır. Rüzgârın gülün açılmasında etkili olması bağa kulak müjdesinin getirilmesi şeklinde ifade edilir:

Nitekim zer-ger-i hurşîd ola ser-kârında
Tâ ki gûş-ı güle mengûş ola dürr-dâne-i tal (K. 40/35)

‘Aceb ol kaddi şimşâdum işitmez mi ki feryâdum
Figânı bülbülün gûş-ı gül-i ra‘nâya degmez mi (G. 871/3)

Gûş-ı güle gelse dehen-i gonçe-i ra‘nâ
Kendünden ider yası hemân bülbül-i şeydâ (Matla/14)

Üstine her dıraht ‘aceb mi saçarsa sîm
Gül den getürdi bâga kulak müjdesin nesîm (Matla/311)

Efsaneye göre başlangıçta rengi kırmızı olmayan gül, bülbüle hiç yüz vermez. Gülün bu ilgisizliğine dayanamayan bülbül bir gün her şeye rağmen gidip gülün üzerine konar. Dikenler bülbülün gövdesine batarak kanatırlar. Gülün dibine dökülen bu kanlar onun kökünden damarlarına doğru yayılır ve gül o günden sonra kan rengine bürünür. Gülün bülbülün kanını döktüğüne, içtiğine ve yüzüne allık olarak sürdüğüne inanılır (Kurnaz, 1996: 220). Gülün kırmızı rengini, bülbülün kanından aldığına inanıldığı için beyitlerde gül “hûn-ı bülbül” (bülbülün kanı) ile birlikte anılır:

‘Arûs-ı gül yine gül-güne dizdi hûn-ı bülbülden
Seherden eyledi reng-i ‘izârın ahmer-i kanı (K. 33/3)

Gül-i sad-berg sanman görinenler sahn-ı gül-şende

Hadeng-i hârla kat kat dökülmüş bülbülün kanı (G. 832/3)

Gül, bülbülün sevgilisidir. Gül, âşığı olan bülbüle naz edip eziyet eder. Bülbül, “feryâd u figân”ı ile bilinir. Çünkü gül, onun aşkına karşılık vermez. Gül, yanına rakip olan dikenî de alarak bülbülün daha çok feryat etmesine neden olur:

Kaldurup şâhid-i gül-bergi alur yanına bâd

Muttasıl murg-ı çemen kılsa ‘aceb mi feryâd (G. 119/1)

Subh-dem ey gonçe-i nahl-i letâfet bâga gel

İdeyin ben nâle bülbüllerle sen güllerle gül (G. 465/4)

Dünyâda itmedi bana itdüklerün senün

Pervâneye ne şem‘ ne güller hezârına (G. 774/2)

Gülün en çok benzetildiği öğelerden biri de şaraptır. Bu benzerlik ilişkisi renk yönüyle kurulur. Beyitlerde geçen “bade-i gül-fâm, bade-i gül- gûn” gibi terkiplerle bu benzerlik ilişkisi vurgulanır:

Derd-i ser def‘ine çâre bade-i gül-fâmdur

Gitmemiş rengi ne gülden çıkdı âyâ ol gül-âb (G. 56/3)

Mest-i şevk eyler kim alsa agzına ey Hâletî

Şi‘r-i rengînüm kalur mı bade-i gül-fâmdan (G. 672/7)

‘Işk hem-reng itdi yaşum bade-i gül-gûn ile

Bade-i gül-gûn benüm yanumda birdür hûn ile (G. 770/1)

Renginden dolayı şaraba benzetilen gül, şeklinden dolayı da kadehe benzetilir:

Dimek kim devr-i gül geçdi zamân-ı ergavân gitdi

Gül-i sâgar bulunmaz mı şarâb-ı ergavân yok mı (G. 867/4)

Gülün en çok kullanılan rengi kırmızıdır. “Gül-i hamra, gül-i surh, gül-i ahmer” gibi. Gülün kırmızı renginin sıklıkla kullanılması sevgilinin dudağı, yanağı ile ilişkilendirilmesinden dolayıdır. Bunun yanında kan, âteş, yara da kırmızıdır:

İderse şekve bir dem ana bülbül verd-i hamrâdan
Sefîd olur ser-â-ser benzinün hiç kalmayup kanı (K. 20/22)

Dâg-ı nev ü kühenlerümüz bâg-ı sînede
Güllerdür oldı kimisi sürh ü kimi sefîd (G. 120/4)

Cûy-bâr üzre düşen berg-i gül-i hamrâ gibi
Yaraşur hakkâ ki cism-i ‘âşık-ı dîdâra dâg (G. 365/2)

Gülün kırmızıdan sonra en çok anılan rengi “gül-i sefid” terkinde olduğı gibi beyazdır:

Sanman çemende yir yir açıldı gül-i sefid
Geşt eyler iken eylesenüz gül-büne nazar
Güllerden işidin o mehün reng-i rûyını
Gül-gûnesini şeb-nem ile yudı çin seher (Muk. 27)

Buldı gül-i sefid gibi rûyun âb u tâb
Zibâ yaraşdı haddüne gül-gûne-i hicâb (G. 61/1)

Dâg-ı nev ü kühenlerümüz bâg-ı sînede
Güllerdür oldı kimisi sürh ü kimi sefid (G. 120/4)

Uşşâka rahm olmaz dime zahm-ı dil için bülbülün
Gül-şende her verd-i sefid bir merhem-i kâfûrdur (G. 261/5)

Gül-âb, gül suyu demektir. Sevgilinin yüzündeki terler, gül suyuna benzetilir. Aştan kaynaklanan baş ağrısının giderilmesinde bu gül suyunun faydalı olduğı belirtilir:

Ey Hâletî hemân ‘arak-ı rûy-ı yârdür
Verd-i ser-i mahabbete nâfi‘ olan gül-âb (G. 60/6)

‘Arz eyledükçe sûzumu terler hicâbdan
Gûyâ ki gülden âteşe karşı çıkar gül-âb (G. 62/2)

Gülün açılması bir sevinç ve neşe belirtisidir. Çünkü gül açılınca bahar gelir, eğlence başlar. Bahâr mevsimi eğlence, iştret zamanıdır. Gül, bahâr mevsiminde günü gün eder:

Niteki lâle tuta dâmenini küh-sârun
Niteki güller ola zîb-i gül-şen-i dünyâ
Hemîşe lâle gibi bagrı düşmenün yansun
Hemîşe gül gibi vaktün hoş eylesün Mevlâ (Muk. 3)
Vakt-i güldür gül gibi destünde tut câm-ı şarâb
Âb-ı âteş-rengsiz bulmaz bu mevsim âb u tâb (G. 69/1)

Gülün handân oluşu onun “çâk-ı giribân” eylemesi yani açılması ile ilgilidir. Tomurcuk hâlden çıkıp açılan gül “handân” olmuştur. Sevgili de yüzünde gülücükleri eksik etmemesiyle “verd-i handân”dır:

Güler yüz gösterürsin dem-be-dem erbâb-ı ‘irfâna
Dil ehlin bülbül itmişdür senün ol verd-i handânun (K. 30/17)

Çemende gonce-i gül dem-be-dem böyle sıkılmazdı
Eger almasa agzı ölçüsin ol verd-i handânun (G. 404/3)

Hemîşe nâleler itmezdi bülbül-i cânun
Hezâr-pâre degülmişse verd-i handânun (G. 506/1)

Gubâr-ı hattı sevdâsıyla vardum kûyına ammâ
Beni ey Hâletî güldürmedi ol verd-i handânun (G. 534/5)

Açıldı nergis-âsâ makdemünle dîde-i cânım

Ne yeller esdi âyâ bilsem ey gül-berg-i handânum (G. 535/1)

Agzın açup gonce-i gül-şen ana hayrân olur

Agzın açsa her kaçan ol verd-i handânum benüm (G. 544/3)

Hemîşe nâleler itmezdi bülbül-i cânım

Hezâr-pâre dikilmişse verd-i handânum (Matla/341)

Gül-i ra'nâ; dışı sarı, içi kırmızı renkte olan bir tür katmerli güldür (Parlatır, 2016: 531). Bu nedenle "gül-i ra'na" ikiyezlü olarak bilinir. İki yüzü olduğu için bazen âşığa güler bazen âşığa yüz vermez. Beyitlerde gül-i ra'nânın, içi ve dışının bir olmadığı dile getirilir. Âşık sevgilinin "gül-i ranâ" olduğunu bildiği için gözyaşı döker:

Figân itsün ko bülbül ana lâzım mı gönül virmek

Derûnıyla birûnı bir degülken verd-i ra'nâya (K. 10/5)

Teng-dil olmuş iken gonce-veş erbâb-ı hüner

Gülüp açılsa n'ola niteki verd-i ra'nâ (K. 24/6)

Haber kılsa eger peyk-i sabâ ezhâr-ı gül-zâra

Virürler ana kemhâ-yı dü-reng-i verd-i ra'nâyı (K. 41/6)

Ruh-ı zerdin koyup ol rûy-ı al üzre dil-i şeydâ

Mahabbet gül-şeninde hâsıl oldu bir gül-i ra'nâ (G. 27/1)

Rûy-ı zerd üzre sirişk-i âhı kılmazdum revân

İkiyezlü bulmasaydum ol gül-i ra'nâyı ben (G. 671/3)

Geh güler yüz gösterürsin verd-i ra'nâlar gibi

Ser-keş olursın gehî serv-i dil-ârâlar gibi (G. 862/1)

Gül-i ranânın “en güzel gül” anlamı da vardır. Beyitlerde bu anlamı ile de kullanıldığı görülür. Gül bahçesindeki herhangi bir gül, gül-i ranâ ile güzelliğe davasına giremez. Çünkü gül-i ranâ tartışmasız en güzel güldür:

Çemende gonçe-i gül aldı başına migfer

Şeh-i bahâr siper virdi verd-i ra‘nâya (K. 2/5)

Senünle idemez da‘vâ-yı hûbî ey gül-i ra‘nâ

Hezâr olsa eger ana güvâhı verd-i gül-zârun (G. 396/2)

Gülün çok sevilen ve değer verilen bir çiçek olması onun baş üstünde taşınmasına neden olmuştur. Atalarımız güle verdikleri değeri adet ve geleneklerde yaşatmışlardır. Bu adetlerden “başa gül takma, yüze allık olarak gül sürme, kadehe gül koyma” beyitlerde anılmaktadır:

Gül-i nev-hîz ‘işveyle ser-i Leylâ'yı zeyn itmiş

Havâle eyliyen hâr-ı belâyı pâ-yı Mecnûn'a (G. 722/4)

Yine Leylâ-veş süründi rûyına gül-gûne gül

Bülbül-i şeydâyı döndürse n'ola Mecnûn'a gül (Matla/295)

Birbiriyle yaraşur ol la‘l-i nâb u câm-ı mül

Sâgar-ı sahbâya ‘âdetdür konulmak berg-i gül (Matla/302)

Nesrîn, ağustos gülü de denilen yaban gülüdür (Parlatır, 2016: 1285). Divan şiirinde en çok “rengi, kokusu, nazik yapısı” açısından değerlendirilir. Sevgilinin yanağı ve yüzüyle ilişkilendirildiğinde kırmızı rengi söz konusu olsa da nesrînin daha çok beyazlığı ile dikkat çektiği söylenebilir (Bayram, 2001: 142). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda nesrîn, daha çok beyaz rengi ile söz konusu olur. Gemi, nesrin gülüne benzetilir:

Açılsa kaçan gül-şen-i bezm-i zurafâda

Ey Hâletî benzer gül-i nesrîne sefine (G. 805/5)

Sakız gülü, bir gül çeşididir. Rengi beyaz ve sarıdır. Diğer güllere nazaran küçüktür (Bayram, 2001: 141). Azmîzâde Hâletî Divanı'nda sakız gülü sadece bir beyitte geçmektedir:

Bir gülün Sakız'da dil oldu nevâ-keş bülbüli
Bilmez-idüm böyle zîbâ olduğın Sakız gülü (Matla/578)

Gülbün, gül kökü anlamındadır. Ancak Divan şairleri daha çok “gül, gül fidânı” anlamlarında kullanmışlar ve özellikle sevgilinin boyu ile ilişkilendirmişlerdir (Bayram, 2001: 132). Sevgilinin boyu gül fidanına benzetilir. Bu benzerliğin kurulmasında sevgilinin yüzünün gül gibi olması etkilidir:

Hemân bir gül-bün-i güldür o şûhun nahl-i bâlâsı
Yaraşmaz mı eger berg-i semenden olsa yektâsı (Matla/535)

3.6.7. Lâle

İrân mitolojisine göre yıldırım yaprağın üzerindeki çiy tanesine düşmüş, çiy tanesi ve yaprak alev alarak yanınca lâle ortaya çıkmıştır. Şairler tarafından lâlenin üzerinde durulan en önemli özelliklerinden biri kırmızı rengidir. Bu renk daha çok sevgilinin utangaçlığını sembolize etmektedir. Renginden dolayı ayrıca lâle âşık, gönül, kan, yara, yanak, gelin, kanlı göz, gözyaşı, kanlı kefen, âteş, çerâğ, güneş, şafak, kına, şarap (şârâb-ı lâle-gûn), la'l, kâse-i mercân, la'lin kadeh, al sancak; şekil yönünden de kadeh, çadır, asker, sancakbeyi, ser asker, attar, kırmızı fanus, dil gibi unsurlara benzetilir. Lâleden söz eden beyitlerde renginden dolayı kan ağlamak, bağı hun olmak, kan bulaşmak, kan yutmak, kanına girmek, kan içmek, kanlı olmak, kanı kurumak, nice demler görmek, yanıp yakılmak gibi deyimlere de yer verilir.

Lâlenin ortasındaki siyahlığın sevgilinin yanaklarını kıskanma veya onlara özenme sonucunda ortaya çıkan bir yara olduğu düşünülür. Bu hâliyle bazen bağırı dağlayan bir âşık olur veya üzerinde beyaz ben bulunan bir yüz gibi tasavvur edilir. Lâle bazen

buhurdanlık taşıyan bir kişidir. Dağ eteklerinde, ırmak kıyılarında taşlık yerlerde, bağ, bahçe, çemen, sebze-zâr ve sahralarda yetişen yabani bir çiçek olan lâlenin çok çabuk solması ve suya fazla ihtiyaç duyması gibi özelliklerinden de söz edilir.

Lâle kelimesi Allah lafzında yer alan harflerle yazılmakta, dolayısıyla her ikisi de ebced değeri olarak altmış altı sayısını vermektedir. Lâle kelimesi tersinden okununca “hilâl” kelimesi ortaya çıktığından şairler “aks-i lâle” sözüyle hilâle işaret ederler (Baytop-Kurnaz, 2003: 80).

Divan şiirinde kırmızı rengi ile sevgilinin yanağı ve âşığın gözyaşları lâleye benzetilir. Lâlenin ortasındaki siyahlık sevgilinin yanaklarına özenme ve onu kıskanma dolayısıyla bağrında meydana gelmiş bir yara, dağlama olur. Renginden dolayı kan, mum, şarap, yanak, yara gibi unsurların, şeklinden dolayı da genellikle kadehin benzetilenidir. Dağlarda, kırlarda yetişiyor olmalarından dolayı “taşralı”dırlar. Bunun için utangaç, usul erkân bilmez bir çiçek olarak düşünülen lâle, bir bakıma utangaçlığın, çekingenliğin sembolüdür (Ayvazoğlu, 2010: 121-122).

Lâle kırmızı rengi, hassas yapısı ve kadifemsi görünümü ile en çok sevgilinin yanağı ile ilişkilendirilir. Sevgili “lâle-ruhsâr (lale yanaklı)”dır:

Biri çeşmüne biri benzedüg içün ruhuna

Nergis ü lâle olur çeşm ü çerâg-ı gül-zâr (G. 211/3)

Beni terk itdi ol gonçe-dehânum lâle-ruhsârım

Kalan gönlümde ancak hâr-ı mihnet dâg-ı hasretdür (G. 230/4)

Sevâd-ı dîde çokdan mah olundı âb-ı eşkümler

Görinen şimdi ‘aks-i hâlidür ol lâle-ruhsârın (G. 413/2)

Divan şiirinde lâlenin en çok ilişkilendirildiği öğelerden biri âşığın gönlündeki “yara”lardır. Bu ilişkilendirmede lâlenin rengi ve şekli etkili olmuştur. Ayrıca lâlenin doğal mekânının dağ olması ve “dağ” kelimesinin yara anlamının da olması bu ilişkilendirmeyi güçlendirmektedir:

Niteki lâle tuta dâmenini küh-sârun
Niteki güller ola zîb-i gül-şen-i dünyâ
Hemîşe lâle gibi bagrı düşmenün yansun
Hemîşe gül gibi vaktün hoş eylesün Mevlâ (Muk. 3)

Beni terk itdi ol gonce-dehânum lâle-ruhsârum
Kalan gönlümde ancak hâr-ı mihnet dâg-ı hasretdür (G. 230/4)

Sahrâ-yı mahşer içre çıkam zîr-i hâkden
Dâg-ı derûn u çâk-i bîrûnumla lâle-vâr (G. 271/4)

Lâle-i küh-sâr-veş rif'at bulurdum Hâletî
Yaksa bir gün cismüme ol şûh-ı âteş-pâre dâg (G. 365/5)

Gül-şen-i kûyuna vardukça olur 'âşıklar
Lâle-veş sûhte-dil gonce-sıfat câme-derân (G. 647/2)

Râzunı kimseye keşf itme sakın Hâletîyâ
Gonce-i lâle gibi dâgunı pinhân eyle (G. 736/5)

Divan şiirinde lâlenin hâkim rengi kırmızıdır. Azmîzâde Hâletî Divanı'nda "lâle-i hamra" olarak beyitlerde geçen kırmızı lâledir:

Cihân bir dil-rübâ-yı sebze-i gül-gûna dönmişdür
Olaldan sebzeler zâhir çıkaldan lâle-i hamrâ (K. 8/12)

Sîne-çâk olsam 'aceb mi lâle-i hamrâ gibi
Yandı bagrum ser-be-ser tâb-ı teb-i hicrân ile (G. 761/4)

Kırmızı renginden dolayı lâle ile âteş arasında benzerlik kurulur. Aynı zamanda lâlenin bağrının yanık olduğu düşüncesi de bu benzerliği pekiştirir:

Hümûm-ı kahrı tokunsaydı bâg-ı dünyâyâ

Çemende lâle ocagı olurdı pür-ahker (G. 25/23)

Eger ki lâle ocagına düşmese âteş

Harîm-i bâgı koyup tutmaz idi sünbüller (G. 28/16)

Micmer, tütsü kabıdır. Lâlenin şekil olarak uzun bir çubuk ve ucunda küçük bir hokkayı andırmasından dolayı lâle ile micmer arasında benzerlik ilişkisi kurulur. Tütsü kabından yükselen dumanlar ile lâlenin ortasındaki siyahlık iki ögenin birbirine benzetilmesini kolaylaştırır (Bayram, 2001: 506).

Lâlenün micmerini bâd fûrûzân itdi

Dâmenin tutsa ‘aceb mi ana dâ’im küh-sâr (G. 139/3)

Lâle, şeklinden dolayı kadehe, renginden dolayı da şaraba benzetilir. Lâle, kırmızı renginden dolayı da şarap dolu bir kadeh olarak tasavvur edilir. Beyitlerde “câm-ı lâle-reng, şarâb-ı lâle-gûn” gibi terkiplerle anılır:

Gül gibi turma al elüne câm-ı lâle-reng

Mânend-i devr-i gül çü zamân eylemez direng (G. 426/1)

Kanda baksa şimdi erbâb-ı safânun gördüğü

Ya ruh-ı gül-rengdür yâhûd şarâb-ı lâle-gûn (G. 578/2)

Lâle, renginden dolayı kanlı gözyaşı ile ilişkilendirilir. Beyitlerde “eşk-i lâle-gûn” terkipleriyle anılır:

Yüz sürmege komazdum anı hâk-i pâyuna

Ger düşmeseydi dâmenüme eşk-i lâle-gûn (K. 22/8)

3.6.8. Nergis, ‘Abher

Narkoz, narkotik gibi terimler nergis ile aynı kökten gelir. Nergisin bünyesinde uyuşturucu bir madde bulunur. Bunun için Divan şairlerine göre nergis bîmârdır, mesttir, mahmûrdur. Çiçek toplumunda ise elinden kadehi düşmeyen biri olarak tasavvur edilmiştir (Ayvazoğlu, 2010: 162).

Mitolojiye göre Narsis, çok güzel ve aşktan anlamaz bir delikanlıdır. Onu sevip de derdinden perişan olan kızlar bu gençten şikâyetçi olurlar. Verilen ceza sonucu Narsis birgün dereye kendi aksini görüp âşık olur. Kendini seyrederken suya atlar ve boğulur. Vücudu çürüyüp yerinde göze benzer bir çiçek biter ve bütün güzellere hayran, baygın şekilde bakar. Şarkta bir efsaneye göre de Gül ile Nergis arasında bir aşk yaşanır. Bu iki sevgiliden Nergis göz şeklinde bir çiçek hâline sokulur ve kıyamete dek hicran ve intizâr çekmeğe mahkûm edilir (Pala, 2007: 356).

Çok az olmakla birlikte ‘abher ve zerrin-kadeh kelimelerinin de nergis anlamında kullanıldığı olmuştur. Daha çok beyaz ve sarı renkli taç yaprakları, çiçek kısmının yuvarlak olması, suya ihtiyaç duyması, taç yapraklarının yere yakın ve eğik olması, kokusuz ve meyvesiz olması, ince ve zarif görüntüsü açısından kullanılmıştır. Nergis, Klasik Türk şiirinde en çok insan uzuvlarıyla ilişkilendirilmiştir. Ayrıntıya inildiğindeyse gözün hem uzuvlar hem diğer tüm ögeler arasından çok belirgin biçimde öne çıktığı görülmektedir. Şahıslar arasından hasta, sarhoş ve âşık; eşya arasından tâc, külâh, kadeh, altın ve gümüş; kozmik ögeler arasından da yıldızların diğer öğelere oranla daha çok dikkat çektiği söylenebilir. Ayrıca gül, lâle ve sümbüldekinin aksine nergisle soyut kavramlar arasında ilişki kurulmamış olması da ilgi çekici bir ayrıntıdır (Bayram, 2007: 214)

Nergisin Divan edebiyatında kullanılan bir diğer adı olan “abher” Azmîzâde Hâletî Divanı’nda bir beyitte geçmektedir:

Cihânda gül gibi gülsün olup ‘adûları kûr

Niteki açıla gül-şende gonce vü ‘abher (K. 25/39)

Nergis renginden ve çiçek kısmının yuvarlaklığından dolayı güneş ve ay, nergise benzetilir:

Çemen-i bâg-ı sun'ıdur bu sipihr

İki nergisdür anda mâh ile mihr (Mes. 1/17)

Nergis, ortasındaki yeşil kısmın uzaktan siyâh gibi görünmesi ve yuvarlaklığından dolayı göze benzetilir:

Biri çeşmüne biri benzedüğ için ruhuna

Nergis ü lâle olur çeşm ü çerâg-ı gül-zâr (G. 211/3)

Öykünürse çeşmüne ger nergis-i şehlâ senün

Göresin ol rûz-ı haşr oldukda nâ-bîna kopar (G. 236/3)

Çeşm-i yâra nice teşbîh oluna nergis-i bâg

Cânı yokdur ki ide ol güle egri nazarı (G. 891/3)

Sevgilinin gözleri nergise benzetilir. Sevgilinin yüzü gül bahçesi olunca, gözleri o bahçenin nergisleri olur:

Çeşm-i yâri seyr idince kesdiler nergisleri

Bâg-bânlar itdiler gül-zârdan kat'-ı nazar (G. 251/4)

Nergislerünün fikri idüp gönlümi mesken

Hüsn-i nazarun kıldı o vîrâne-yi gül-şen (G. 686/1)

Meclis-i meyde gice giryeler itdi dil-ber

Virdi gül-zâr-ı cemâlindeki nergislere su (G. 699/3)

Bezm-i meyde gice yârün semeni lâle idi

Nergis-i gül-şen-i ruhsâresi pür-jâle idi (Matla/597)

Nergisin bünyesinde uyuşturucu madde olduğu için nergis bîmâr, mest, şehlâdır. Göz ile ilişkilendirilen nergis, beyitlerde “nergis-i şehlâ, nergis-i bîmâr, nergis-i mestâne” terkipleri ile anılır:

Çeşm-i fettânının ölümlüsüdür

Bâg-ı ‘âlemde nergis-i bîmâr (G. 206/2)

Öykünürse çeşmüne ger nergis-i şehlâ senün

Göresin ol rûz-ı haşr oldukda nâ-bîna kopar (G. 236/3)

Görüp ol mâr-zülf ü nergis-i mestâne-i yâri

Gehî sen Hâletî efsûn ü geh efsâne söylersin (G. 629/5)

Ne var çeşm-i ‘inâyet birle gâhî bir nigâh itsen

Bu gül-şende gönül bir nergis-i şehlâya degmez mi (G. 871/2)

Kılmazdı bizi haste-dil ol nergis-i bîmâr

Anun marazı Hâletîyâ olmasa sârî (G. 879/5)

Sadece sevgilinin değil âşığın gözleri de nergise benzetilir. Ancak bu benzerlik ilişkisi âşığın gözlerinin daimâ yaş dolu olmasından dolayı kurulur. Çünkü nergis suyun içinde yetişen bir çiçektir:

Hasret-keşân-ı vasl gibi derd-i çeşmden

Bir dem mi var ki nergisüm olmaya jâle-dâr

Yâ Rab bir kulun dahı itme benüm gibi

Vakt-i neşât-ı gülde ser-efgen benefşe-vâr (Muk. 25)

‘Âşıkun âhı gider göklere güm-râh olmaz

Jâle-i nergisi mevkûf seher-gâh olmaz (G. 318/1)

Jâle-i nergisi erbâb-ı gamun dâ’im olur

Kesemez anı meger lem‘a-i hurşîd-i cemâl (G. 463/2)

Katre katre jâlelerle yine sahn-ı bâgda

Virdi nergis çeşm-i erbâb-ı mahabbetden nişân (G. 662/2)

Nergis ile göz arasındaki benzerlik ilişkisinden dolayı “nergis” geçen beyitlerde “göz” ile ilgili “göz dikmek, gözleri yolda kalmak, yolunu gözlemek” gibi deyimlerin sıkça kullanıldığı görülür:

Gerd-i râhın gözleyen nergisler itmezler kabûl
Bâd-ı subhun olsa dest-âvîzi kuhl-ı Isfahân (K. 12/26)

Oldı sühanun Hâletîyâ bâg-ı ma‘ânî
Nergis gibi göz dikse ‘aceb mi ana dünyâ (G. 17/7)

Tûtyâ-yı hâk-i pâyun ırgürür diyü sabâ
Gözlerüm nergis gibi yollarda kalur dâ’imâ (G. 22/1)

Nergis, sarı ve beyaz çiçeklerinin renginden dolayı altın ve gümüş ile ilişkilendirilir:

Toysa ‘aceb mi gönli gözi nergis ü gülün
Ortaya dökdi sîm ü zerin tâc-ı bahâr (K. 6/9)

Gül-şen-i dehri görüp ‘ibret alan nergis-vâr
Gözi bakarken ider sîm ü zerin cümle nisâr (G. 203/1)

Nergis, şekil itibariyle kadehe benzer. Nergis kadehe benzetilince renginden dolayı da “câm-ı zerrîn” olarak anılır:

Gözine gelse tan mı çin seher bu nîl-gûn humdan
‘Arakla câm-ı zerrînin pür itdi nergis-i şehîlâ (K. 8/8)

İster benefşe kim tokuna câm-ı nergise
Her gâh ser-figende olup gösterür humâr (G. 219/5)

Mezara çiçek ekme âdeti yüzyıllardır devam etmektedir. Beyitte hem bu âdet anılmakta hem de nergis, göz ile ilişkilendirilmektedir. Âşığın kabrinde duran nergis değil sevgilinin yolunu gözleyen âşığın gözüdür:

Viripdür hasretünle Hâletî cân şimdi kabrinde

Turan nergis degüldür çeşm-i cânıyla seni gözler (G. 262/5)

Nergis çiçeği baharda açılan ilk çiçeklerdendir. Bu nedenle baharın gelişinin anlatıldığı beyitlerde nergislerin açılmasına değinilir:

Gidüp zalâm-ı şitâ yine göz gözü gördi

Harîm-i bâgda yir yir açıldı nergisler (K. 25/3)

Açıldı çeşm-i cânım nergis-âsâ

Yine ey Hâletî çıkdık bahâra (G. 775/5)

3.6.9. Nîlûfer

Nilüfer, Klasik Türk şiirinde suda yetişmesi, yapraklarını suyun yüzeyinde açması, geniş ve yuvarlak çanak yapraklara sahip olması; mavi, beyaz, sarı ve pembe çiçekler açması gibi bitkisel özellikleri açısından değerlendirilmiştir. Bu özellikleriyle bağlantılı olarak nilüferin anlam çerçevesi; yanak, yüz, beniz, dudak gibi uzuvlardan; güzel, âşık, rehber gibi şahıslardan ve güneş, ay, yıldız ve gökyüzü gibi kozmik öğelerden oluşmaktadır (Bayram, 2007: 216). Nilüfer, özellikle şekil ve renginden hareketle, güneş ya da âşığın solan yüzünün sarılığı; hatta gökyüzünün maviliği için benzetilen olur. Suda yetişmesi ve su üzerinde bulunması nedeniyle gözü yaşlı tasavvur edilen nilüfer ayrıca, “seccâdesini suya sermiş, riyâzetten ötürü yüzü sararmış bir derviş” olarak tahayyül edilir (Kaya, 2015: 287). Nilüferin, mavi ve kırmızılardan da söz edilmekle beraber divan şiirinin nüliferi daha çok beyaz ve sarıdır (Ayvazoğlu, 2010: 188).

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda sadece iki beyitte “nîlûfer” geçmektedir. Nilüfer, durgun ve mavi su içinde bulunması, yapraklarının genişliği ve çiçeklerinin parlak renkli olmasından dolayı mavi gökyüzünde bulunan güneş ile ilişkilendirilir:

Sipihri geşt iderek varsa burc-ı Âbî'ye

Kalur güneş nitekim cûy içinde nîlûfer (K. 28/12)

3.6.10. Reyhân

Reyhân, Klasik Türk şiirinde çokça anılan çiçeklerden biridir. Daha çok kuvvetli ve güzel kokulu olması açısından değerlendirilmiştir. Bu özelliği, reyhânın sevgilinin başta saçı ve zülfü olmak üzere hattı, kâkülü ve perçemiyle ilişkilendirilmesine sebep olmuştur. Ayrıca çok az beyitte ilişkilendirildiği ben, hayrân, reyhâncı, şarâb, duman ve etfâl reyhânın anlam çerçevesini oluşturan diğer öğelerdir (Bayram, 2007: 215).

Sevgilinin ayva tüyleri, reyhana benzetilir. Ayva tüyler zülfün devamıdır. Güneş değdiği zaman sarı, beyaz bir renk alır. Reyhan bitkisinin de uç kısmında sarı, beyaz çiçekler vardır. Bu bakımdan reyhan ve hat (ayva tüyler) arasında benzerlik ilişkisi kurulur. Ayrıca sevgilinin yüzündeki benler, ayva tüylerin içinde belirdiğinden reyhân tohumuna benzetilir:

Ol târ-ı zülf kim hat-ı cânâna sarmaşur

Bir riştedür ki deste-i reyhâna sarmaşur (G. 232/1)

Nedür ol hâller kim hatt yirinde

Saçılmış Hâletî çün tohm-ı reyhân (G. 572/7)

3.6.11. Sûsen

Sûsen, Klasik Türk şiirinde özellikle sivri, uzun ve keskin görünümlü yeşil çanak yaprakları vesilesiyle dikkat çekmiştir. Bu yönüyle divan şairleri, sûsenle daha çok kılıç, tığ, hançer ve şemşîr gibi keskin eşya ile ayrıca dil (zebân) ve asker gibi ögeler arasında ilgi kurmuşlardır. Sûsenin anlam çerçevesini tamamlayan diğer ögeler de (şesper, devât, kadeh, tas, âşık, hokkabaz, suhandân, deli, hizmetçi, dilber) sözü edilen çanak yaprakların görünümünden ilhâm alındığını göstermektedir (Bayram, 2007: 215).

Sûsen, şeklinden dolayı dile benzetilir. Beyitlerde “zebân-ı susen” şekliyle anılır. Ayrıca beyitlerde geçen “ratbû'l-lisân, zebân-ı tâze” terkipleri ile sûsenin dil ile olan benzerliği ortaya konulur:

Şu murgam kim çemende kılsam elhân
Zebân-ı sûsen olur âferîn-hân (Mes. 8/76)

Olıcak ebr-i bahârîden cihân reşk-i cinân
Berg-i sûsen oldu şükr-i Hak ile ratbû'l-lisân (G. 662/1)

Gazel-serâlık idüp yine ‘andelîb-i çemen
Zebân-ı tâze safâsını virdi her sûsen (Matla/378)

Susen, sivri ve keskin olması yönüyle hançere benzetilir. Sûsen, hançerini beline takmış biri olarak kişileştirilir:

Yine takındı miyânına hançerin sûsen
Yine kılıçlarımı asdı bîd-i bâlâya (K. 2/3)

Sûsen; uzun, ince ve dik olması yönüyle sevgilinin boyu ile ilişkilendirilir:
Serviyile sûseni n'idelüm kaddi var iken
Çıkmaz dil ehli Hâletîyâ i'tidâlden (G. 593/5)

Sûsen, genellikle mezarlıklara dikilen bir çiçek olduğundan “mezarlık çiçeği” olarak da bilinir. Sûsen mezarlıkta bulunması ile anılır:

Öldürse eger Hâletî'yi hançer-i hicrân
Sûsenler ide hâk-i mezârını müzeyyen (G. 686/5)

3.6.12. Sünbül (Sümbül)

Gül ve lâleden sonra Klasik Türk şiirinde en sık kullanılan çiçek sümbüldür. Sümbülün en belirgin bitkisel özelliği, güzel kokulu oluşudur. Divan şiirinde sevgilinin saçları, zülfü, kâkülü güzel ve cezbedici kokusu nedeniyle sümbüle benzetilir. Müşgîn, ‘abîr, mu‘anber, ‘anberîn, nâfe-i Çin kelimeleri bu anlamda sümbül ve sevgilinin saçının kokusunu anlatan kelimeler olarak şiirde geçer. Öyle ki, sevgilinin saçları sümbülden daha güzel kokar (Karaman, 2012: 304).

Sümbülün çok çiçekli bir bitki oluşu, onun karmâşık görünmesine neden olur. Şekilce dağınık, kıvrımlı, deste deste, canlı ve taze oluşu Klasik Türk şiirinde sık anılan özellikleridir. Klasik Türk şiirinde sevgilinin kıvrım kıvrım, dalgalı ve karmâşık görünümlü saçları sümbüle benzetilir. Âşüfte, perîşân, târmâr, halka halka, çîn, târ kelimeleri bu benzerliğe işaret olarak sümbül ile birlikte anılır. Halk şairinin mor sümbül şeklinde ifade ettiği sümbülün bu koyu rengi, Klasik Türk şiirinde çokça işlenir. Rengi bakımından duman, bulut, gölge, gece, gökyüzü, gök, toprak, tuğra, yazı, Hristiyan başta olmak üzere çeşitli kelime ve kavramlarla ilişkilendirilen sümbül kara rengin simgesel anlamlarının da eşliğinde çok renkli hayallere konu olur (Karaman, 2012: 307-308).

Sevgilinin saçları sümbüle benzetilir. Bu benzerliğin kurulmasında sümbülün dağınık, kıvrımlı şekli ve güzel kokusu etkili olmuştur. Azmîzâde Hâletî Divanı’nda “sünbül-i cânân” terkihiyle sevgilinin saçları kastedilir:

Hayâl-i zülf-i yâr olunca gözde girye lâzımdur
Yazıkdur şişe-i bî-âb içinde öyle sünbüller (G. 179/2)

İrgürmeyince bâd-ı sabâ bûy-ı sünbülün
Mânend-i gonce hergiz açılmaz dehânumuz (G. 330/2)

Âb-ı gül-gûn ile pürdür gözümün şîşeleri
Anda gîsûlârinun ‘aksi dizilmiş sünbül (G. 476/3)

Vardukda İrem bâgına havrâya sunarduk
Olsaydı eger sünbül-i cânân elümüzde (G. 737/4)

Zülfüne kendin ber-â-ber tutduğıcün itdi kîn
Bulsa yirdi sünbül-i müşkîni her âhû-yı Çîn (Matla/407)

Dil-berüm göstermez olaldan bana sünbüllerin
Dâg-ı derdüm sanurum hep bâg-ı ‘âlem güllerin (Matla/423)

Sünbül, şekil itibariyle dağınık (perişan) olduğu için sünbül kelimesi ile perişân kelimesi bir arada kullanılır:

Sünbül-i yâr gibi geşt-i gül-istân idelüm
Künc-i gamda niçe bir kalbi perîşân idelüm (Matla/332)

Sünbül, lâle gibi dağlarda yetişen bir çiçektir:

Turamaz taga düşer ‘aklı olanlar şimdi
Lâle vü sünbül ile toldı ser-â-pâ küh-sâr (G. 140/3)

Şekil yönünden sünbülün çok çiçekli bir bitki olması, sünbülün yedi başlı bir ejderhaya benzetilmesine neden olur. Ejderhanın ağzından âteş saçması ve sünbülün duman ile ilişkilendirilmesi de bu benzerliği güçlendirir:

Çemende geşt iderek alsa destine sünbül
Olur ‘adû gözine yedi başlu bir ejder (K. 4/13)

Eskiden sünbül, sarık kenarına veya kulak arkasına takılırdı. Bu âdetten dolayı beyitlerde “başına sünbül takma” tabiri geçer:

Başına sünbül takındı sandı bânû-yı zamân
Hâletî bâm-ı sipihr üzre görenler dûdumuz (G. 304/5)

Dest-i ‘ışkun duhân-ı âhumdan
Başuma takdı bir güzel sünbül (G. 485/4)

“Sümbül-hevâ” sümbüllerin sevdiği, bulutlu ama yağmursuz havayı anlatmak için kullanılan bir tabirdir. “Sümbül renkli, morumsu, yağmursuz, fakat bulutlu ve kapalı (hava)” anlamında olup, sümbüllerin genellikle açık mor renkte olmasından dolayı kelimenin bu anlamı kazanmış olabileceği düşünülür (Karaman, 2012: 308).

Çıkup sünbülleri bâgun cihân sünbül-hevâ oldu
Bahârun irdi feyz-i himmeti a‘lâ vü ednâya (K.10/7)

3.6.13. Yasemin, Semen

Yasemin, güzel kokulu ve yumuşak dokulu bir çiçektir. Beyaz renklidir. Sarı ve nadiren de olsa pembe rengi de vardır. Sarmâşık türünden bir bitkidir (Bayram, 2001: 647). Yâseminin Klâsik Türk şiirindeki temel işlevi “sevgilinin saçı, yüzü, yanağı, sînesi, teni” vb. uzuvlarıyla benzerlik ilişkisine dayanmaktadır (Kaya, 2015: 293). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda semen, yâsemen şekilleriyle geçer.

Yasemin, yumuşak dokulu ve beyaz renkli olduğundan sevgilinin yüzü ve teni için benzetme unsuru olarak kullanılır:

Gören dir kâmet-i ‘ar‘ar-hırâmun ak câmeyle
Bu bâga gelmemişdür öyle bir serv-i semen-sîmâ (G. 6/5)

Teni semen lebi gonce ruhi gül-i ra‘nâ
Olur mı bundan öte hiç tenâsüb-i a‘zâ (G. 15/1)

Teni berg-i semen bir gonce-i gül-pîrehensin sen
Olupdur sende ey şûh-ı cihânum hûbluk kat kat (G. 96/3)

Yasemin, şekil ve koku yönünden sevgilinin saçları ile ilişkilendirilir. Sevgilinin saçları, yasemin gibi güzel kokar. Beyitlerde “zülf-i semen-sâ, zülf-i semen-bû” terkipleriyle geçer:

Çıkarup taraf-ı destârundan ol zülf-i semen-sâyı
Irakdan bakdurursın gönlüne ‘uşşâk-ı şeydâyı (G. 844/1)

Her gâh düşer gûşuna ol zülf-i semen-bû
Kaldur anı söz dinle eyâ şûh-ı cefâ-cû (Matla/441)

Beyaz renginden dolayı yasemin ve kâğıt birbirleriyle ilişkilendirilir:

Almag olmaz destine ol gonce-i nâzûk-mizâc
Kâğıd-ı nâmem eger olursa berg-i yâsemen (G. 608/2)

Yasemin, sarmaşık gibi tırmanan bir bitki türü olduğu için, beyitlerde yaseminin tırmanıcı özelliğine değinilir:

Kanâ‘at kılmayup seyr-i çemenle yâsemen şimdi
Çıkar dîvâr-ı bâg üstine sahrâyı temâşâyâ (K. 10/6)

Bâg-bân virmez mi yol kûy-ı nigâra gitmege
Yâsemenler bâgda n’içün aşar dîvârdan (G. 659/3)

3.6.14. Za'ferân (Safran)

Safran, sùsengiller familyasından olup yetiştirildiği bölgenin iklim şartlarına göre ilkbahar veya sonbaharda, açık mor yapraklı güzel çiçekler açan ve bu çiçeklerin ortasında bulunan sarı ve kırmızı renkteki telciklerden oluşan soğanlı, tıbbî ve aromatik bir bitkidir. Divan edebiyatında Farsçası olan “zâferân” şeklinde geçmektedir. Aslı Arapça “za‘ferân” olan kelime, günümüzde safran şeklinde kullanılır.

Klâsik Türk şiirinde safrana sadece rengi ve kokusu ile değil yetiştirilmesinden hasadına, sahip olduğu bazı tıbbî hususiyetleri ile kullanım alanlarına kadar pek çok özelliğiyle yer verildiği görülmektedir. Açık sarı renkte olan safran, renginden dolayı daha çok âşkın yüzü için benzetilen olur. Sevgilisinin aşkıyla yanan âşık, bağrımın yandığına delil yüzümün sarısıdır, demek suretiyle aynı zamanda safranın yanık yaralarının tedavisinde ilaç olarak kullanımına değinir.

Şairlerimizin safran hakkındaki yaygın kullanımlarından biri de onun neşe verici ve güldürücü özelliği olmuştur. Aynı zamanda antidepresif özelliğe sahip olan safran, bir zamanlar dârüşşifâlarda melankoli hastaları için hazırlanan ilaç terkiplerine katılan, bu tür hastalara koklatılan ve üzerlerinde bulundurmaları tavsiye edilen bir bitkidir (Kaya, 2015: 289-290-291).

Âşkın solmuş, sararmış olan yüzü, renk yönünden safran ile ilişkilendirilir:

Kalurdı mihnet ile zerd-i za‘ferân-âsâ

Eğer ki rûyumı sürh itmeseydi şerm-i su‘âl (K. 21/36)

Beyitlerde bir bitki olarak gerçek anlamıyla da ele alınır. Gül ile birlikte zikredilir:

Kime yazar nâme bülbüller yanındayken ‘aceb

Kâsesine gül seher hem âb kor hem za‘ferân (G. 558/2)

3.6.15. Zambak (Zambak)

Bazı kaynaklarda s senle karıştırılan ve güzel kokulu bir   ek olan zambak, Klasik Türk Şiirinde, genellikle Şekli ve rengi açısından değerlendirilmiştir. Divan Şairleri, çok az beyitte kullandıkları zambağı ince ve uzun, beyaz ta  yapraklı, güzel bir   ek olarak düşünmüşlerdir. Doğal olarak zambağın anlam çerçevesini; güzel, yüz, zekân, parmak, kirpik, boy, arz-ı hâl, ke -i Mûsâ, yed-i Beyz , Hz. Mûsâ, şem, Şiir, devât ve nâme gibi ögelerin oluşturmasında bu ince, uzun, beyaz, güzel ve zarif özelliklerinin etkili olduğu açıktır (Bayram, 2007: 216). Zambak, beyaz rengi dolayısıyla başına sarık sarmış, alnında iyilik ve doğruluk al metleri apaçık görünen, başı tevazu ile öne eğilmiş olarak tasvir edilir (Ayvazoğlu, 2010: 186). Azmîzâde Hâletî Divanı'nda    beyitte ismi geçen zambak, beyaz rengi ve uzun Şekli ile anılmıştır.

Beyaz renginden dolayı zambak, beyitlerde gümüş ile ilişkilendirilir:

Gümüş kub rına zerrîn hadeng vaz' itdi

Alınca gonce-i zambak bu fasldan v ye (K. 2/6)

Kuhl-i hâk-i r h n  b d irg r r nergislere

Gonce-i zambak olur ana gümüşden sürme-d n (K. 27/21)

Zambağın uzun bir sapı vardır. Bu uzun sapı ve beyaz renginden dolayı zambak ile parmak arasında benzerlik ilişkisi kurulur. Parmak, zambağa benzetilir:

Gonce-i güldür deheni gûyiyâ

Gonce-i zambak gibidür her benân

Hak bu ki dünyâda görülmüş degül

Böyle eli agzına uyar civân (Muk. 97)

Tablo 2: Azmîzâde Hâletî Divanı'nda Bitki Adlarının Kullanım Sıklığı

Ağaçlar	Toplam	Çiçekler	Toplam	Meyveler	Toplam	Diğer	Toplam
Âbnûs	2	Benefşe	14	Bâdem	6	‘Alef (Saman, Ot)	1
Âc	1	Buhûr-ı Meryem	1	Bih (Ayva)	1	Erzen (Darı)	3
Âr‘âr	11	Ergavân	18	Elma, Sîb	13	Gendüm (Buğday)	1
Bân	1	Gonca	120	Enâr, Rümân (Nâr)	2	Haşhaş	1
Bîd	9	Gül	578	Engûr, Rez	9	Mugaylân (Deve Dikeni)	2
Çenâr	28	Lâle	50	Piste (Fıstık)	4	Penbe (Pamuk)	11
Gülbün	21	Nergis, ‘Abher	51	Şeftâlû	5	Sipend (Üzerlik Tohumu)	3
Kâfûr	9	Nilüfer	2	Şemâme (Kavun)	1		
Misvâk	1	Reyhân	3	Tîn (İnir)	1		
Nârven	1	Sûsen	11				
Sanevber	12	Sünbül	21				
Serv	112	Yâsemen, Semen	19				
Sidre	9	Zâferân (Safran)	3				
Şimşâd	9	Zanbak	3				
Tûbâ	12						
Ûd	7						

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. AZMÎZÂDE HÂLETÎ DİVANÎ'NDA HAYVANLAR

4.1. Kuşlar

Doğa ile iç içe yaşanan bir ortamda eski Türk şiirinin kuş türleri bakımından zengin olduğunu düşünmek yanlış değildir. Türk Divan şiiri, kuşları daha çok simgesel anlamı ile değerlendirir. Bu yoruma göre bülbül ağlayan âşıktır. Tûtî konuşma, şahin avcı, karga gece karanlığı ve çirkin ses, tavus cennet kuşu, Ankâ felek, hümâ mutluluk ve devlet anlamı özelliği taşır. Âşık, gönlü kuşa benzetildiğinde bülbül, kebûter, kumru, tutî sözcükleri kullanılır. Sevgili, acımasız bir avcıdır. Saçları doğana ya da kuş tuzağına benzer. Benleri ise tuzaktaki yem tanecikleridir. Gülü sevgili, bülbülü de âşık sayan simgesel değerlendirme tüm Divan şiirinde demirbaş bir ikileme olarak geçer (Akalin, 1993: 14-15).

Genel olarak kuş unsuru beyitlerde, memdûha ve özellikle âşığa ait hususlar için kendisine benzetilen olur. Başta âşığın gözü, bakışı ve özellikle gönlü ve canı gelir. Hatta bazı beyitlerde âşık, kuş (murg-ı hoş-elhân) olarak tasavvur edilebilir. Şiirlerde kuşların ötüşü, alçakta veya yüksekte uçuşu, tuzağa düşmesi ve avlanması, bağılık, bahçelik ve özellikle gülşen gibi çiçekliklerde gezinmesi ve buralarda yuva edinmesi, ehlileştirilip kafesde beslenmesi, taş atılarak ürkütülmesi, kolunun kanadının kırılması konu edilir (Tolasa, 1973: 485).

4.1.1. Kuş, Tayr, Murg

Kuş; yelekli ve kanatlı olarak iki ayak üzere yürür ve havada uçar hayvan sınıfı, tayr, murg (Sami, 2010: 691). Azmîzâde Hâletî Divanı'nda kuş, “murg, tayr” kelimeleri ile ifade edilmiştir. Ancak beyitlerde en çok Farsça olan “murg” kelimesinin kullanıldığı görülür. Âşığın gönlü bir kuş gibidir. Sürekli sevgilinin selvi boyunda yuva kurmak ister. Ancak sevgili de âşığın gönül kuşunu avlamak isteyen bir avcıdır. Bazen saçlarını tuzak olarak kurar. Bazen benlerini âşığın gönül kuşunu avlamak için dane olarak kullanır. Bazen kaşları ve kirpikleri gönül kuşunu avlamak için ok ve yaydır. Bazen gözleri âşığı avlayan iki şahbazdır.

Bazı kuşları yakalamak için tuzak kurulur. Bu tuzaklardan biri, kuşu ayağından yakalamak için kıl, ip ve benzeri eşyalar kullanmaktır. Bu eşyalar kuşların geçiş bölgelerine serilir ve etrafına taneler konulur. Kuşların hileyle bu tuzağa düşmesi beklenir. Sevgilinin dağınık saçları da âşığın gönül kuşunu avlamak için bir tuzaktır:

Kurdı her târ-ı zülf-i ‘anber-fâm

Sayd için murg-ı cânımı bir dâm (Mes. 1/7)

Her döndüğince muhkem olur bendi Hâletî

Dil murgı kim o zülf-i perîşâna sarmaşur (G. 232/6)

Şol murg-ı cân u dil ki saçun dâmına düşe

Ölür gider anı idemez kimseler halâs (G. 355/2)

Degül hâlî gönülden halka-i zülf-i perî-zâdum

Ne murgam ben ki ayrılmaz yanımdan dâm-ı sayyâdum (G. 498/1)

Gayrı hûbân beni gîsû ile râm eyliyemez

Düşecek dâmı bilür murg-ı dil-i nâlânım (G. 503/2)

Gönül bağlandı kaldı târ-ı gîsû-yı nigârumla

Ben ol murgam ki dâma düşmüşümdür ihtiyârım (G. 778/1)

Sevgili avcı, âşık avdır. Sevgilinin güzellik unsurları âşığı avlamada araçtır. Şahbaz, av kuşudur. Şahbaz ile diğ r kuşlar avlanılır. Sevgilinin gözleri âşığın can kuşunu avlayan şahbazdır:

Murg-ı cândan gözleri y r n ırılmaz Hâletî
Kurtulur mı hiç iki şeh-b z elinden bir şikâr (G. 147/9)

G z n şeh-bâzdur cânâ saçun d m-ı belâ olmuş
Şikâr itmekdesin murg-ı dil-i a    v  edn yı (G. 842/2)

Sevgilinin kaşı ve kirpiğı, âşığın gönül kuşunu avlayacak ok ve yaydır:

Kaşunla kirpig n g ster şikâr eyle gönül murgân
Tururs n yohsa yanunda senün t r   kemân yok mı (G. 867/2)

Sevgilinin yüzündeki ben, âşığın gönül kuşunu avlamak için konulmuş yem tanesidir:

M ve-i b g-ı bihişt olsa g d -yı murg-ı dil
D ne-i hâl-i ruhun n d m-ı gam gözler müdâm (G. 547/3)

Görüp hâl-i ruh n aldanmasun hergiz gönül murg 
Ne fett n-ı cih ndur kor mı ol hiç d msuz d ne (G. 717/2)

Kuşlar, yüksek ağı ların tepesine yuva kurar. Âşığın gönül kuşu da sevgilinin selvi boyunda yuva kurmak ister:

Per   b l n şikest eyler ‘ad nun seng-i ta‘nundan
Şu murg-ı dil ki serv-k met nde âşiyân eyler (G. 184/4)

Eskiden haberleşme amacıyla bazı kuşlar kullanılırdı. Bu kuşlar haberci kuşlar olarak bilinirdi. Güvercinler haberci kuşların başında gelirdi. Kuşların ayağına veya kanadının altına takılan mektup, gönderileceği yere ulaştırılırdı. Azmîzâde Hâletî Divanı’nda kuşların haberleşme amacıyla sevgiliye veya herhangi bir yere mektup götürmeleri olayına değinilir:

Gûyâ ki oldı nâveki bir murg-ı nâme-ber

A’dâsına peyâm-ı ecel gönderür kemân (K. 16/11)

Nâmemi yâra kebûterle iderdüm irsâl

Korkarın hâtır kalur diyü murg-ı cânun (G. 400/5)

İlet nâmem eger kûy-ı nigârı bilmezin dîrsen

Bile al murg-ı cânı ey kebûter reh-nümâ eyle (G. 734/2)

Murg ile varur diyü nâme-i düşmen sana

Dûd-ı siyâhum olur ebr-i kebûter-rübâ (Matla/5)

Şair, kendi şiirini övmek maksadıyla kendini güzel nağmeler çıkaran kuşa benzetir. Şair, şiir bağının “murg-ı hoş-elhân”ıdır:

Zamâne eyledi dil-beste-i bend-i belâ ammâ

Benem fazl u belâgat bâğının murg-ı hoş-elhânı (K. 1/32)

Bahâr-ı lutfun itdi Hâletî-i bî-dili gûyâ

Felek lâl eylemişken öyle bir murg-ı hoş-elhânı (K. 20/34)

Eyledün gûş bu ebyâtı bugün Hâletîyâ

Bâğ-ı nazmun yine bir murg-ı hoş-elhânından (G. 635/5)

Şair, şiirini överken yine kuş unsurundan yararlanır. Önceki beyitlerde şair kendini “murg-ı hoş-elhân” olarak vasıflandırırken bazı beyitlerde de manâ kuşunun kendisinde yuva yaptığını söyler. Şairin kalemi çemendeki selviye benzer. Manâ kuşu ise daima o selvide yuva yapar:

Üşer murg-ı ma‘ânî başına hengâm-ı medhünde
Olup gül-zâr-ı nazmun hâme bir serv-i hırâmânı (K. 1/30)

Cem‘ olur murg-ı ma‘ânî başına Hâletîyâ
Bâg-ı nazma kalamam serv-i ser-efrâz geçer (G. 225/5)

Çemen-zâr-ı hat içre servdür ey Hâletî hâmem
Gelür murg-ı ma‘ânî dâ‘im anda âşiyân eyler (G. 183/7)

Mecnûn aşkından dolayı çöle düşer. Çölde deli divâne gezerken vahşi hayvanlarla, kuşlarla dost olur. Kuşlar, Mecnûn’un dağılmış olan saçında, perişân olmuş başında yuva yapar. Beyitlerde bu olaya sıklıkla telmih yapılır:

Benüm başumda da murgân tutardı âşiyân ammâ
Gelür seng-i cefâsı n'eylesün ol şûh-ı fettânun (G. 420/3)

Eger kim olmasaydı âb-ı çeşm ü dâne-i eşki
Vuhûş u tayrı deştün başına üşmezdi Mecnûn'un (G. 443/3)

Şol şâh-ı gamam kim ser-i Mecnûn'da olan murg
Gönderdi perin olmag içün per-i külâhum (G. 528/3)

Çün Kays serüm oldu nişîmen-geh-i murgân
Şeh-bâz-ı gam-ı ‘ışk degışdürdi yuvasın (G. 597/5)

Leblerün şevkiyle Mecnûn olsa cânâ Hâletî
Başı üstünde tutar murgân-ı ervâh âşiyân (G. 614/7)

Kelle-i bî-devletümde tutdı kuşlar âşiyân
Başumı ugratmışum Mecnûn gibi gavgâya ben (G. 681/4)

Eğlence meclisleri, zevk ve sefa kuşunu avlamak için kurulan tuzaktır:

Bir dâm kurdı halka rindân-ı mey-perest

Ayakdan itdi zevk ü safâ murgını şikâr (K.5/3)

Rind-i ‘âlem-sûzlar her yirde meclis kurdılar

Sayd-ı murg-ı zevk için gûyâ kurulmuş dâmdur (G. 265/3)

4.1.2. Ankâ, Simurg

Ankâ “uzun boylu dev, gerdanlık, gerdanlık takmak ve boğmak” anlamlarına gelir. Boyunun uzun olduğuna yahut boynunda bir halka bulunduğuna inanıldığı için mevcûdü’l-ism ve mefkûdü’l-cism (ismi olup cismi olmayan) bu efsanevî kuşa ad olmuştur. Sürekli batıya uçtuğu ya da avladığı kuşları yuttuğu, gözden kaybettiği için Ankâ-yı muğrib de denir. Edebî metinlerimizde Ankâ, Zümrüdüankâ ya da Sîmurg adlarıyla da geçer. Simurg otuz kuş büyüklüğünde olduğundan ya da üzerinde otuz kuşun renklerini ve özelliklerini bulundurduğundan Farsça sî (otuz) + murg (kuş) : otuz kuş anlamı da kabul görür (Ceylan, 2007: 31). Bütün kuşlardan büyük olarak kabul edilen Ankâ’nın dağ kadar yumurtladığına, fili pençesiyle kaldırdığına inanılır. Rivayete göre ankâ cennet kuşuna benzer yeşil bir kuştur. Bu yüzden ona “zümrüdüankâ” denir (Tektaş, 2006: 160). Kâf Dağı’nda yaşadığına inanılır. Tüylerinin renkli, yüzünün insana benzemesi, sürekli yükseklerde uçtuğundan yere konmaması ve her kuştan kendisinde bir özellik bulunması göze çarpmaktadır. Divan şiirinde âşık, sevgilisini Ankâ olarak görür ve ondan yakınlık ve sevgi göstermesini diler. Ankânın yakalanamaması ve ele geçmemesi, sevgilinin ulaşılmazlığını ifade etmek için kullanılır (Naskali-Şeker, 2017: 61).

Ankânın en yaygın kullanımı, sanatkârlığı temsil etmesinden kaynaklanır. Bunun yanında sevgiliden beklenen yardım için de ele alınır. Bu iki kullanım dolayısıyla “Ankâ-meşreb”, “Ankâ-tabiat”, “sîmurg-ı çerh”, “Ankâ-yı himmet” gibi birleşik kelimeler kurar. Dünyayı çevrelediğine inanılan Kâf Dağı ile birlikte tenâsüplere konu olur. Bazen

sevgili, adının bilinip kendisinin asla görünmemesi nedeniyle Ankâya teşbih olunur. Âşık, sevgilisinden Ankâ olarak söz ederken, ondan bir yakınlık ve yardım ummaktadır. Aynı sıfatı kendisine yakıştırmışsa kanaât ve alçakgönüllülüğünü övünerek söylemektedir. Avlanamayışı ve ele geçmeyişi nedeniyle de ulaşılması zor durumlar için söz konusu edilir (Pala, 2007: 24).

Himmet, kanâ't gibi soyut kavramların Ankâ ile birlikte kullanılması Ankâ'nın yardımında bulunan, yardımını esirgemeyen bir kuş olduğunu ortaya koyar:

Getürsün himmetün Sîmurg'ı merhem

Onulmaz yaramı kılsun ferâhem (Mes. 9/117)

Kûşe-i Kâf-ı kanâ'atdur cihânda meskenüm

Ehl-i istignâ benem 'Ankâ'nun ancak adı var (G. 204/4)

Şu dâmen-gîr-i Kâf-ı himmete âdem dirin ben kim

Vücûdın mah ider 'Ankâ-sıfat ammâ be-nâm olmaz (G. 317/3)

Dâmeninde geşt ider 'Ankâ beni gör kim beni

Kulle-i Kâf-ı kanâ'atdür dem-â-dem meskenüm (G. 540/4)

Sîmurg yani Ankâ güçlü bir kuştur. Diğer kuşlarla kıyaslanması onun gücünü, kudretini, büyüklüğünü ortaya koyar. Sivrisinek şahbaza, sinek de Sîmurg'a denk olamaz:

'Akl eger bahs eyler ise 'ışk ile bulmaz felâh

Peşşe şeh-bâza meges Sîmurg'a olmaz hem-cenâh (G. 111/1)

Ankâ'nın dünyanın her tarafını çevrelemiş olan Kâf Dağı'nda yaşadığına inanılır. Bu sebeble Ankâ ve Kâf Dağı birlikte tenâsüplere konu olur:

Döner bir kâh kûh-ı Kâf'a ednâ iltifâtunla

Olur bir peşşe-i nâ-bûd ihsânunla çün 'Ankâ (K. 8/23)

Girerdi âşiyân-ı teng-i güncişke hirâsından

İrişse sıyt-ı 'adli kûh-ı Kaf ardında 'Ankâ'ya (K. 10/11)

Ankâ'nın ismi olup cismi olmayan bir kuş olduğu bilinir. Sevgilinin yanında âşığın Ankâ gibi ismi vardır ama cismi yoktur:

‘Ankâ-yı Kâf-ı vuslatuz anlar hasûdumuz

Yokdur velî yanında o yârün vücûdumuz (G. 341/1)

Bütün kuşlardan büyük olarak kabul edilen Ankâ çok güçlüdür, fili pençesiyle kaldırdığına inanılır. Kuşların sultanı olması, ele geçirilemeyişi Ankâ'ya güç ve kuvvet katar. Ancak bütün bu güç kuvvetine rağmen Ankâ, sevgilinin şahbaz olan gamzesini görünce veya mihnet dünyasının serçe yuvasını görünce korkudan tüylerini döker:

Güncişk-i deyr-i mihnetüz ammâ ne hâldür

‘Ankâ perin döker göricek âşiyânımız (G. 307/7)

Yanına ugrarsa ‘Ankâ havfdan perrin döker

Şöyle bir şeh-bâz-ı gamze âşiyânıdır gönül (G. 467/5)

4.1.3. Bat (Kaz)

Bat denilen kaz büyük sürücül kuşlardandır. Düz ve hızlı uçar, seri kanat çırpır. Su kuşudur. Suda yaşaması ve yiyeceğini dalarak su altından çıkarması nedeniyle şiirimizde gözyaşına boğulmuş gözlerin ve aşk, kan vb. denizine dalmış gönlün sembolüdür. Kaz ve özellikle de yaban kazı, bugün de olduğu gibi saflık ve ahmaklık kinayesi olarak şiirimizde kullanılır (Ceylan, 2007: 156-158).

Bat aynı zamanda kaz şeklindeki bir sürahiye verilen addır. Azmîzâde Hâletî Divanı'nda sadece bir beyitte bat ismi geçmektedir. Kullanıldığı beyitte hem sürahi hem de kaz anlamlarında iki yerde geçer:

Eylerüz dâ'im bat-ı sahbâya bakmakdan safâ

Sâhil-i bahr-i ferahda görmedük bir öyle bat (G. 358/4)

4.1.4. Bâz, Şahbaz, Şâhîn

Divan şiirinde bâz, şahbaz, şehbâz, şâhîn olarak anılan kuş doğan kuşudur. Yırtıcı kuşların en bilinenidir (Naskali-Şeker, 2017: 86). Av kuşudur. Elde taşınır ve bilekten salınır. Bazen gözleri de bağlanır. Şahbaz, aksungur denilen doğan kuşunun en güçlüsü olup onu bâz ve şahin takip eder. Çok yükseklerde uçar. Yere yalnızca avlanmak için iner. Leş yemez. Konmak için viraneleri değil çok yüksek ağaç dallarını, çatıları tercih eder. Arap ve Rum diyarlarından ziyade Türkistan’da yaşadığına inanılan doğanın (şahbaz) en iri türüyle avlanmak Türkistan sultanlarının yerleştirdiği bir gelenektir. Doğanlarla ava çıkmak sultanların bir âdeti ve saltanat timsalidir. Sıradan insanın eline doğan yakışmaz. Sultanların birbirine verdiği kıymetli hediyelerdendir. Divan şiirinin klasik yapısı içerisinde doğanların yırtıcılıkları, acımasızlıkları ve her zaman yüksekte uçmaları (istiğna) ile sevgilinin benzetileni olması doğaldır. Fakat bundan da öte ve yaygın olanı sevgilinin gözleri, kâkülleri ve yan bakışı gibi doğanla benzer vasıfları taşıyan güzellik unsurlarına benzetilen olmasıdır (Ceylan, 2007: 84-94).

Şâhin, av kuşudur. Bu nedenle şâhin ile ava çıkmak sultanların bir âdeti ve saltanat timsalidir. Beyitlerde bu bilgiyi görmek mümkündür:

Gamzeyle gelür gelse hayâli dil-i zâra

Şâhîn götürür şâhlar elbette şikâra (G. 713/1)

Sevgilinin gözleri, şahbaza benzetilir. Çünkü şahbaz bir av kuşudur. Sevgilinin gözleri de âşığın gönül kuşunu, can kuşunu avlayan bir şahbazdır. Beyitlerde “ol gözi şeh-bâz, gözleri mânend-i şâh-bâz, gözün şeh-bâzdur” şekilleriyle geçer:

Dil ü cân murgını yohsa şikâr itmek mi istersin

Dikersün gözlerün ey şâh-bâz-ı evc-i istignâ (G. 21/3)

Murg-ı cândan gözleri yârün ırılmaz Hâletî

Kurtulur mı hiç iki şeh-bâz elinden bir şikâr (G. 147/9)

Murg-ı dil cân viririn diyü döner şevkinden

Her kaçan kim diyeler ol gözi şeh-bâz geçer (G. 225/3)

Kuyruklu sürmelerle eger cilve kılsa yâr

Başlar şikâra gözleri mânend-i şâh-bâz (G. 298/5)

‘İşkunla ider murg-ı dil eflâkde pervâz

Alur göz ile bak ana ey gözleri şeh-bâz (G. 333/1)

Bir gözi şeh-bâz u şûh şeh-süvârun saydudur

Hâletî-veş degme bir fitrâke bağlanmaz gönül (G. 466/5)

Gözün şeh-bâzdur cânâ saçun dâm-ı belâ olmuş

Şikâr itmekdesin murg-ı dil-i a‘lâ vü ednâyı (G. 842/2)

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda geçen “bâz-ı gamze, şâh-bâz-ı gamze” terkipleri ile gamze ve şahbaz arasında kurulan benzerlik ilişkisi vurgulanır. Sevgilinin gamzeleri, gönül kuşunu avlayan şahbazdır. Ankâ, bile sevgilinin şahbaz olan gamzelerinin yanında kanatlarını döker:

Salmanı bana gamzesi şeh-bâzını hergiz

Dil murgını gördükde gözi tutmadı yârün (G. 424/3)

Yanına ugrarsa ‘Ankâ havfdan perrin döker

Şöyle bir şeh-bâz-ı gamze âşiyânıdır gönül (G. 467/5)

Görmeyelden dâm-ı zülf ü şâh-bâz-ı gamzenü

Tutulup kapılmaz oldu murg-ı cân-ı nâ-tüvân (G. 660/5)

Murg-ı dil-i zebûnum ider ‘arz-ı inkisâr

Gördükçe bâz-ı gamze-i müşkil-pesendüni (G. 846/4)

Şahbaz, Sîmurg gibi güçlü bir kuştur. Diğer kuşlarla kıyaslanması onun gücünü, kudretini, büyüklüğünü ortaya koyar. Sivrisinek şahbaza, sinek de Sîmurg’a denk olamaz:

‘Akl eger bahs eyler ise ‘ışk ile bulmaz felâh

Peşşe şeh-bâza meges Sîmurg’a olmaz hem-cenâh (G. 111/1)

Şahbaz, Simurg gibi güçlü kuşların “himmet, kanaât” gibi kavramlarla sıklıkla kullanıldığı görülür. Çünkü bu güçlü kuşlardan yardım beklenilir. Bu kuşlar, beyitlerde “şeh-bâz-ı himmet, şâhîn-i himmet” terkipleriyle geçer:

Ol şâh-ı şîr-hamle ki şâhîn-i himmeti

Kıldı firâz-ı küngüre-i çerhi âşiyân (K. 16/9)

Hey meded hey şehir-yâr-ı mülk-i istignâ iken

Sayd-gâh-ı bûma salduk şâh-bâz-ı himmeti (G. 813/3)

Yetiş ey Hâletî şeh-bâz-ı himmetle şikâr eyle

‘Adû kaldurmak ister ol tezerv-i kebg-reftârı (G. 814/7)

Şair, şiirini ve şairliğini överken güçlü olan unsurlardan yaralanır. Bu güçlü unsurlardan biri de şahbazdır. Şair kendini, manâ kuşunu avlayan şahbaz olarak görür. Bazen de şair, şiirini şahbaz olarak görür:

Ben ol şâh-bâz-ı felek-âşiyânım

Ki murg-ı ma‘ânîye virmem emânı (K. 38/41)

Ehl-i dilden ‘afv u taksîr isterüz kim Hâletî

Sayd-gâh-ı nazma çokdan salmamışdur bâzumuz (G. 343/7)

Bazen güneş bir şahbaza benzetilir. Çünkü gece denen kargayı kaçıırır (Pala, 2007: 60). Bu benzerlik ilişkisi “şâh-bâz-ı zerrîn-bâl” terkiibiyle kurulur:

Sepîde-dem ki çıkup şâh-bâz-ı zerrîn-bâl

Gurâb-ı zulmeti sâd-pâre eyledi fi'l-hâl (K. 21/1)

4.1.5. Bûm, Cuğd (Baykuş)

Divan şiirinde bûm, cuğd olarak anılan kuş baykuştur. Divan şiirinde genellikle iyi anılmaz (Nasaki-Şeker, 2017: 65). Divan şairlerinin baykuş hakkındaki ilk ve umumî kanaatleri onun uğursuzluğu ve bu yüzden insanlar ve diğer kuşlarca tecrit edildiği yolundadır. Şom (şûm) kabul edilen baykuş, uğursuzluğu ve insanlara verdiği zararla bahtı ve dünyayı hatırlatır. Baykuşun meskeninin virâneler olması da şairlerimiz için değişik hayallere zemin hazırlar. Hayatın, canlılığın ve sosyal hareketliliğin olmadığı mekânlar bûm-zâr, bûm-nişîn, âşiyân-ı bûm vb. isimlerle anılır (Ceylan, 2007: 53-55).

Baykuşlarla ilgili olarak Kıbrıs Türk Folklorundan bir söylentiye göre, baykuş eskiden çok güzel bir kızmış. Bilinmeyen bir nedenden ötürü sonradan baykuş olmuş. Gözlerinin önde oluşu ve insan gözüne benzemesi de bundanmış. Kuş olduktan sonra ağzına lokma almaz olmuş. Açlıktan ölmesin diye Tanrı, onun kısmetini ayağına kadar getirirmiş (Akalin, 1993: 79). Beyitte geçen atasözü niteliğindeki “Ayagina gelür dirler şikârı her zamân bûmun” tabiriyle baykuş ile ilgili bu söylenti hatırlatılır:

‘Aceb mi hânesine varsa yâr agyâr-ı meyşûmun

Ayagina gelür dirler şikârı her zamân bûmun (Matla/243)

Baykuşun meskeni, yalnızlığı sevmesinden ötürü virâne ve harâbelerdir. Beyitlerde “bûm, cuğd, harâbât, virâne” kelimeleri tenasüp oluşturur:

Sâye-i bûm-ı harâbâtı bilüp zıll-i Hü mâ

Dil-i dîvânemüzi ‘âleme sultân idelüm (G. 513/4)

Vücûd-ı ‘âşık-ı mehcûr olur vîrâne hükminde

N'ola hep cuğd olursa âşiyân-sâz-ı ser-i Mecnûn (G. 582/2)

Kalbi vîrân idügi nice olurdu ma‘lûm

İtmeseydi serini Kays nişîmen-geh-i bûm (Matla/308)

4.1.6. B lb l ( ndelib, Hezâr)

Arapça andelib, Farsça hezâr denilen bülbül; küçük vücutlu, süratli, zengin na mellerle güzel  t   l  bir ku tur. G lleri sever, kimi zaman kendini alamayarak g l yapra ına çarpar, d   p kalır. Sıca a ve susuzlu a dayanamaz. A k  te i yüreğini öyle kavurmaktadır ki bir saat su i mese ölecek zannedilir. Sevdii mevsim g l zamanı olan bahardır. Herhangi bir kimsenin daldan bir g l kopardığını görse feryat eder (Ceylan, 2007: 61-64). Divan edebiyatı bülbülden ayrı düşünülemez. O,  akıy  larıyla a layıp inleyen, durmadan sevgilisinin güzelliklerini anlatan ve ona a k sözleri arzeden bir     n timsalidir. Bazen     n kendisi bazen canı bazen de gönlü olur. B lb l, güle    k kabul edilir. Bu durumuyla     a çok benzer. Üstelik güzel sesi de     n güzel sözleri,    rleridir. Nasıl bülbül g ls z olamazsa,    k da ma   ksuz olmaz. Gülün dikenleri nasıl bülbülün ci erini delerse, sevgilinin eziyetleri de     n ba rını deler. Kısaca bülbülün her özelliği     ta mevcuttur. B lb l, seher vaktinde gülü karşısına alarak  ter. G l, onun için yaprakları yeni açılmış bir kitaptır. Âdetâ bülbül o kitabı okur. Bülbülün bütün ne esi g l ile kaimdir. Gülden ayrı olunca inleyi ler içinde kalır. G l  görünce mest olur. Onun sıfatları, hoş-nev , gûyâ, medhh n, b   re ve  eyd lıktır. Bütün bu sıfatlarıyla o, güzeli ve güzelliği   mede bir  st ddir. Ama bazen şair bu konuda bülbüle ders okutur. G l, n z; bülbül, niyâz için yaratılmış gibidir (Pala, 2007: 77).

B lb ller yılandan korunmak için yuvalarını g l bahçelerinde veya ye ili bol yerlerde sık dallı, yapraklı a a  dallarına ve g llerin içine yaparlar. Aksi hâlde ku  yavrularına d    n olan yılanlar başka ağaçlara sarılarak kolayca çıkarlar. Bu sebeple b lb ller gülistana kavu mayı arzularlar. Edebiyatımızda da bu ilişki çerçevesinde bülbül ve g l ayrılmaz ikilidir (Nasakli- eker, 2017: 185).

Azm   de Hâletî Divanı'nda "murg-ı  emen, murg-ı gül- en" diye bülbülden bahsedilir.  emenin feryâd eden ku u bülbüldür:

Kaldurup    id-i gül-bergi alır yanına b d

Muttasıl murg-ı  emen kılsa 'aceb mi feryâd (G. 119/1)

 evk-i ruhunla bülbül olup Hâletî yine

Re k itmez oldu nagmesine murg-ı gül- en n (G. 435/5)

Hatt-ı nev-hîzûn gamından nâle vü efgânumı
İşidenler didiler feryâd ider murg-ı çemen (G. 610/4)

Efsaneye göre başlangıçta rengi kırmızı olmayan gül, bülbüle hiç yüz vermez. Gülün bu ilgisizliğine dayanamayan bülbül, birgün her şeye rağmen gidip gülün üzerine konar. Dikenler, bülbülün gövdesine batarak bülbülü kanatır. Gülün dibine dökülen bu kanlar onun kökünden damarlarına doğru yayılır ve gül o günden sonra kan rengine bürünür (Kurnaz, 1996: 220). Beyitlerde bülbül kadar bülbülün kanı da söz konusu olur:

‘Arûs-ı gül yine gül-güne dizdi hûn-ı bülbül
Seherden eyledi reng-i ‘izârın ahmer-i kanı (K. 33/3)

Eger hûn-ı diliyle turmasa bülbüllerün dâ’im
Neden çak böyle reng-âlûd olurdu gonce peykânı (K. 33/4)

Hûn-bahâ-yı bülbülü âmâde kılmazsa eger
Nakd-i şeb-nem güllerin koynunda n'eyler her zamân (G. 558/3)

Nev-şüküfte gonce gûyâ tıfl-ı nev-resdür ki çerh
Bülbülü kurbân idüp kor alnına bir katre kan (G. 662/3)

Bülbül, “feryâd u figân”ı ile bilinir. Çünkü gül, onun aşkına karşılık vermez. Gül, yanına rakip olan dikenini de alarak bülbülün daha çok feryat etmesine neden olur. Bülbülün bazen gülün aşkından bazen dikenin derdinden feryât figânı sabahlara dek devam eder:

Figân itsün ko bülbül ana lâzım mı gönül virmek
Derûnıyla birûnı bir degülken verd-i ra’nâyâ (K. 10/5)

Sabâ kaldurmasaydı şâhid-i gül-bergi yanından
N’içün eylerdi bülbül dem-be-dem feryâd u efgânı (K. 33/10)

Taht-ı zümürdine cülûs itdi şâh-ı gül
Feryâda geldi firkat elinden hezâr hezâr (G. 131/7)

Goncenün açdı hicâbın mey-i şeb-nemle bahâr
Bin yılun bir başıdur başlasun efgâna hezâr (G. 139/1)

‘Aceb mi tâze olsa muttasıl dâg-ı dil-i lâle
Gice tâ subha dek derdiyle bülbüller figân eyler (G. 183/6)

Eger kim dâne-çîn-i hırmınen-i ihsânun olmazsa
Bu dünyâ gül-şeninde bülbül-i dil çok figân eyler (G. 184/7)

‘Aceb degül gice gündüz figân iderse hezâr
Bilür ki gonce-i bâgun bir agzı bin dili var (G. 212/1)

Bir agzı bin dili ola her gonce-i gülün
Nice figânlar eylesün ‘andelîb-i bâg (G. 367/4)

Bu şeb feryâdın arturmışdı bülbül sahn-ı gül-şende
Güle göz koyduğun görmüş meger kim kirm-i şeb-tâbun (G. 392/3)

Hemîşe nâleler itmezdi bülbül-i cânun
Hezâr-pâre degülmişse verd-i handânum (G. 506/1)

Gam-ı ruhunla ider turma nâle vü şîven
Yüz eyleyüp gül-i sad-bergi ‘andelîb-i çemen (G. 611/1)

Âh u efgân eylemezdüm bir dahı bülbül gibi
Hâr elinden dâmenün kurtarabilsem gül gibi (G. 888/1)

Bülbülün sürekli ötmesi; feryât ve figân etmesinin yanı sıra dedikodu yapmasına, çok fazla konuşmasına, her yerde her şeyi söyleyen bir boş boğaz olmasına yorumlanır:

N'ola bülbüllere reşk eylesen Hâletfîyâ
Biz de bu bâgda çok sıyt u sadâ eylemişüz (G. 336/5)

Dehen-i tengüni vâsf eylese gül-şende hezâr
Dinledükçe sıkılır gonceleri gül-zârun (G. 448/4)

Keşf-i râz itmez-idüm illere bülbül gibi ben
Söyledürsin n'ideyin âdemi ey gonce-dehen (G. 618/1)

Hezâr-ı bâg-veş ey Hâletî çok kıyl ü kâl itme
Gam ehli bî-nevâ olmak gerek mânend-i pervâne (G. 783/5)

Gül bahçesinde diken, bülbülün rakibidir. Çünkü diken, gül ile bülbül arasında engeldir. Diken, hançerini tutup bülbülün üzerine yürüyerek bülbülün kanını dökmek ister:

Hançer-i hârı tutup bülbülün üstine yürür
Eyledi şâh-ı güli var ise tahrîk sabâ (G. 29/3)

Dökmege kanını her subh çemen bülbülünün
Hançer-i hâra virür âb sipihr-i gaddâr (G. 141/2)

Hârı dûr itmedi gül Hâletîyâ yanından
Şol kadar söyleyi gördi ana gül-şende hezâr (G. 141/7)

Gül-şende alur hârları yanına güller
Dimez mi ki gözi ilişür ana hezârün (G. 424/4)

Gül-i sad-berg sanman görinenler sahn-ı gül-şende
Hadeng-i hârla kat kat dökülmüş bülbülün kanı (G. 832/3)

O verd-i tâzenün cevrin vefâ bilsek olur ammâ
‘Aceb âzürde-dildür bülbül-i cân hâr derdinden (Matla/433)

Kül anlamındaki “hâkister” kelimesinin bülbül anlamı da vardır. Bu nedenle bülbül ve hâkister kelimeleri bir arada sıklıkla anılır. Bülbül, aşk acısından yanıp kül olmuştur. Bülbül, semender gibi âteşler içinde kalmıştır:

Âteş-i mihnetle idüp imtizâc
Bülbül-i dil oldı semender-mizâc (G. 107/1)

Görenler bülbülü dirler yanup hâkister olmuşdur
Ne hâkisterdür ol kim âteş-i ‘ışk ile tolmışdur (G. 263/1)

Âteşe dönmiş güli hâkister olmuş bülbülü
Sahn-ı gül-şen bana külhendür gam-ı hicrân ile (G. 732/4)

Bülbülün içinde bulunduğu hâl, niyâz hâlidir. Buna karşılık, güldeki de nazdır. O, sanki bu ötüş ve nağmeleri ile gül etrafında destan hâsıl etmiştir. Destan ayrıca, güzel sesle okuma, şarkı ve nağme manâlarına gelir. Bu sebepten bülbüle hezar-destân denir. Ona destân-serâ’lık vasfı da verilir (Tolasa, 1973: 486). Beyitlerde bülbül, “andelîb-i nagme-serâ, bülbül-i destân-serâ” gibi terkiplerle anılır. Bülbülün “destân-serâ” lık özelliği zikredilince genellikle şair kendini bülbül olarak görür:

Bir ‘andelîb-i nagme-serâyam ki Hâletî
Bulmaz reh-i meşâmmumı bûy-ı gül-i murâd (G. 127/5)

Nevâ-yı nazmun ile Hâletî gûş-ı cihân pürdür
Bu bâga sana benzer bülbül-i destân-serâ gelmez (G. 340/5)

Ellerin vâsf eyler ol kaddi çenârun dâ’imâ
Görmedüm hiç ‘andelîb-i dil gibi destân-serâ (Matla/20)

Gazel-serâlık idüp yine ‘andelîb-i çemen
Zebân-ı tâze safâsını virdi her sûsen (Matla/378)

Şair, şiirinin mükemmelliğini ve şairliğinin gücünü kanıtlamak için kendini bülbüle benzetir. Şair, kendini manâ bahçelerinin bülbülü olarak görmektedir. Şair sadece kendini değil kalemmini de bülbül olarak görür:

Benem tûti-i hoş-nevâ-yı belâgat
Benem ‘andelîb-i riyâz-ı ma‘ânî (K. 38/40)

‘Andelîb-i kalemün şöhr-i şehîr olmaz idi

Olmasa Hâletîyâ ser-be-ser elhânı lezîz (G. 129/6)

Hâletî oldu bugün fenn-i belâgatde hezâr

Kimse karşı gelemes ana yavuz şâ'irdür (G. 275/5)

Bülbül ve pervâne sevgiliden “cevr u cefâ” gören âşıklardır. Bu âşıklar beyitlerde birlikte anılarak tenasüp oluştururlar:

Gül oldu bezm-i bâgda şem‘-i cihân-fürûz

Pervâne-veş hezâr da olsa ‘aceb mi sûz (G. 299/1)

Ruhun şem‘a ‘izârun verde benzer bu dil-i şeydâ

Figân itdükçe bülbüldür sükût itdükçe pervâne (G. 715/3)

Dünyâda itmedi bana itdüklerin senün

Pervâneye ne şem‘ ne güller hezârına (G. 774/2)

4.1.7. Dürrâc (Turaç)

Şiirimizde dürrâc olarak geçen kuş turaçtır. Klasik şiirimizde turaç pek fazla anılmamakla birlikte örneklerinden hareketle en belirgin vasıflarının ses güzelliği ve etinin lezzetli olduğudur (Ceylan, 2007: 237).

Kıbrıs Türk folklorundan turaçla ilgili bir söylentiye göre turaç, vakt-i zamanında çok güzel bir kızmış. Köyün bütün delikanlıları peşindeymiş. O, kendi beğendiği birine varmış. Düşmanları kaynanasını fitlemişler. Bir gün gelin-kaynana hamur açıp yirmi dört ekmek, bir de poğaça yapmışlar. Fırına salmışlar. Gelin işe dalmış. Kaynana bu arada ekmeğin biriyle o poğacı çalmış. Zamanı gelince fırını açmışlar. Bir ekmekle o poğaça eksik çıkmış. Kaynana gelinini suçlamaya başlamış. Gelin kocasından korkup Tanrı’ya yalvarmış; beni bir kuş yap demiş. Dileği yerine gelmiş ve turaç olmuş. Ötüşü de bu nedenle yanıkmiş (Akalin, 1993: 87). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda sadece bir beyitte turaç kuşundan bahsedilir:

Tohm-ı dürrâcî oluruz biz şu sahrânun kim
Ola şeh-bâzları cümle perestû-pervâz (G. 342/6)

4.1.8. Fahte (Kumru)

Güvercinden daha küçük ve sevimli bir kuştur. Üveyik, kumru olarak da bilinir. Yırtıcı kuşlardan ve avcılardan korunmak için daha çok selvi, söğüt ve çınar gibi sık yapraklı, yüksek ağaçları mekân tutarlar. Divan şiirinde kuş kadrosu içerisinde zarâfeti, sevimliliği ve daha da önemlisi beğenilen sesiyle bülbülün ve her ikisi birden de yakıcı feryatlarıyla onları anımsatan âşığın akranıdır (Ceylan, 2007: 171-175). Divan şiirinde bülbül nasıl gül ile birlikte anılırsa, fahte de selvi ile beraber anılmakta, ona karşı ilgisinin olduğu sanılmaktadır (Nasaki-Şeker,2017: 69). Azmîzâde Hâletî Divanı'nda fahte sadece bir beyitte zikredilir:

Çün 'andelîb olmadı meftûn-ı reng ü bûy
Gül-şende fâhte ne 'aceb râst-bîn olur (G. 290/4)

4.1.9. Güncişk (Serçe)

Divan şiirinde geçen şekliyle Arapçada usfûr, Farsçada güncişk denilen kuş serçedir. Klasik Türk şiirinde cüssesi itibariyle en fazla âcizliği, muhtaçlığı ve önemsizliği simgeler. Şairlerimiz daha çok bir başka kuşun özelliğini vurgulamaya çalıştıklarında serçeyi mukayese unsuru olarak kullanırlar (Ceylan, 2007: 217-218).

Serçe, küçük görüntüsünden dolayı zayıflığın, güçsüzlüğün ön planda olduğu beyitlerde geçer:

Benem mûr-ı za‘îf-i hâk-i hârı

Benem güncişk-i dâm-ı dil-figârı (Mes. 8/41)

Murâd itse eger bir nâ-tüvân güncişk ‘adlünle

Alup bâzun külâhın âşiyân eylerdi bî-pervâ (K. 8/35)

Ol şikâr-ı murg-ı mihnet kasd iden sayyâd-ı ‘ışk

Sînem itmiş dâm-ı gam güncişk-i cânım pâ-y-dâm (G. 497/3)

Serçe her ne kadar güçsüzlüğün sembolü olsa da bazı durumlarda Ankâ’nın bile kendisinden korktuğu söylenir:

Güncişk-i deyr-i mihnetüz ammâ ne hâldür

‘Ankâ perin döker göricek âşiyânumuz (G. 307/7)

4.1.10. Huffâş, Şeb-pere, Şeb-gîr (Yarasa)

Divan şiirinde huffâş, şeb-pere, şeb-gîr adlarıyla anılan kuş yarasadır (Naskali-Şeker, 2017: 126). Divan şiirindeki öncelikli ve ağırlıklı kullanım yönü ışıktan rahatsız olmasıdır. Tüm yaşam faaliyetlerini geceleri gerçekleştiren ve güneşin ilk ışıklarıyla hareket kabiliyetini kaybeden yarasaların güneş karşısındaki bu tabii zaafı şairlerimizin yarasa ile ilgili en fazla teveccüh gösterdikleri teşbih malzemesidir. Geceleri ürkütücü ve iç burkucu ötüşü de şairlerimizin sık sık andıkları bir özelliğidir. Fakat böyle durumlarda onun diğer bir adı olan ve “geceyi tutan, geceyi kaplayan” anlamlarına gelen şebgîr kullanılır ki, nâle-i şebgîr tabiriyle hem yarasa ötüşü hem de tüm geceyi kaplayan çılgılık mânâsı vurgulanmış olur. Yarasanın geceleri insanın yüzüne ve özellikle karanlıkta parlayan gözlere saldırarak zarar verdiği de söylenir. Tanrı’nın yarasayı (murg-ı Îsâ) Hz. İsa’nın mucizesi neticesinde yarattığı inancı da bir telmih unsuru olarak şiirlerimizde yer alır (Ceylan, 2007: 242-245).

“Nâle-i şebgîr” tabirinin hem yarasa ötüşü hem de tüm geceyi kaplayan çığlık mânâsı vardır. Beyitlerde bu tabir sıklıkla kullanılır. Âşık, bütün gece yarasanın çığlığını dinler. Sabah da âşık çığlık atmaya, inlemeye başlar:

Yâri âgâh itmege ben nâ-tüvân-ı ‘ışkdan

Gitdi âh-ı subh-demler nâle-i şeb-gîrler (G. 178/5)

Ey dil gam u zülf-i ruhını halka tuyurdun

Geh nâle-i şeb-gîr ü geh âh-ı seher itdün (G. 438/3)

Dinledün Hâletîyâ nâle-i şeb-gîri hele

Görelüm âh-ı seher-gâhun olur mı eseri (G. 821/7)

Yarasa, karanlıkta parlayan gözlere saldırarak gözleri kör eder. Bu özelliği ile yarasa Divan şiirinde kendine yer edinir:

Münevver eyle çeşmüm pertev-i mihr-i cemâlünden

Bana lutf eyleyüp düşmenlerüm huffâş-veş kûr it (G. 99/4)

Yarasanın güneş ışıklarından dolayı gözlerinin görmemesi beyitlerde işlenen diğer konulardandır:

Âftâb-ı hidâyeti dil-i zâr

Yohsa görmez gider mi şeb-pere-vâr (Mes. 2/26)

4.1.11. Hüdhd

Klasik Türk şiirinde anılan en önemli vasfı Hz. Süleyman kıssasındaki haberciliğidir. Gerçekte eski kültürümüzün ve şiirimizin haberci kuşları posta güvercinleridir. Hüdhdün haberciliği daha çok Hz. Süleyman kıssası dâhilinde değerlendirilmiştir ve bu kıssanın manevî atmosferi ile sınırlandırılmıştır. Divan şiiri kuş kadrosu içerisinde kendisini diğer kuşlardan ayıran en önemli fizyolojik özelliği ise ibîğidir. Çok uzaklardan dahi içli ötüşü duyulur. Görme yetisinin üst düzeyde olduğu bilinir bu yüzden Hz. Süleyman tarafından su bulmak için gönderilmiştir (Ceylan, 2007:

126-129). Azmîzâde Hâletî Divanı'nda Hüdhd, sadece bir beyitte geçer. Hz. Süleyman kıssasına telmih yapılır:

‘Ulemâ tâcî geymeg ile kişi

Mansıb-ı ‘ilme olmaz erzânî

Başdagı tâcî i ‘tibâr itmez

Fark iden Hüdhd ü Süleymân'ı (Muk. 140)

4.1.12. Hümâ

Hümâ, Türk ve İran mitolojisinde kuşların en asili sayılır ve devlet kuşu olarak kabul edilir. Yaşadığı mekân aklın alamayacağı, gözün göremeyeceği kadar yükseklerde ve sınırsız bir genişlikte tasavvur edilmiştir. Yere kırk arşın yaklaştığında gölgesi bir insanın üstüne düştüğü vakit o kimse padişah veya çok zengin olurmuş. Ayakları bulunmayan, kimseyi incitmeyen ve dirisi ele geçmeyen bir kuştur. Talih, saltanat, iyilik ve cennetin sembolüdür (Ceylan, 2007: 117).

Hümânın kolay ele geçmemesi ve gölgesinin düştüğü kişiyi padişah yapması nedeniyle sevgilinin âşığa ilgi göstermemesi, gösterdiğinde ise âşığı dünyanın en talihlisi yaptığına benzetilmektedir (Naskali-Şeker, 2017: 75). Kemikle beslenen, hiçbir kuşu incitmeyen bir kuştur. Edebiyatımızda refâh, kudret ve mutluluğa giden bir baht açıklığının sembolü olarak anılır. Çok zaman Ankâ veya Simurg ile karıştırılmıştır. Hümâ kelimesi ile birçok terkip yapılmış olup hemen hepsinde talih ve baht açıklığıyla ilgili düşünceler hâkimdir (Hümâ-pervâz, hümâ-pâye, hümâ-sâye vs.). Hümâ, Divan şiirindeki sevgiliyi andırır. Sevgili de hangi âşığına iltifat ederse o, devlete ermiş olur (Pala, 2007: 216).

Hümâ'nın gölgesi bir insanın üstüne düştüğü vakit o kimsenin padişah veya çok zengin olacağı inancından dolayı Hümâ, beyitlerde sıklıkla gölgesi ile anılır:

Bir eli gölgesi besdür bu cihân devletine

Şâh olurmuş o ki üstüne düşe zıll-i Hümâ (K. 24/19)

Sâye-i per-i Hümâ'yı kim ki başdan savmadı
Olmadı ol milket-i 'ışk içre şâh-ı kâm-yâb (G. 52/6)

Özlerse elün gölgesini dil 'aceb olmaz
Ol şâh gam-ı 'ışka düşen zıll-i Hümâ'dur (G. 169/5)

Dil-i dîvâne şimdi şehir-yâr-ı milket-i gamdur
Başında saçların sevdâları zıll-i Hümâ ancak (G. 382/5)

Ben mülk-i mahabbetde o sultân-ı gamam kim
Başum döyemez sâyesine zıll-i Hümâ'nun (G. 399/7)

Sâye-i bûm-ı harâbâtı bilüp zıll-i Hümâ
Dil-i dîvânemüzi 'âleme sultân idelüm (G. 513/4)

Şeh-i iklim-i fakram tâbiş-i mihnetle cân virsem
Varup ben ilticâ-yı sâye-i per-i Hümâ itmem (G. 515/2)

Hümâ'nın mekânı, göktedir. Asla yere inmez. Hümâ gökte olmasıyla, yerde kendine yuva bulamamasıyla beyitlere konu olur:

Yirde bâd-ı sabâya benzer idi
Gökde olsa Hümâ'ya benzer idi (Mes. 4/22)

Gördi kim sâyesinde eyledi câ
Ayagın yire basmaz oldu Hümâ (Mes. 7/31)

Her ehl-i fazlı hâk ile yek-sân idüp felek
Her dünü kıldı girdiş-i gerdûn felek-mekân
Benzer ana ki yirde de yir bulmayup Hümâ
Her bûm-ı şûma bâm-ı sipihr ola âşiyân
'İbret gözüyle nâzır olursan bu vâkı'a
Besdür binâ-yı dehr harâb olmaga nişân (Müs. 107)

Şehîd-i tîg-i ‘ışkun cism-i hâkîsinde can n'eyler
Mahabbet bir Hümâ'dur ana yirde âşiyân n'eyler (G. 185/1)

Hümâ'nın kemik ile beslendiğine inanılır. Bu nedenle Hümâile ilgili beyitlerde “üstühân” kelimesi de sıklıkla geçer.

Kondukça tîri cân-ı ‘adûya Hümâ gibi
Hergiz gıdâsı olmaya illâ ki üstühân (K. 16/14)

Hümâ ger üstühân içün inerse ‘âlem-i hâke
Hakîkat ehlinün yanında seglerle ber-â-berdür (G. 172/4)

İrdi firâkı ile bıçak üstühâna çak
Kim bilmez ise anı dilâ ol Hümâ bilür (G. 227/5)
Ol Hümâ-yı evc-i nâz ey Hâletî bakmaz eger
Derd-i ‘ışkıyla tenümde üstühânum sayıla (G. 735/6)

Sevgili ele geçmemesi, kimseye itibar etmemesi yönüyle bir Hümâ'dır. Ne gönül vermekle ne de baş vermekle Hümâ avlanılmaz. Hümâ olan sevgiliye başını vermek, gönlünü vermek onu sinek ile avlamak istemeye benzer:

‘Arz itme başun Hâletîyâ hiç o Hümâ'ya
Bu dâne ile sen ana sayyâd olamazsın (G. 680/5)
Meleksin var ise zîrâ yukardan dil-rübâsın sen
Konuşmaz ‘âşıkun murg-ı diliyle bir Hümâ'sın sen (G. 683/1)
Ol şûh-ı ser-fîrâza sakın salma gönlünü
Kasd itme bir megesle Hümâ'nun şikârına (G. 774/4)

Sadece sevgili değil bazen âşık da bir Hümâ kuşudur. İki cihan bir olsa da Hümâ kanatlı âşığın yuvasına çalı çırpı olamaz:

Ben ol Hümâ-yı hümâyûn-ı ‘âlem-i ‘ışkam
Ki kâmetün gibi bâlâda âşiyânum var (G. 213/3)

Ser-i küh-sâr-ı istignâda bir murg-ı Hümâ-bâlem
İki ‘âlem bile hâr u has olmaz âşiyânumda (G. 754/2)

Hümâ, kimseyi incitmeyen bir kuş olarak bilinir. Refah, mutluluk sembolüdür. Ancak bazı beyitlerde Hümâ’nın mevcut kullanımının dışında anıldığı görülür. Şair kendi dönemindeki mevki sahibi kişileri yermek maksadıyla onları Hümâ’ya benzetir. Boylarının uzun, gönüllerinin alçak olduğunu dile getirir. Hümâ’nın gölgesinin bilgisiz, cahil insanlar üzerine düşeceğini söyler:

Hümâsın lîk resmün sifle dillerle konuşmakdur
Eğerçi kâmetün bâlâdur ammâ gönlün alçakdur (Matla/138)

Hümâ-yı ‘izz ü devlet şahs-ı nâ-dâna salar sâye
Ümîd itme anı ey dil ki düşmez merd-i dâniyâ (Matla/485)

4.1.13. Kebk (Keklik)

Divan şiirinde kebk adı ile anılan keklik, zarif yürüyüşü ile hoş-reftâr, hoş-hırâm, nâzende vb. sıfatlarla anılmıştır. Bu yönüyle salınan selviler gibi sevgilinin benzetmeliğidir (Ceylan, 2007: 162).

Kekliğin, “kebk-i derî ” diye tabir olunan bir türü vardır. Sevgiliye “kebg-i derî” denilmek sûretiyle hitap edilir:

Kapunda seni görmeyicek taglara düşdi
Ey kebg-i derî Hâletî’i der-beder itdün (G. 438/5)

Kekliğin “kahkah” diye ötüşü kahkahaya benzetilir:

Kebg-i sahrâ-yı cünûn kahkahasın göstermez

Olmayınca yiri çak Hâletîyâ çengel-bâz (G. 342/5)

Kebg-i fezâ-yı ‘ışk idügün bildi Hâletî

Kim dinlediyse kahkaha-i zehr-handüni (G. 846/5)

Keklik, beyitlerde zarif yürüyüşü ile anılır. Sadece keklik değil tezerv, Hümâ gibi kuşların yürüyüşü de kekliğin yürüyüşüne benzetilerek “kebg-reftâr” olarak nitelendirilir. Sevgili de zarif salınışı ile “kebg-i hoş-hırâm” olarak nitelendirilir:

Mümkin midür ki râm idesin anı Hâletî

Sen dâne-rîz-i eşk o bir kebg-i hoş-hırâm (G. 496/6)

Bâg-ı dehrün bilmezin hâtır nesiyle eglenür

Gitdi anun bülbülünden nagme kebginden hırâm (G. 497/7)

Hergiz sana görünmeye ol kebg-i hoş-hırâm

Başdan ayaga dîde olursan niteki dâm (G. 518/1)

Bir gün elbette gelür diyü o kebg-i hoş-hırâm

Gözleri yollardadır ‘âşıklarun mânend-i dâm (G. 547/1)

Yetiş ey Hâletî şeh-bâz-ı himmetle şikâr eyle

‘Adû kaldurmak ister ol tezerv-i kebg-reftârı (G. 814/7)

Dür-i şeh-vâr olursa dâne-i eşke nigâh itmez

Nice sayd itsün âdem ol Hümâ-yı kebg-reftârı (Matla/595)

Kekliğin ayakları kırmızı renklidir. Şekil olarak da pençeye benzer. Rengi ve şekli itibariyle kekliğin ayağı kırmızı mercanı andırır:

Didiler pâ-y-ı kebgî seyr idenler sebze-zâr içre
O bahr-i ahzarun bu pençe-i mercânıdur gûyâ (K. 8/13)

4.1.14. Kebûter (Güvercin)

Kebûter, hamâm, hamâme gibi isimlerle anılan güvercin, Divan şairinin en sevdiği kuşlardandır. Bunun ilk ve en önemli sebebi şüphesiz güvercini diğer kuşlardan ayıran postacılık özelliğidir. Mektup, küçük bir kâğıda yazılıp güvercinin ayağına bağlanarak gönderilir. Çok uzak mesafelerden tekrar yuvasına ve dışisine döndüğü için zeki ve sadık bir kuş olarak bilinir. İslâm kültüründe güvercin, barışın ve iffetin sembolüdür (Ceylan, 2007: 98-109).

Hız. Nûh, tufandan sonra, yeryüzünün kuruyup kurumadığını anlamak için üç kez güvercinini karaya gönderir. Güvercin ilk uçuşunda konacak yer bulamaz, ikinci uçuşunda ağzında bir zeytin dalıyla döner (demek ki dünyayı basan su daha ağaçların tepesine kadar ancak inmiştir). Nûh, bir hafta sonra güvercini gene gönderir, bu sefer kuş geri gelmez, anlaşılır ki sular çekilmiştir; Nûh yeryüzünün kuruduğunu anlar ve gemisindeki canlılarla karaya çıkar. Hız. Muhammed, Sevr dağındaki mağarada saklanırken, mağara girişindeki ağacın üstüne bir çift güvercin yuva yapar ve yumurtlar. Müşrikler kuşkulanmaz. Böylece Peygamber'imizi kurtarıcı rolündedir. Müslümanlar saygı ve sevgiden ötürü güvercinlerin Ka'be' ye konmadığı, hatta üstünden uçmadığı inancındadırlar (Akalin, 1993: 89).

Güvercin, posta kuşu olması yönüyle beyitlerde sıklıkla anılır. Güvercin, âşğın mektubunu sevgiliye ulaştıran bir postacıdır:

Düşmen salarsa yâra kebûterle nâmesin

Olur dehân-ı âh anı kapmaga sehâb (G. 80/3)

Nâmemi yâra kebûterle iderdüm irsâl

Korkarın hâtır kalur diyü murg-ı cânun (G. 400/5)

İlet nâmem eger kûy-ı nigârı bilmezin dersen

Bile al murg-ı cânı ey kebûter reh-nümâ eyle (G. 734/2)

Murg ile varur diyü nâme-i düşmen sana
Dûd-ı siyâhum olur ebr-i kebûter-rübâ (Matla/5)

“Hûn-ı kebûter”, şaraptan kinayedir. Kırmızı renginden dolayı güvercin kanı ile şarap arasında benzerlik ilişkisi kurulur:

Bâde-i hûn-ı kebûterden olurdu tevbe-kâr
Pîr-i hırmenden el alsa şâh-bâz-ı cân-sitân (K. 12/32)

Hûn-ı kebûteri getir ‘ıyş idelüm ki sâkiyâ
Niçe dem oldı görmedük böylece bir dem-i tarab (G. 71/3)

4.1.15. Mâkiyân (Tavuk), Horûs (Horoz)

Tavuk, şiirimizde öncelikle gıda maddesi olarak yer alır. Etinin hazminin kolay ve sağlıklı olması, beyitlere hem doğrudan hem de dolaylı olarak konu olur (Ceylan, 2007: 114). Tavuk, temiz olmayan yaşam şartları ve beslenme alışkanlıkları ile şiirimizde söz konusu edilmiştir (Naskali-Şeker, 2017: 127). Azmîzâde Hâleti Divanı’nda tavuk iki beyitte geçer. Söz konusu olduğu beyitlere küçümseme anlamı verir:

Bîve-zenden farkı yokdur ol denîñün kim müdâm
Hânesi dîvârın aşmaz mâkiyân-ı himmeti (G. 812/2)

Hümâ ve tavuğun kıyaslanamayacağını, bunların birlikte uçamayacağı dile getirilir:

Erkân içinde kimdür ana benzerin diyen
Pervâza yeltenür mi Hümâ ile mâkiyân (K. Keb. 73/7)

Klasik Türk şiirinde horozun ibibiği saltanat tacına benzetilmiş, her sabah aynı vakitte ötmesi takdir edilmiştir. Eski İrân mitolojisinde horoz, ışıgın habercisi ve bekçisi olarak yer almaktadır. Horoz, ötüşüyle sabah olduğunu haber verdiği için değerli bir

hayvan sayılmıştır. Horoz öten yerde huzur vardır (Nasaki-Şeker, 2017: 127). Cenâb-ı Hak, Sidre'de, yeşil zümrütten minare biçiminde büyük bir direk yaratmıştır ki, Sidre'den yüksekliği 70 bin fersah mesafededir. O direğin başında beyaz inciden, büyük bir kubbe yaratmıştır ve o kubbenin üzerinde Tavus kuşu şeklinde çeşitli renkteki cevherlerden acaip bir melek yaratmıştır ki onun 1500 kanadı ve her kanadında 100 bin püskül vardır. Buna Arşın horozu derler. Beş farz namazın her birinin vakti olunca, o arş horozu, kanatlarını birbirine çarpar. Bağırarak ve kanadındaki her püskülden başka bir sada çıkararak seslenir. Cenâb-ı Hak, Arş horozuna seslenir ki, “ya kuş neden böyle bağırırsın.” O melek de der ki; “Ey Allah'ım, mü'min kulların, ibadet için sana yöneldikçe ben de onlar için senden rahmet ve mağfiret isterim.” O zaman ona yine Allah'ın hitabı gelir ki; “ya kuş ben de dünyada beş vakit namazını kılan kullarıma rahmet edip, cehennem âteşinden korur ve Naim cennetleriyle onları sevindiririm.” Bu hitapla o arş horozu hoşlanır ve Allah'a dua ve niyazlarını tekrarlar (İ. Hakkı, 1974: 16-17). Azmîzâde Hâletî Divanı'nda, arş horozunun ismi zikredilir. Beyitlerde “horoz-ı ‘arş” şekliyle geçer:

Çak bâm-ı çerhe çıkdı fişekden horûslar

Kıldı horûs-ı ‘arşı sadâsıyla bî-huzûr (K. 29/6)

Horûs-ı ‘arş-ı berînün uçardı uyhusı

Seherden olsa eger murg-ı bâmı nagme-serâ (K. 34/8)

4.1.16. Sakkâ (Saka Kuşu)

Çöllerde yaşayan saka kuşudur. Gagasının altında bir su kesesi bulunan kursağı büyük bir kuştur. Siyah ve beyaz olmak üzere başlıca iki cinsi bulunan saka kuşları şehirlerde görülen kazlar gibidir (Ceylan, 2007: 206). Azmîzâde Hâletî Divanı'nda saka kuşu, sadece bir beyitte “sakkâ-yı âb-ı zindegânî” terkihiyle geçer:

Elüm nâvek-zen-i sayd-ı ma‘ânî

Dilüm sakkâ-yı âb-ı zindegânî (Mes. 9/121)

4.1.17. Sa‘ve (Kuyruksallayan Kuşu)

Sa‘ve, kuyruksallayan kuşudur. Küçük, alımlı cüssesi, göz alıcı renkleri, uzun kuyruğu, yürürken devamlı aşağı yukarı salladığı kuyruğu ve dalgalı uçuşuyla şiirimizin sevimli kuşlarından. Çoğunlukla su kenarında yaşar (Ceylan, 2007: 178).

Şair, kendini save kuşuna benzetir. Görünüşte küçük, güçsüz olsa da kuyruğunu sallayarak nice Sîmurg’u yuvasından etmiştir:

Memnûn-ı bâz-ı çeşmüm anun ki kullanur

Şeh-bâl-i nâz-ı sa‘ve-i cânım şikârda (G. 806/3)

Niçe Sîmurg itmişümdür âşiyânundan remân

Gösterişde gerçi kim bir sa‘veyem ey Hâletî (G. 895/5)

4.1.18. Semender

Semender Farsça sâ-m-ender (âteş içinde [yaşayan]) kelimesinden gelmektedir. Su kertenkelesine benzer bir hayvandır. Vücudunun iki yanında su boşaltım kesesi bulunan bu hayvan, kıvılcımlı kül üstünde yürüyeceği tarafları sulayarak geçtiğinden yanmaz (Ceylan, 2007: 212). Başka bir rivayete göre semender yalnızca âteşte yaşar ve âteşten çıkınca ölmüş. Hindistan’daki mecusîlerin devamlı yaktıkları âteşte ısının artmasıyla semender denilen kanatlı bir böcek hâsıl olurmuş. Ancak efsanevi semenderi, gördüğünü söyleyen kimse olmamıştır (Pala, 2007: 399).

Semender, âteşte yanmamasıyla bilinir. Bu nedenle beyitlerde semender, ateş ile anılır:

Halâsa çâre gözetmez karâra tâkat yok

Zamâne kıldı semender gibi berüm âzer (K. 4/21)

Per ü bâl alsa semenderden eger ‘âriyyet

Yana her murg-ı hevâ gökde olurken perrân (K. 14/14)

Mecnûn, aşkından çöle düşünce vahşi hayvanlarla, kuşlarla dost olur. Kuşlar Mecnûn’un başında yuva yapar. Âşığın da Mecnûn misali kuşlar başında yuva yapar. Ancak âşığın âhlarından öyle bir âteş çıkar ki bir tek semender âşığın başında yuva yapar:

Ben o Kays'am ki depemden şu'le-i âhum çıkar

Başum üstünde semender tutar ancak âşiyân (G. 653/4)

4.1.19. Tâvûs Kuşu

Renkli tüyleri, uzun bacakları ve kuyruğu ile kuşlar arasında ilgi çeken bir kuş türüdür. Anavatanı Hindistan’dır (Naskali-Şeker, 2017: 100). Pek çok şairce anılan tavus; iffet, renk, gösteriş, güzellik, itibar, ihtişam, kendini beğenme (ucb) ve böbürlenme sembolüdür. Halk arasında cennet kuşu olarak da bilinir. Rivayete göre şeytanın cennete girmesine ve böylece Hz. Âdem’in yasak elmayı yemesine sebep olduğu için cennetten çıkarılmış ve onca güzelliğine rağmen Tanrı tarafından ayakları çirkin kılınmıştır. Tavus ne kadar kendini beğense de ayaklarını gördüğünde cennetten kovuluşunu hatırlar ve âh edermiş (Ceylan, 2007: 227-229). Edebiyatta açılması, rengârenk oluşu, gezip tozması, salınışı, vs. yönlerden sevgiliyle tâvûs arasında münasebet kurulur (Pala, 2007: 443).

Daha önce cennette yaşadığına inanıldığı için cennet kuşu olarak beyitlerde geçer. Cinân, bâğ-ı Rıdvân gibi kelimeler ile tenasüp oluşturur:

Fenâ gül-zârını seyr itdi bir tâvûs-ı kudsîdür

Safâsın bulmayup hergiz çekildi bâğ-ı Rıdvân'a (Mers. 2-3/7)

Karşusunda turmaga şâyeste olmaz yârümün
Per-i tâvûs-ı cinândan bâd-bîz itseydi hûr (G. 163/2)

Tavus kuşunun tüylerindeki rengârenk şekiller, yıldızlar ile ilişkilendirilir:

Bâm-ı eflâk üzre görmez mi bu denlû erzeni
Kanda cevân eyler ol tâvûs-ı zerrîn-bâl ü per (K. 31/11)

4.1.20. Tezerv (Sülün)

Divan şiirinde “tezerv” olarak anılan kuş “sülün”dür (Naskali-Şeker, 2017: 93). Tavus gibi sülünün de rengârenk parlak tüyleri onun en önemli özelliğidir. Güzel görüntüsüyle uyuşmayan çirkin bir ötüşü vardır. Tavus ile birlikte saltanatı ve ölümsüzlüğü simgeler. Divan şiirinde sülünün öncelikle kullanımı onu avlamak arzusuyla ilintilidir. Alımlı fakat ürkek tavırları onun avlanması güç bir kuş olduğu inancını yaygınlaştırmıştır (Ceylan, 2007: 221). Divan şiirinde daha çok av kuşu ve güzelliği nedeniyle anılır. Âşğın gönlü veya sevgili için benzetilen olur. Güzel salınışı ile de sevgiliyi andırır (Pala, 2003: 455).

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda tezerv olarak anılan sülün, bazı beyitlerde gerçek anlamıyla geçer:

Gürg-i derende mîş-i za‘îfe şübân olup
Kıldı tezerve pençesini bâz âşiyân (K. 16/5)

Tezerv, güzel salınışı ile beyitlerde geçer. Güzel salınışından ötürü sevgiliyi andırır. Beyitlerde sevgiliden “ol tezerv-i hoş-hırâm” olarak bahsedilir:

Gözlerüm ardıncadur mânend-i sayyad-ı harîs
Her ne yana ‘azm iderse ol tezerv-i hoş-hırâm (G. 495/2)

Ol tezerv-i hoş-hırâmı itmedüm bir gün şikâr

Zahm-ı nâvekden egerçi dâma dönmişdür tenüm (G. 540/2)

Yetiş ey Hâletî şeh-bâz-ı himmetle şikâr eyle

‘Adû kaldurmak ister ol tezerv-i kebg-reftârı (G. 814/7)

Sayd olunmak mümkün olsa ol tezerv-i hoş-hırâm

Halka-i gîsû-yı hûbândan gerekdür ana dâm (Matla/306)

Tezerv, alımlı ve ürkek tavırlarından dolayı nazlı olarak anılır. Beyitlerde “tezerv-i nâz” olarak geçer:

Olsan n'ola şikâr dile ey tezerv-i nâz

‘Uşşâk içinde az bulunur öyle pâk bâz (G. 298/1)

Dil-i dîvâne ister bir tezerv-i nâz-perver kim

Ana her bî-nevânun halka-i âgûşı dâm olmaz (G. 317/4)

4.1.21. Tîhû (Çil Kuşu)

Tîhû kuşu, çil kuşu olarak bilinir. Eti lezzetli olan bir av kuşudur. Uçarken doğanların, yuvasındayken yılanların tehdidi altındadır (Ceylan, 2007: 80). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda çil kuşu, sadece bir beyitte sîmurg, bâz, şeh-bâz ile birlikte anılır:

Per-i Sîmurg-ı kahrûn olmadan bâz

Olur pûr u peder tîhû vü şeh-bâz (Mes. 9/17)

4.1.22. Tûtî (Papağan)

Divan şiirinin bülbülden sonra en sık kullanılan kuşlarından biri de “tûtî” ismiyle anılan papağandır. Papağanlar, şeker gibi tatlı yiyeceklerle beslenirler. Su içtikleri zaman öleceklerine inanılır. Ayna karşısında konuşurlar (Naskali-Şeker, 2017: 95-96). Çekici görüntüsü ve konuşabildiğine inanılması bütün doğu şiirinde olduğu gibi Türk şiirinde de sevgilinin ve şairin kendisinin benzetmeliği olmasını sağlamıştır (Ceylan, 2007:194-195).

Papağana konuşma öğretmekte ayna kullanılır. Bir kişi, kuşu büyük bir aynanın önüne koyup kendisi de aynanın arkasına gizlenir ve konuşmaya başlar. Aynada kendi aksini gören kuş, bu sesi kendisi gibi bir kuşun sesi sanarak taklide başlar ve konuşmayı öğrenir. Yine papağan şeker ile beslenir. Tatlı dilli oluşu da buna bağlanır. Azmîzâde Hâletî Divanı’nda papağan, ayna ve şeker ile birlikte anılır:

Bakar mir’ât-ı tab‘-ı pâkine tûtîdür ol dirdüm

Eger kim bu sipîhr-i sebz-fâmün olsa güftârı (K. 32/25)

‘Aksini mir’ât-ı muksûdında zengâr anlamış

Yohsa güftârın göreydün tûtî-i gûyâların (G. 387/3)

Hâletî-veş kand-i la‘lünden şehâ hâmûş iken

Kıldı mir’ât-ı ruhun bir tûtî-i gûyâ beni (G. 874/5)

Sevgilinin şeker saçan dudakları karşısında insan, papağan gibi söylenir:

Şimdi bildüm Hâletî ol la‘l-i şekker-bâr-ı yâr

Söyledürmiş âdemi tûtî-i gûyâlar gibi (G. 862/7)

Divan edebiyatında genellikle papağanın yeşil renginden söz edilir. Bu yeşil renginden ötürü papağan ve selvi arasında benzerlik ilişkisi kurulur:

Eger âyîne içre ‘aks-i tûtî görmek istersen

Kenâr-ı cûya gel gör sâye-i serv-i hırâmânı (K. 33/11)

Papağana konuşsun diye şeker yedirilir. Şeker yediği için de ağzından tatlı, güzel sözler döküldüğüne inanılır. Bunun için şair kendini papağana benzetir. Şair kendini manâ bahçelerinin bülbülü, belagatın güzel sesli papağanı olarak görür. Sadece kendini değil kalemini, dilini, şairlik kabiliyetini de papağana benzetir:

Benem tûti-i hoş-nevâ-yı belâgat

Benem ‘andelîb-i riyâz-ı ma‘ânî (K. 38/40)

Sana kâ’il olurdu Hâletî fenn-i belâgatda

Eger âyîne-i tab‘un göreydi tûti-i gûyâ (G. 19/5)

Tengnâ-yı kafes-i ‘âleme hergiz gelmez

Hâletî-veş dahı bir tûti-i şîrîn-güftâr (G. 211/6)

Dilünden la‘l-i sükker-rîzi düşmez Hâletî yârün

Cihâna sana benzer tûti-i şîrîn-zebân gelmez (G. 332/5)

Sûhanda kimseyi söyletmez oldu Hâletî şimdi

Sanasın baş iderdi tûti-i gûyâyı söyletsen (G. 412/6)

Dehânından düşürmez la‘l-i yâri Hâletî yohsa

Senün tûtî-i şekker-hâ mıdur kılîk-i güher-bârün (G. 413/5)

Al tûtîdür lisânum lezzet-i güftâr ile

Kendüsün benzetmesün bana ‘adû-yı bed-zebân (G. 556/7)

Kaçmasa hâyîdeden tûtî-i tab‘-ı Hâletî

Sükkere teşbîh iderdi la‘lün ey şûh-ı cihân (G. 615/5)

4.1.23. Ukâb, Nesr (Kartal)

Divan şiirinde ukâb ya da ukkâb olarak anılan kartal, yırtıcı kuşlardandır. Sivri ve kanca gibi gagasının yanı sıra keskin tırnaklarıyla avcılığın sembollerindendir. Uçuşu

kuvvetlidir ve uzun süre gökyüzünde kalabilir. Yuvasını sarp ve yüksek yerlere yapan kartalın görme duyusu da çok gelişmiştir. Özellikle kasidelerde övülenin benzetildiği bir kuş olmanın yanında, sevgilinin gözlerine ve canları helâk eden hâline benzetilir (Naskali-Şeker, 2017:105). Kartal sağır ve dilsizdir. Uzun yıllar yaşar. Çok hızlıdır. Divan şiirinde nesr olarak da geçer. Süratine binaen ok ve mızrağa da nesr denir (Ceylan, 2007: 152-153).

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda kartal anlamında “nesr” kelimesi sıkça kullanılmıştır:

Bâz-ı çetri olsa bir yirde eger kim per-güşâ
Nesr-i gerdûnun olur ana şikâr-ı kemterîn (K. 11/13)

Dökerdi havf ile perin görünce nesr-i felek
Kemân u tîrini bir yirde itseler tasvîr (K. 17/3)

Kartalın, avlanacağı zaman kol ve kanat açması beyitlere konu olur:

Bâd-bânıyla gören keştî-i nusret-reh-berün
Zann ider kim sayd için bâl ü per açmışdur ‘ukâb (K. 35/4)

4.1.24. Zâğ, Gurâb (Karga)

Divan şiirinde gurâb ve zâğ olarak anılan kuş kargadır. Karga, Divan şiirinde genel olarak, “kara, kara yüzlü, kara kanatlı, misk renkli, çirkin sesli, saçma sözler söyleyen, leş yiyici, vahşi, hırsız, rezil, aksi, aşağılık, cahil, yakışsız, zeki ve uğursuz” olarak anılmaktadır (Naskali-Şeker, 2017: 70). Bulduğu şeyi özenle saklar. Parlak zekâları ile tanınırlar. Divan şiirinde zağan olarak anılan çaylaklar kargaların beyitlerindeki kader ortaklarıdır. Ortak renkleri ve beslenme tarzları ile karga ve çaylak (zâğ u zeğân) birlikte anılır (Ceylan, 2007: 141-148).

Karga, renginden ötürü gece ile ilişkilendirilir. Beyitlerde “gurâb-ı zulmet” terkibi ile de gece “şâh-bâz-ı zerrîn-bâl” terkibi ile güneş kastedilir:

Eyler ol zâgı gelse vakt-i seher

Şu‘me-i şâh-bâz-ı zerrîn-per (Mes. 1/18)

Tagıldı zâg u zagan sayd-gâh-ı dünyâya

Şikâra çıkmag ile şâh-bâz-ı zerrîn-per (K. 4/2)

Sepîde-dem ki çıkup şâh-bâz-ı zerrîn-bâl

Gurâb-ı zulmeti sâd-pâre eyledi fi'l-hâl (K. 21/1)

Parlak zekâları ile bilinen kargalar, yerin dibine bir şey gömme veya yerin dibindeki bir şeyi çıkarma konusunda ustadırlar:

Gönlümde ‘ışk var-idügin anladı habîb

Kanda defne olsa bulurmuş anı gurâb (G. 83/2)

4.2. Dört Ayaklı Hayvanlar

4.2.1. Âhû, Gazâl (Ceylân, Geyik)

Âhû; güzel gözlü, güzel kokulu ve ürkek olduğu için sevgiliyle benzerlik kurar. Gözlerinin iri ve gayet siyah oluşu sevgilinin gözünü hatırlatır. Bir gül bahçesi olarak anılan yüz, âhû gözlerle daha da güzelleşir. Âhû bazen aslan denen güneşten kaçan bir ay olarak karşımıza çıkar. Yine göz, bakışa göre bazen aslan bazen âhû olur. Ancak âhûnun en yaygın ve önemli kullanımı misk nedeniyle. Sevgilinin saçı misk kokar. Âhûnun misk hâsıl etmesinin sebebi ise bu kokuyu kıskanması veya ona âşık olmasıdır. Bunun sonucunda âhûnun içine kan oturmakta ve bu kan sonra misk olmaktadır. Âhû daha çok Hıtâ, Çîn, tatar, zülf vs. kelimeleriyle tenâsüp içinde kullanılır. Âhû, avlanan bir hayvan olduğu için “sayyâd, dâm, vahşi” kelimeleriyle birlikte de anılır. Mecnûn’un çöllere

düştüğü zaman âhûlarla dostluk kurması da telmihen anılan başka bir özelliktir. Bu durumda sahra ve çölden de bahsedilir. Sevgili denen âhûnun asla ele geçmemesi, âhûnun bir periye benzetilmesinin ikinci nedenidir.

Rivayetlere göre bir gün bir padişâh ava çıkar. Bir âhû görür ve peşinden gider. Sonunda âhû bir mağaraya sığınır. Padişâh içeriye girince de silkinerek perî kızı oluverir. Bu bakımdan bazen âhû ile sihir birlikte kullanılır (Pala, 2007: 14).

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda ceylan anlamında “âhû, gazâl” kelimeleri kullanılmıştır. Bu kelimeler birçok teşbih ve mecaza konu olduğu gibi gerçek anlamında da beyitlerde geçer:

Kalurdı başda hamâ'il gibi benüm gazelüm
Götürmez oldu velî şimdi hiç zamâne gazel
Kanı ki bâ'is olup saydına gazâlânun
Olurdi şâhların lutfına bahâne gazel (Muk. 59)

Her kaçan görsem çekerken câmdan sahbâ-yı al
Sanurum 'aynıyla anı lâle otlar bir gazâl (G. 460/1)

Sevgilinin süzgün bakışları ve iri, siyah, parlak gözleri âhûnun gözlerine benzetilir. Sevgili âhû gözlüdür:

Bagrı hûn olsa n'ola nâfe-i 'anber-bûnun
Oldı üftâde-i çeşmi o gözi âhûnun (G. 436/1)

Sevgili ele geçmemesi yönüyle âhûya benzetilir. Bir türlü ele geçmeyen, avlanamayan “ol âhû, ol gazâl” sevgilidir. Âşık da o âhûyu avlamak isteyen bir avcıdır:

Hâletî saklamadun âh kemendin hergiz
Gayrıdan bilme sakın kaçdugın ol âhûnun (G. 401/5)

Müeyesser olmadı sayd eylemek sana ol âhûyı
Egerçi Hâletî cümle cihânı tutdı feryâdun (G. 428/5)

Şikâr-endâz-ı ‘ışkum ol gazâlî hâb-ı nâzından

Uyarmaz her seher illâ benüm efgân u feryâdum (G. 498/2)

‘Âgûş-ı ‘âşık olmaz ol âhû için kemend

Dâm-ı hayâle düşmesidür cây-ı ıstibâh (G. 708/2)

Mecnûn, çöle düştüğü zaman kuşlarla, vahşi hayvanlarla, âhûlarla dostluk kurar. Buna telmihen beyitlerde Mecnûn, âhû, çöl unsurları bir arada anılır:

Böyle kaçmak nedür ey gözleri âhû şimdi

Kanı Mecnûn'ına râm olduğın eyyâm senün (G. 430/4)

Eger Mecnûn-ı deşt-i hayret olsam ‘ömrüm oldukça

Nigâh-ı ülfet olmaz ol gazâl-ı şîve-kârumdan (G. 589/3)

Dâga düşdüm Kays-veş âhû gözün fikriyle ben

Ârzû-yı la‘l-i Şîrîn'ünle oldum Kûh-ken (Matla/406)

Âhû, zayıf ve güçsüz bir hayvan olduğu için güçlü hayvanlar tarafından hemen avlanır. Âhû, aslan tarafından avlanılan bir av olarak görülür:

Eyler âbiş-hor dehânun şîr-i şâdırvân gibi

Kanda âhû görse agzı sulanan şîr-i jiyân (K. 12/34)

Nâ-gehân görse bir âhû-bere eyyâmında

Gizlenür dâmen-i kûh-sârda şîr-i garrân (K. 14/33)

Şîr-i berfîn-veş getürmez tâb tâb-ı kahrına

Ol gazâl-ı âftâbı sayd iden şîr-i jiyân (K. 39/22)

Hatâ; “Hıta” veya “Hoten” âhû ve misk ile birlikte anılır. Misk âhûlarının bu bölgede çok oluşu ve misk’in diğer ülkelere buradan nakledilişi Hatâ’nın değerini arttırır. Bazen Çîn, Rûm gibi ülkelerle birlikte de tenâsüp yoluyla zikredilir (Pala, 2007: 197). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda çok sık kullanılan “âhû-yı Hoten, âhû-yı Çîn terkipleri ile misk ceylanı kast edilir:

Pây-ı seg-i yârûme rû-mâl ile

Eylesün âhû-yı Hoten ibtihâc (G. 107/5)

Mülk-i hüsnün şâhısın lâyık seg-i kûyun senün

Çeşm-i âhû-yı Hatâ’dan gayra basmazsa kadem (G. 494/5)

Bâddan almasa ger nefha-i zülfin haberin

Daglara düşmez idi nâfe-i âhû-yı Hoten (G. 618/5)

Zannum budur âhû-yı Hoten düşde de görmez

Ol çeşm-i siyeh-kârdaki tarz-ı nigâhı (G. 841/4)

Görenler humret-i çeşm-i ‘alîlün ey perî-peyker

Hoten âhûsının kanı dahı müşk olmamış dirler (Matla/104)

Zülfüne kendin ber-â-ber tutduğıçün itdi kîn

Bulsa yirdi sünbül-i müşkîni her âhû-yı Çîn (Matla/407)

4.2.2. At (Esb, Eşheb, Edhem, Rahş, Semend)

At; binek, yük ve koşu amacıyla yetiştirilen ve beslenen evcil hayvandır (Parlatır, 2016: 113). Türk kültüründe atın büyük bir yeri vardır. Efsanelerden folklor, edebiyattan güzel sanatlara dek uzanan bir at medeniyeti Türklerin eski çağlardan beri önem verdikleri hususlardan olmuştur. Divan edebiyatında bu gelenek devam etmiş ve atların çeşitlerinden, atla ilgili eşyaya varasıya dek birçok şekillerde attan bahsedilmiştir (Pala, 2007: 40).

Dört ayaklı hayvanlara nisbeten at, en çok ele alınan hayvandır. Onun birçok çeşitleri ismen zikredilir. Genel olarak at kelimesi, memdûh övülürken ele alınır. O üzerine binilen, yürürken, koşarken ayakları ve özellikle ayak tırnakları (sümm) ile toz kaldıran, üzerinden düşme tehlikesi olan bir hayvandır. Bazı beyitlerde devlet mefhumuyla zikredilir ki buna, yani devlet atına binen padişah olur. Bu takdirde at, gerek yükseklikde ve gerekse hızda, felek ve rüzgârla mukayese bile edilemez. Yine padişahın üzerinde olduğu bu devlet atının veya doğrudan doğruya bindiği atın ayağından ya da tırnağından ya da tırnaklarından kalkan toz aya, güneşe kadar yükselir. At, sadece kendisi ile değil kendisine ait bazı unsurlarla da ehemmiyet kazanmıştır ki bunun başında nalı gelir. Bu nal hilâle teşbih edilir. Tabii ki, söz konusu edilen at, yine padişahın atıdır (Tolasa, 1973: 490).

Kasidede at konu edildiğinde, çoğunlukla o atın memdûhla bir ilgisi vardır. Memdûhla ilgi kurulan at, zamanla soyut kavramları anlatmaya kadar geniş bir anlam çerçevesi kazanır. Aynı şekillerde gazellerde de at çoğunlukla sevgili-âşık ikilisi arasında çeşitli roller üstlenmiş veya benzetmeye konu olmuş bir motiftir. Bunların yanında tasavvufi içerikli şiirlere bakıldığında şairlerin atı, tasavvufi manâdaki soyut kavramları anlatmada bir vasıta olarak seçtikleri görülür. Kısaca at, anlatıldığı konuya göre değişik roller üstlenmiştir. Ancak bu manzumelerde atın tek değişmez özelliği çoğunlukla gücü ve kudreti olmuştur. Ayrıca şunu da unutmamak lazımdır ki at her türlü maddi ve manevi kültür unsuruyla şair tarafından şiirde işlenmeye layık görülmüştür. Denebilir ki, at dört ayaklı hayvanlar içerisinde manzumelerde en çok değinileni ve hakkında en çok benzetme kullanılanıdır. Bunu da atın medeniyet içerisindeki önemine ve rolüne bağlamak mümkündür (Kaya, 2008: 53).

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda rahş, esb, edhem, eşheb, semend kelimeleri atı karşılamaktadır. Beyitlerde at çeşitli mecaz ve teşbihe konu olduğu gibi gerçek anlamıyla da anılır:

Esbden menzil-i 'uşşâka ki cânâne iner

Nûra benzer ki gelür kabr-i şehîdâna iner (G. 231/1)

Divan şiirinde geçen “yügrük” önemli bir at ismidir. Hızlı yürüyen, süratli giden atı ifade eder. Memdûh için atının yügrük, kılıcının keskin olması temenni edilir:

Oldı rüchânı cümleden zâhir

Yügrük at menzilin bulur âhir (Mes. 3/30)

Virür şeb-dîz-i hatt ü tîg-i gamze hüsnüne revnak

Atun yügrük kılıcun keskin olsun ey şeh-i hûbân (G. 568/2)

At ve rüzgâr arasında hız bakımından benzerlik ilişkisi kurulur. Rüzgâr hızlı eser, at da tıpkı rüzgâr gibi hızlıdır. Hatta at, rüzgârın hızını ölçecek kadar hızlıdır. Beyitlerde at, “bâd-peymâ” yani “rüzgârı ölçen” sıfatıyla anılır. Bunun yanı sıra at, beyitlerde “esb-i sabâ-reftâr” olarak da geçer. Yine atın saba yürüyüşlü olması hızı ile ilgilidir:

Kemâl-i haşmet ile gûyiyâ Süleymân'dur

Kaçan süvâr ola bir esb-i bâd-peymâya (K. 2/11)

Benem ol Hâletî kim gelmedi hergiz bu meydâna

Semend-i tab‘uma hem-pâ olur esb-i cihân-peymâ (K. 8/38)

Gitdi ol yâr binüp esb-i sabâ-reftâra

Rûzgâr itdi yine hâsıl-ı ‘ömrüm ber-bâd (G. 125/3)

Nal, atın ayağını ve tırnaklarını korumak amacıyla atın ayağına vurulan metal parçadır. Şekil olarak hilale benzer. Bu yüzden Divan şiirinde benzetme unsuru olarak çok sık kullanılır. Divan şiirinde sevgilinin saçı, kâkülü ve kaşı şekil yönünden nala benzetilir. Memdûhun atının nalı da gökteki yeni aya benzer:

Rûz-ı heycâ’da nişân-ı na‘l-i şeb-dîzün senün

Çün hilâl-i ‘ıyd olur mü’minlere şâdî-resân (K. 36/14)

Na‘l-i semendini görelî yüzi yirdedür

Evvel ‘aceb yukardan idi mâh-ı âsmân (K. Keb. 73/6)

Yollar üzre gördi yârün na‘l-i esbinden nişân
Çâr-ebrû hûblar görmiş gibi hazz itdi cân (G. 615/1)

Na‘l-i esbün eseri benzeyeli mâh-ı neve
Gökde istedüğünü yerde bulupdur devrân (G. 624/4)

Rikâb, atın üzengisidir. Rikâb, şekil bakımından aya ve ayın hilal şekline benzer. Ancak memdûh övülürken hilal, memdûhun atının rikabına teşbih edilir:

Rikâb-ı esbüne çıksaydı cûy-ı kehkeşân her kez
Tutardı kendüyi bu lücce-i ha’râ ile hem-tâ (K. 8/31)
Yapışmaz idi ana Müşterî-i sûk-ı felek
Rikâb-ı esbine teşbîh olunmasaydı hilâl (K. 21/19)

At, gücün ve kudretin sembolüdür. Bu nedenle devlet, at ile ilişkilendirilir:

Her demde Hızır-himmet ü tevfik hem-rikâb
Hemvâre esb-i devlet ü ikbâl zîr-rân (K. 16/32)

Türkler, “at murattır” sözü doğrultusunda ata karşı sevgi, güven ve manevi bağlarla bağlanmışlardır. Atın murat olarak algılanışı, ona atfedilen mübareklik ve kutsanmışlık özelliklerinde aranmalıdır. At sahip olduğu özellikler sebebiyle insanlar tarafından çoğunlukla olumlu ve iyi algılanmıştır (Kaya, 2008: 153). Murat atına binen mutluluğa ulaşır. Şair, memdûhun “esb-i emel”e ve “rahş-ı murâdât”a süvâr olmasını temenni eder:

Hemvâre ki bu hınk-i felek eyliye cilve
Na‘l-i zer ola ana dem-â-dem meh-i tâbân
Esb-i emel ü rahş-ı murâdâta süvâr ol
Olsun yed-i hükmünde senün tevsen-i devrân (Muk. 101)

Şair, kendi şiirinin üstün vasıflarını dile getirmek ve şairliğini övmek için “esb-i tab‘um, semend-i tab‘um, rahş-ı fesâhat-peymâ, rahş-ı tab‘um” terkiplerini kullanır. Gücün sembolü olan at ve şairlik yeteneği arasında ilişki kurulur:

Benem ol Hâletî kim gelmedi hergiz bu meydâna
Semend-i tab‘uma hem-pâ olur esb-i cihân-peymâ (K. 8/38)

Çerâ-gâh-ı ma‘ânî görmemişdür belki görmez de
Benüm bu tab‘-ı çâlâküm gibi bir rahş-ı reh-vârı (K. 9/28)

Rahş-ı tab‘-ı Hâletî'ye ragbet it şâhum müdâm
Esb-i çâlâke ider zîrâ selâtîn i‘tibâr (K. 15/20)

Sayd-ı ma‘nâyı şikâr itmede zahmet çekmem
Rahş-ı tab‘ olmag ile çüst ü kuvvet der-hâr (K. 18/22)

Hak budur ‘arsa-i nazm içre katı az düşer
Esb-i tab‘um gibi bir rahş-ı fesâhat-peymâ (K. 24/28)

Bir zemîn içre ki pûyân ola esb-i tab‘um
Hâletî olmaya hergiz anı dünyâda geçer (G. 228/7)

Mülk-i nazma Husrev'i ey Hâletî mîr eyliyen
Ben süvâr-ı esb-i tab‘ı mîr-i mîrân eyledi (G. 847/5)

Semend-i tab‘umuz ey Hâletî çâlâk-ı ‘âlemdür
‘Adû-yı har gibi dünyâ gamın kendüye yâr itmez (G. 319/6)

Divan şiirinde “naz” kavramı daha çok sevgiliyle birlikte anılır. Çünkü sevgili, âşığa naz yapar. Sevgili naz yapma eylemini “esb-i nâz” ile zirveye çıkarır. Sevgili, naz ve işve atına biner. “At” ve “nâz” kavramları birbirleriyle ilişkilendirilerek nâz kavramı somutlaştırılmak istenir:

Lâyık mıdur ki gönli kala ben fütâdenün
İllerle esb-i nâza binüp idesin şitâb (G. 83/3)

Çekmez hemîşe sînemi yâr esb-i nâz ile
Resm eyler anda kesmeg içün na‘l-i bî-şümâr (G. 132/4)

Bu ‘arsa-i vücûd şu denlü ferâh iken
Cevlân-ı esb-i nâzına ol şûhun oldu târ (G. 132/7)

Bir süvâr-ı esb-i nâza cılve-gâh itmiş Hudâ
Mâ’verâ-yı perde-i çeşmüm ‘aceb meydân olur (G. 249/8)

Şâh-ı hûbânüm ne var dünyâyı meftûn eylese
Hayli zîbâ kullanur olsa süvâr-ı esb-i nâz (G. 296/2)

Esb-i nâz üzre süvâr olan alur Hâletîyâ
Cânı ser-menzil-i ‘ışk içre kılursan ögdül (G. 476/6)

Hâtırından hâne-i agyâra varmak geçmese
Esb-i nâz-ı yârda n'eylerdi na‘l-i bâz-gûn (G. 579/4)

Alamaz anı semend-i nâza olmayan süvâr
Cân turursa menzil-i ‘ışk içre bir ögdül gibi (G. 888/4)

At unsuru “sitem, cefâ, hışm, emel, dil, ümid, himmet” gibi soyut kavramlarla terkipli kullanılır. Amaç bu kavramları somutlaştırarak anlamı pekiştirmektir. Sevgili cefâ ve sitem atını âşığın üzerine sürer. Sevgili, hışm atı ile âşıkları çiğner. Âşığın gönül atı sürekli gam ve dert yolundan gider. Âşığın ümidinin atı zayıf ve güçsüz düşer:

Gitdügi yol reh-güzâr-ı derd ü gamdur dâ’imâ
Olmıyor ser-pençe rahş-ı dil ‘inân-ı ihtiyâr (G. 294/2)

Oldı süvâr-ı rahş-ı emel nâ-kesân-ı dehr
Kaldı gubâr-ı gamda dil-i nâ-tüvânımız (G. 330/4)

Gelmez ol şûh-ı cihândan hâtıra hergiz gubâr
Günde bin kerre sürerse üstüme rahş-ı sitem (G. 494/4)

‘Âşıklarını hışm semendine çignedür

Kendün iderse nisbet eger gerd-i râhla (G. 808/3)

Çekersin Hâletî gam cünbiş-i rahş-ı cefâsından

Girersen rezm-gâh-ı hicr-i yâra göresin tozu (G. 822/7)

Bî-tâb ü tüvân oldu kanı rahş-ı ümîdüm

Göster ana bir fasl-ı çerâ-gâh-ı recâyı (G. 845/2)

Güzer-gâh-ı semend-i himmet olan hâk-i râhuz biz

Sa‘âdet hırmeninden ayrı düşmüş berg-i kâhuz biz (Matla/193)

Edhem, kara yağız veya kara donlu at (Parlatır, 2016: 382) manâsına gelir. Renk bakımından akşamı sembolize eder. Eşheb, kır at anlamına gelir. Renk bakımından gündüzü sembolize eder. Edhem ve eşheb isimli atlar, renklerinin birbirinden zıt olması sebebiyle beyitlerde birlikte anılırlar:

Edhem-i şeb eşheb-i rûz ola turdukça cihân

Râyiz-i fermânınun sa‘yiyle halka sâz-gâr (K. 15/23)

Husrev-i encüm firâr itdi binüp Şeb-dîz'ine

Eşheb-i subhı idince şâh-ı hâver zîr-rân (K. 36/2)

‘İtr-ı ceyb eyler gubâr-ı ‘anber-i sârâ gibi

Bulsa gerd-i eşhebün havrâ-yı gül-zâr-ı cinân (K. 36/24)

4.2.2.1. Azmîzâde Hâletî Divanı’nda Geçen At İsimleri

4.2.2.1.1. Burak

Hız. Muhammed’in Miraç Gecesi’nde göğe yükselirken bindiği atının adı Burak’tır. Kelime, “parıldamak, şimşek çakmak” anlamına gelen berk kelimesinden türetilmiştir.

Renginin saf ve parlak olması ve şimşek gibi hızlı hareket etmesinden dolayı bu adı almıştır (Kaya, 2008: 88-91).

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda yer alan Peygamber Efendimizin miracının anlatıldığı mesnevide Burak sıkça zikredilmiştir:

Cebre'îl-i emîne geldi hitap

Ki alup bir Burâk-ı berk-şitâb (Mes. 4/19)

İmtinâl eyleyüp dil ü cândan

Bir Burâk aldı bâg-ı Rıdvân'dan (Mes. 4/21)

Çekdi ana Burak'ı peyk-i Hudâ

Bindi çâpük-süvâr-ı mülk-i bekâ (Mes. 4/40)

Buldi şöyle 'inân-keşîde süvâr

Ser-firâz olsa ol Burak ne var (Mes. 4/41)

Kendüsi sanki ebr-i rahmet idi

Berki anun Burak-ı cennet idi (Mes. 4/43)

Germ olup ol Burâk berk-misâl

Anı Aksâ'ya irgürür fi'l-hâl (Mes. 4/45)

4.2.2.1.2. Şebdîz

Şebdîz, iki anlama gelmektedir. İlki, karayağız at; ikincisi Hüsrev-i Pervîz'in meşhur atının adıdır. Bu kelimedeki “şeb = gece” dolayısıyla zülfün siyahlığı cihetinden Şebdîz, saçın müşebbehün bihi olur (Çavuşoğlu, 2001: 136).

Şebdiz, Hüsrev'in atı olduğu için beyitlerde Hüsrev ile birlikte anılır:

Hüsrev-i encüm firâr itdi binüp Şeb-dîz'ine

Eşheb-i subhı idince şâh-ı hâver zîr-rân (K. 36/2)

Siyah renginden dolayı Şebdiz ile sevgilinin siyah saçları ve ayva tüyleri arasında benzerlik ilişkisi kurulur:

Şeb-dîz-i hat u ‘ârız-ı Gül-gûn'ını görüp
Zinhâr gırre olmasun ol şûh-ı dil-sitân
Çâpûk-süvâr-ı hüsn-i melâhat dü-esbedür
Bir göz yumup açınca olur dîdeden nihân (Muk. 86)

İtmeyüp şeb-dîz-i zülf-i fitne-engîzin rakam
Esb-i câdû resm iden nakkâş ‘âkildür dimem (G. 4931)

Virür şeb-dîz-i hatt ü tîg-i gamze hüsnüne revnak
Atun yügrük kılıcun keskin olsun ey şeh-i hûbân (G. 568/2)

Siyah renginden dolayı Şebdiz duman ile ilişkilendirilir. Bu duman, âşığın âhın dumanıdır. Bu nedenle bazı beyitlerde Şebdiz, “âh” ile terkipli olarak kullanılır:

Âh-ı Şeb-dîzini Gül-gûn sirîşkümle gören
Didi kim böyle gerek şâh-ı gam-ı ‘ışka yedek (G. 391/3)

Ben de düşdüm ardına şeb-dîz-i dûd-ı âh ile
Gördüm olmuş şeh-süvârüm gayrılarla hem-‘inân (G. 552/3)

Gelür dâ'im dü esble mülk-i dil yagmasına ‘ışkun
Duhân-ı âhumı Şeb-dîz idüp eşk-i terüm Gül-gûn (G. 582/4)

Gice yokdur kim göge şeb-dîz-i âhum çıkmaya
Atumun oynagı olmuşdur fezâ-yı âsmân (G. 656/2)

Çeşm-i encüm mümkün olmazdı açılmak eylesem
Giceler şeb-dîz-i dûd-ı âha irhâ-i ‘inân (G. 692/4)

Şeb-dîz-i dûd-ı âhı yenilmez belâ çeker
Her kim ki baş koşar ser-i zülf-i nigâr ile (G. 790/6)

4.2.2.1.3. Gülgûn

Hüsrev'in Şîrîn'e hediye ettiği attır. Bu at Hüsrev'in diğer atı Şebdîz ile aynı kısıraktan doğmuştur. Gülgûn, Divan şiirinde sevgilinin yanağı ve âşığın gözyaşı yerine kullanılır (Pala, 2007: 173). Azmîzâde Hâletî Divanı'nda genellikle Şebdîz ile birlikte beyitlerde anıldığı görülür. Gülgûn, sevgilinin yanağı için benzetilen olup beyitlerde "ârız-ı Gül-gûn" olarak anılır:

Şeb-dîz-i hat u 'ârız-ı Gül-gûn'ını görüp
Zinhâr gırre olmasun ol şûh-ı dîl-sitân
Çâpûk-süvâr-ı hüsn-i melâhat dü-esbedür
Bir göz yumup açınca olur dîdeden nihân (Muk. 86)

Beyitlerde geçen "Gül-gûn-ı eşküm" terkihiyle âşığın gözyaşları ile Gülgûn arasında benzerlik ilişkisi kurulur:

Âh-ı Şeb-dîzini Gül-gûn sirişkümle gören
Didi kim böyle gerek şâh-ı gam-ı 'ışka yedek (G. 391/3)

Gelür dâ'im dü esble mülk-i dil yagmasına 'ışkun
Duhân-ı âhumı Şeb-dîz idüp eşk-i terüm Gül-gûn (G. 582/4)

Gül-gûn-ı eşküm olmaz idi böyle tîz-rev
Gönlüm eger ki olmasa ol şeh-süvâr ile (G. 790/5)

4.2.3. Bebr (Pars)

Bebr; daha çok Hindistanda yaşayan kaplana benzeyen kedi yapılı, gayet büyük, üstü yol yol tüylü hayvandır. Böbürlenmek kelimesinin bebr'den geldiği sanılmaktadır. Saldırdığı zaman tüyleri öyle bir kabarır ki gören ürkermiş. Bu hâldeyken aslan bile

ondan korkup kaçarmış. Efsaneye göre bu hayvanın derisine ok, kılıç, mızrak gibi savaş aletleri işlemezmiş. Onun için bu deriden zırh yapılmış. Güya bu zırhı giyenler âteşte yanmaz ve suda boğulmazlarmış. Bu deriden kürk yapılırsa aynı etkiyi gösterirmiş (Pala, 2007: 61).

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda pars, “bebr-i bîşe, bebr-i hâmûn, bebr-i gerdûn, bebr-i kûh-sâr” terkipleri ile beyitlerde geçer. Pars, yaşadığı doğal mekânlar olan dağ, bozkır, meşelik ile anılır:

Kâdir midür ki devr-i zamânında dem-be-dem
Her bebr-i bîşe eylemeye mîşe iltiyâm (K. 3/24)

Kûhda ‘ukâb olur zâg-ı kemânından zebûn
Bebri hâmûnun diler şîr-i livâsından emân (K. 12/19)

Bilmeyen sanur şafakdur oldu peydâ câ-be-câ
Bebr-i gerdûn olsa tîr-i satvetinden hûn-çegân (K. 39/21)

Bu rûbâh-ı cihân-ı hîle-kârün itdüğün halka
Ne şîr-i deşt ider hergiz ne bebr-i kûh-sâr eyler (Mers. 2-2/9)

Devr-i ‘adâletinde anun bebr-i kûh-sâr
Mîş-i za‘îfe turma hulûsın ider beyân (K. Keb. 73/4)

4.2.4. Gâv (Öküz)

Eski bir inanışa göre dünya bir öküzün boynuzları üzerinde durmaktadır. Buna “gâv-i zemin” denir. Bu öküz balığın sırtında, balık ise suyun içindedir. Yeryüzündeki sarsıntı ve zelzele bu öküzün başını sallaması sonucunda meydana gelirmiş (Pala, 2007: 32). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda öküz “gâv-ı zemin” terkipleri ile anılır:

Şîr-i râyet kuvvet-i kalbünle ey bebr-i vegâ
Virdi Sevr-i çerhe vü gâv-ı zemîne ıztırâb (K. 35/9)

Gâv, Azmîzâde Hâletî Divanı'nda gerçek anlamı ile beyitlerde geçer:

Bilür kadrüm meger ol gâfil-i dihkân-tabî'at kim
İder tercîh gâv-ı 'anbere gâv-ı 'alef-hârı (K. 9/27)

4.2.5. Gûsfend, Mîş (Koyun)

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda “gûsfend, mîş” olarak beyitlerde geçen hayvan koyundur. Koyun, beyitlerde “gûsfend-i nâ-tüvân, mîş-i za'îf” terkipleri ile güçsüz olması yönüyle ele alınır:

İçer bir gûsfend-i nâ-tüvân eyyâm-ı 'adlinde
Dilerse hûn-ı gürgi ister ise şîr-i şîrânı (K. 33/24)
Devr-i 'adâletinde anun bebr-i kûh-sâr
Mîş-i za'îfe turma hulûsın ider beyân (K. Keb. 73/4)

Can ile koyun, kurban edilmeleri yönüyle birbirleriyle ilişkilendirilir. Can, aşk için kurban olacak bir koyundur:

Girse gönül şehrine husrev-i zî-şân-ı 'ışk
Hâzır olur mîş-i cân olmaga kurbân-ı 'ışk (G. 376/1)

4.2.6. Gürg (Kurt)

Gürg; kurt, köpekgillerden gri sarı renkli, yırtıcı ve etle beslenen bir tür hayvandır (Parlatır, 2016: 937). Hz. Yûsuf kıssasına göre Yûsuf kardeşleri tarafından kuyuya atılır. Kardeşlerinin Hz. Yusuf'un gömleğini parçalayıp ona kan bulaştırmaları ve sonra onu

kurt yedi, diyerek gömleği babalarına getirmeleri hadisesinden dolayı kurt ve Yûsuf birlikte anılır:

Gürg-i Yûsuf-veş ser-â-ser gürgler mazlûm olur

‘Adli eyyâmında anun töhmet eylerse şübân (K. 12/30)

Kurt, Azmîzâde Hâletî Divanı’nda koyun ile beraber anılır. Kurt gücüyle, koyun zayıflığıyla beyitlere konu olur:

Gürg-i derende ider hidmet-i dñnbâle-i mîş

Şâne-i ‘âc olur agzındaki sâf-ı dendân (K. 14/34)

İçer bir gûsfend-i nâ-tüvân eyyâm-ı ‘adlinde

Dilerse hûn-ı gürgi ister ise şîr-i şîrânı (K. 33/24)

4.2.6. Har (Eşek)

Har; yük taşımaya ve binmeye yarar hayvan, eşek, merkeptir (Parlatır, 2016: 419). Divan şiirinde zaman zaman eşek ile ilgili kıssa ve efsaneler de anılır. Bunların başında Nûh Tufânında eşeğin gemiye binme hadisesi gelir. Tufân başladığı sırada Nûh Peygamber, hayvanları işaret ederek gemiye almış. Sıra eşeğe gelince eşek girmemiş. Hz. Nûh birkaç kez işaret ettiği hâlde eşek yine girmemiş. Oysa şeytan eşeğin kuyruğundan yapışmış onu bırakmıyormuş. Hz. Nûh hiddetlenip “Gir ya mel’ûn!” deyince eşek gemiye girmiş. Tufân esnasında Nûh, şeytanı gemide görünce nasıl ve kimin izniyle girdiğini sormuş. O da “Sen, gir ya mel’ûn, deyince girdim. Benden başka mel’ûn mu var?” diye cevaplandırmış.

İsrailogulları peygamberlerinden olan Üzeyir’in de başından geçen bir olayda eşekten bahsedilir. Kur’ân’da anlatılan (Bakara/ 259) bu kıssaya göre Üzeyir harâbe bir yurda varınca içinden “Allah burasını ölümden sonra nasıl diriltecek?” demiş. Allah da onu yüz yıl ölü bıraktıktan sonra diriltmiş ve “Burada ne kadar kaldın?” diye sormuş. O, “Bir gün yahut bir günden az.” demiş. Allah “Hayır, yüz yıl ölü kaldın. İşte yiyeceğine içeceğine bak, henüz bozulmamıştır. Bir de merkebine bak. Böyle yapmamız seni

insanlara ibret nişanesi kılmamız içindir. Merkebin kemiklerine de bak, onları nasıl birleştirip yerli yerine koyuyoruz, sonra da onlara et giydiriyoruz” demiş. Bunun üzerine Üzeyir’in ağaca bağlı olduğu hâlde iskeleti kalan eşiği tekrar dirilmiştir.

Bunlardan başka edebiyatta eşekle ilgili birçok hikâyeler anlatılır. Molla Lütü’nin, Şeyhî’nin Harnâme’ adlı mizahî eserlerinde de olay eşek üzerine kurulmuştur. Eşiğin sesinin çirkin oluşu da zaman zaman söz konusu edilebilir (Pala, 2007: 191-192).

Şair, şiirini överken şiir yeteneğini âlemin hızlı koşan atına benzetir. Merkep gibi dünya gamını kendine yâr etmez. Sözleri âb-ı hayâttır. Ancak şiirini anlamayan nice eşekler vardır:

Oldı sühanum Hâletîyâ çeşme-i hayvân

Ammâ ki anun kadrini bilmez niçe har var (G. 200/4)

Semend-i tab‘umuz ey Hâletî çâlâk-ı ‘âlemdür

‘Adû-yı har gibi dünyâ gamın kendüye yâr itmez (G. 319/6)

Eşek, yük taşımada kullanılan bir hayvandır. Şair, döneminin insanını eleştirirken eşiğin yük taşımasından ilham alır. Beyitlerde zâhid ve kral eşek ile eş değer görülür:

Kıssa-i Mansûr’ı zâhid gûş idüp havf eyleme

Hiç senün gibi harun bârın çeker mi dâr-ı ‘ışk (G. 374/2)

Efserin efsâra tebdîl itse lâyıkdur kiral

‘Âlemün bâr-ı gamın yüklenmege bir har gerek (G. 439/5)

4.2.7. Kaplan, Peleng

Peleng; kaplan, kedigillerden olup genellikle Hindistan bölgesinde bulunan pek vahşi ve yırtıcı bir hayvandır (Parlatır, 2016: 841). Kaplan, hayvanlar âleminin en yırtıcı ve en güçlü canlılarındandır. Kaplanın elinden avının kurtulması çok zordur:

Merd olanlar ebr ile ceng eyliyen kaplan gibi

Atılurdu düşmenün çıkdıkça tobindan duhân (K. 37/10)

Peleng-i çerhi maglûb eyliyen şîr-i neri dünyâ

Gubâr-ı gam virüp âhir zebûn u dil-figâr eyler (Mers. 2-2/6)

4.2.8. Köpek, Seg

Ev ve sürü korumasına ve av avlamaya yarar, sahibine olan sadakat ve zekâsıyla bilinen hayvandır (Parlatır, 2016: 925). Köpek, Azmîzâde Hâletî Divanı'nda genellikle gerçek anlamıyla kullanılır. Beyitlerde köpek, “seg-i kûy, seg-i kûy-ı nigâr, pâ-y-ı seg-i yâr, seg-i der-i yâr, seg-i dil-rübâ, pâ-y-ı seg-i cânâne” gibi terkiplerle ismi anılır. Bu terkiplerden de anlaşılacağı üzere genel olarak “seg” beyitlerde sevgilinin bulunduğu mahâlin köpeği olarak geçmektedir. Âşık, sevgilinin köyünün köpeğine övgüler dizer, onun ayaklarına kapanmak ister.

Rakib, sevgilinin eteğine yapışıp sevgiliyi terk etmemesi ile bir köpeğe benzetilir. Sevgilinin kolunu rakibin boynuna dolaması, köpeğin boynuna gümüş tasma takılması gibidir:

Hiç kor mı ‘adû Hâletîyâ dâmen-i yâri

Kim bilmez ise ben bilürin ol ne köpekdür (G. 255/5)

Gerden-i düşmene bâzûsını kor dirler o şûh

Hiç yaraşur mı segün boynuna tavk-ı sîmîn (G. 585/3)

Sevgilinin âşığı köpeğe benzetmesi, köpeği yerine koyması âşık için bir iltifattır. Çünkü âşığın, sevgiliye köpeği olması sevgilinin kapısından ayrılmaması demektir:

Seg-i kûyum diyü yâd itdi seni Hâletîyâ

Bir zamân ola bu lutfını anasın yârün (G. 418/5)

Yeterdi Hâletîyâ bana pâye-i ikbâl

Kosaydı seg yirine yâr âstânında (G. 794/5)

Âşık, sevgiliyi o kadar yüceltir ki artık yüceltecek bir şey bulamayınca sevgilinin mahallesinin köpeğini yüceltmek ister. Bunun için de köpeklerin su içtiği yalak anlamındaki “sifâl” unsurundan yararlanır. Âşık, sevgilinin mahallesinin köpeğinin sifâlini başına tac eder. Cem kadehini, Efrâsyâb da tâcını, sevgilinin mahallesindeki köpeğe yalak olarak gönderir:

Mâ‘il olsaydı seg-i kûyun sifâl-i köhneye

Gönderürdi câmını Cem tâcını Efrâsyâb (K. 35/20)

Girse eger sifâl-i seg-i kûyî destüme

Anı ölünce eyler idüm tâc-ı ibtihâc (G. 106/3)

Hem-sifâl olsak seg-i kûyunla sultânüm dirüz

Geçse ol şâha zamân ile eger kim nâzumuz (G. 343/3)

Senün Mecnûn-ı ‘ışkun mansıb-ı şâhîye reşk itmez

Seg-i kûyun sifâlin başa aldı tâc-dâr oldu (G. 853/2)

Âşık, yüzünü sevgilinin mahallesindeki köpeğin ayağına sürmek, köpeğin ayağını öpmek ister:

Sürsem yüzümi pây-ı seg-i kûy-ı nigâra

Zâhid dahı görse nic'olur câh-ı mahabbet (G. 92/3)

Pây-ı seg-i yârüme rû-mâl ile

Eylesün âhû-yı Hoten ibtihâc (G. 107/5)

Rûyumı pâ-y-ı segân-ı kûyuna ferş itmesem
Kays-ı sahrâ-yı melâmet olmasun adum benüm (G. 502/2)

Eser-i pâ-y-ı seg-i kûyını öpdürmez o şûh
‘Âşıkı bâg-ı ruhından hiç ider mi gül-çîn (G. 585/5)

Çeşme-i çeşminden agzın itmese bin kerre pâk
Öpmez erbâb-ı cünûn pâ-y-ı seg-i cânânesin (G. 609/4)

Köpekler, yabancı birini veya yabancı bir köpeği görünce havlamaya başlar. Sevgilinin köpeği de ağyârı görünce yabancı köpek görmüş gibi havlar:

Geldi mi agyâr yohsa ey seg-i dil-ber gice
Neydi ol bî-gâne seg görmüş gibi gavgâlarun (G. 411/4)

Köpeklerin burunları hassastır. Köpekler, kokuya duyarlı hayvanlardır. Âşık ölüp toprak olunca sevgilinin mahallesinin köpeği, âşığın kemiklerindeki aşk kokusunu alıp, âşığı topraktan çıkarır:

Seg-i kûyun beni hâk olıcak bulup çıkarmazdı
Eger bûy-ı mahabbet olmasaydı üstühânımda (G. 754/4)

Köpekler sadık hayvanlardır. Tanıdığı kişilere, sahiplerine asla nankörlük etmezler. Ancak sevgili, âşığa hiç yüz vermediği için sevgilinin köpeği de âşığı yabancı olarak görüp, âşıktan yüz çevirir:

Bî-gâne oldu Hâletîyâ âşnâlarum
Benden yüzün çevirdi seg-i dil-rübâ bile (G. 781/5)

Âşık, sevgilinin kapısından ayrılmaması ile köpek ile bir tutulur. Geceleri sevgilinin kapısındaki köpek ile oturur:

Oldum bu şeb seg-i der-i yâr ile hem-nişîn
Gerdûna irdi nevbet-i gül-bang-ı iftihâr (G. 289/4)

Kim ‘arz ider segân-ı der-i yâra Hâletî
Magz-ı vefâdan olmasa pür üstühânumuz (G. 307/8)

Olurdum Hâletî şâh-ı gamun seg âstânında
Eger bir müstahikk-i üstühân-ı hân-ı ‘ışk olsam (G. 520/7)

Anun ki seg-sıfat vatanı kûy-ı yârdür
İki cihân dahı ana gurbet diyârıdır (Matla/76)

Bazen ise âşık, sevgilinin mahallesindeki köpekle bile bir tutulmaz. Âşık, sabahlara kadar feryâd etmesine rağmen sabahlara kadar havlayan köpekle aynı değerde değildir:

Seg-i kûyıyla seni yâr ber-â-ber tutmaz
Hâletî her gice tâ subh idersen feryâd (G. 123/5)

4.2.9. Pîl (Fil)

Fil, Hint ve Afrika gibi sıcak coğrafyada yaşayan yabanî ve iri kıyım hayvandır (Parlatır, 2016: 467). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda fil, üç beyitte geçer. Beyitlerde kulaklarının çok geniş olması ve beyaz renginden dolayı fiziksel özellikleri ile anılır:

Bîm-i kahrından idüp iki kulagın sufralar
Mîz-bân-ı beççe-i cîrân olur pîl-i demân (K. 12/33)

Himmet-i vâlâ-yı şâha mazhar olursam eger
Bagların pîl-i sepîd-i çerhe kûs-ı işihâr (K. 15/21)

Bir heft-hân-ı gussadayam k'anda rûz u şeb
Pîl-i sepîd ü şîr-i siyehden virür nişân (G. 563/5)

4.2.10. Rûbâh (Tilki)

Tilki, hilekârlığıyla bilinir. Azmîzâde Hâletî Divanı'nda “rûbâh-ı cihân-ı hîle-kâr” terkihiyle hilekâr olanlar, tilkiye benzetilir:

Bu rûbâh-ı cihân-ı hîle-kârın itdüğün halka
Ne şîr-i deşt ider hergiz ne bebr-i kûh-sâr eyler (Mers. 2-2/9)

4.2.11. Şîr (Arslan)

Şîr; arslan, Afrika kökenli, yeleli, güçlü hayvandır (Parlatır, 2016: 101). Alevî-Bektâşî geleneğinde şöyle bir inanış vardır: Peygamber'imiz, Mi'rac yolunda iken 'Arşa varınca karşısına bir arslan çıkıp yolunu kesmiş. Peygamber'imiz o zaman parmağındaki yüzüğü çıkarıp arslana atmış. Arslan yüzüğü ağzına alıp yoldan çekilmiş. Ertesi gün Peygamber'imiz Mirac'ı anlatmaya başlayınca Hz. Ali ağzından yüzüğü çıkarıp ona vermiş. Bu olaydan dolayı Hz. Ali “Esed'ullah, Şîr-i Yezdân, Şîr-i Hudâ” gibi lakaplarla anılmıştır. Edebiyatta Hz. Ali ile arslanın çok zaman yan yana kullanılmasının nedeni budur. Alevî-Bektaşî edebiyatında arslan motifine sıkça rastlanır. Arslan ile güneş çok zaman yan yana getirilir. Bunun nedeni ise eski astronomiye göre güneşin arslan burcunda bulunuşu ve aslan burcu döneminde, yeryüzüne hâkim oluşudur. Hatta mübalağa ile o güç ve kuvvet karşısında arslanların bile dize gelecekleri söylenir. Arslanın güç ve kuvveti kasidelerde övülen kişilere sıfat olarak yakıştırılır. Arslanın pençesi sevgilinin her şeyi yapabilirliğine işarettir. Ceylan ile arslanın yanyana getirilmesinde en büyük neden sevgilinin âhû gözüyle arslan gibi haşmetli bakışıdır. Bu arslan bakışı karşısında kimse duramaz. Arslanın Farsça karşılığı olan “Şîr” ile pençe yan yana gelince “Şirpençe” denilen bir hastalığın adı hatırlanır. Şairlerin bu anlam ilişkisiyle de hareket ettiklerine rastlanır. Esed, gazanfer ve haydar kelimeleri de arslan yerine kullanılır (Pala, 2007: 26-27).

Aslan vahşî bir hayvan olduğu için zapt edilmesi mümkün değildir. Bunun için yakalanınca zincire vurulur. Gönül kükreyen aslandır. Aşk ise o aslana vurulmuş bir zincirdir:

Biribirinden cüdâ konmak ne mümkün Hâletî
‘İşk bir zencîrdür şîr-i jiyânıdır gönül (G. 467/8)

Mecnûn, Leylâ’nın aşkı ile çöle düşer. Çölde vahşi hayvanlarla dost olur. Mecnûn’un dağınık, perişân saçları, arslanın yaşadığı “bişezâr”a yani ormana benzetilir:

Deşt-peymâ bir bölük Mecnûnlaruz jûlîde-mû
Başumuzda pençe-i şîr-i jiyândur şânemüz (G. 328/2)
Gelürmiş şîrler pîrâmen-i Mecnûn-ı nâ-şâda
Meger cismindeki jûlîde mûyın sandılar bîşe (G. 753/2)

Kasidelerde geçen aslan ve aslan ile ilgili kelimeler memdûhu övmek içindir. Arslanın gücü ve kuvveti övülen kişilere isnat edilir:

Olur o pâdşeh-i şîr-gîre oklu şikâr
‘Adû-yı devleti Behrâm-Gûr olur eger (K. 4/14)
O şîr-i bîşe-zâr-ı kuvvet ü kudret ki lutfıyla
Gönül nahcîrini sayd eylemekdür dem-be-dem kârı (K. 32/18)

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda, Çehâr-yâr için yazılmış olan mesnevide geçen “şîr-i Hudâ” terkibi ile Hz. Ali kastedilir:

Teb-zede kılmış idi havf-ı İlâh
N'ola şîr-i Hudâ olursa o şâh (Mes. 5/34)

Aslan, gücü ve kuvveti ile bilinir. Diğer hayvanlar kendini onun pençesinden kurtaramaz. Âhû, aslan tarafından avlanılan bir avdır:

Eyler âbiş-hor dehânun şîr-i şâdırvân gibi
Kanda âhû görse agzı sulanan şîr-i jiyân (K. 12/34)

Nâ-gehân görse bir âhû-bere eyyâmında
Gizlenür dâmen-i kûh-sârda şîr-i garrân (K. 14/33)

Şîr-i berfîn-veş getürmez tâb tâb-ı kahrına
Ol gazâl-ı âftâbı sayd iden şîr-i jiyân (K. 39/22)

Aşk aslanının gıdası, âşıkların kellesidir:

Ser fedâ itmekdür ey dil ‘âşîka tedbîr-i ‘ışk
Kelle-i ‘uşşâkdur zîrâ gıdâ-yı şîr-i ‘ışk (G. 375/1)

4.2.12. Şütür, Üştür, Nakâ (Deve)

Üştür, şütür, nâka; deve, geviş getiren memelilerden boynu uzun, sırtında hörgücü bulunan yük hayvanıdır (Parlatır, 2016: 340). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda deve, sıklıkla anılır. “Nakâ” kelimesinin geçtiği beyitlerde Leylâ ve Mecnûn kıssasına telmih yapılır:

Nâka-i mahmil-i Leylâ'ya olurdu hem-pâ
Câm-ı gamdan yükini tutmasa Kays-ı şeydâ (G. 29/1)

Tek ü pû eyledükçe nâka-i mahmil-keş-i Leylâ
Nişân-ı pâyı Mecnûn'un gözine mâh-ı tâbândur (G. 242/4)

Hâr-ı âzâr-ı dilün kimseye ey Kays açma
Anı def’ eyliyecek nâkasıdur Leylâ'nun (G. 400/4)

Nâka-i mahmil-i Leylâ'yı bulup Hâletîyâ
Cezbe-i ‘ışk degül mi getüren Mecnûn'a (G. 723/5)

Ceres gibi dil-i Mecnûn hemân başlardı feryâda
Zimâm-ı nâka-i Leylâ'yı görse dest-i a'dâda (G. 764/1)

Nâka-i Leylâ'ya hâr-ı deşt gelmezdi lezîz
Hâsıl olmasaydı âb-ı dîde-i Mecnûn ile (G. 770/2)

Deve, yük taşıyan bir hayvandır. Bu özelliği ile beyitlerde anılır. Dünya devesinin sırtına, gam yükü vurulur:

Düşüp hâke ber-â-ber olması cânâ mukarrerdür
Eger kim üstür-i gerdûna ursan bâr-ı hicrânı (G. 855/3)

Deve kinli bir hayvandır. Halk arasında “deve kinli” tabiri vardır. Beyitte devenin bu özelliğini görmek mümkündür:

Biz katâr-ı ehl-i ‘îşkun üstür-i ser-mestiyüz
Kendümüzden gayrıya hergiz görünmez kînemüz (G. 311/3)

4.3. Deniz Hayvanları

4.3.1. Balık (Mâhî, Semek, Simâk)

Klasik Türk şiirinde balık, genellikle âşık-sevgili ilişkisi çerçevesinde ortaya konan çeşitli benzetme ve hayallerle karşımıza çıkar. Bunun yanı sıra savaşta kullanılan kesici ve delici aletler renk ve şekil bakımından çoğu kez balığa benzetilmiş, balıkla ilgili bu benzetmeler savaş tasvirlerinin önemli bir parçasını oluşturmuştur. Balık bazı kıssa ve menkıbelerde geçtiği için telmih yoluyla da ele alınmıştır (Açıkgöz, 2019: 199-200).

Kılıç, demire su verilerek yapılır ve çelikleştirilir. Bu nedenle kılıç “âbdâr” sıfatıyla da anılır (Pala, 2007: 281). Bu bakımdan beyitlerde kılıç hem su ile hem de suda yaşayan bir canlı olan balık ile ilişkilendirilir. Balık, şekli ve parlaklığı ile kılıca benzetilir:

‘Adû-yı devletün kanı dönüp deryâ-yı ‘ummâna
Kılıç kalkan idi mâhîleri gûyâ o deryânun (K. 23/14)

Sevgilinin kaşları şekli, rengi ve oynaklığı ile balığa benzetilir. Sevgilinin yüzü berrak bir deniz olunca, kaşları da iki siyah balık olur. Balıkların cünbüşünü izlememiş olanların, sevgilinin kaşlarını çatmasını izlemesi yeterlidir:

Gazab vaktinde ol ebrûların cünbişlerin seyr it
Eger kim görmedünse ey gönül mâhîler ugraşın (G. 596/4)

Yunus Peygamber’in kıssasına göre Hz. Yunus kırk gün balığın karnında kalmıştır. Bu bakımdan Divan edebiyatında Hz. Yunus, balık ile anılır. Azmîzâde Hâletî Divanı’nda balık unsuru kullanılarak Yunus kıssasına telmih yapılır:

Emr ü fermânıdır viren her bâr
Yûnus-ı mihre hût içinde karâr (Mes. 1/21)

Bazen balığın içinde bulunduğu deniz, âşığın gözyaşlarından oluşur. Denizdeki balıklar âşığın gözyaşlarının çokluğuna hayran olur:

Olupdur âhum ile yaşuma benüm hayrân
Eger felekde simâk u eger denizde semek (G. 446/5)

Klasik Türk şiirinde “mâh (ay)” kelimesi göğü ve yüksekliği, “mâhî (balık)” kelimesi ise dibi ve alçakta bulunmayı simgeleyecek şekilde sık sık bir araya getirilmiştir. “Mâhdan mâhîye, mâha vü mâhiye” ifadeleri “en yüksekten en alçağa, göğün doruğundan denizin dibine, yerden göğe” gibi anlamları karşılamak üzere kullanılmıştır. Mâh ve mâhi kelimeleri arasındaki cinas ve ses uyumu da bu kelimelerin birlikte kullanılmasını sağlamıştır (Açıkgöz, 2019: 204). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda “mâhdan mâhîye dek” kullanımını beyitlerde sıkça görmek mümkündür:

Hâle-i hattunla dâ’im zülfüne üftâdedür
Bu cihân içre olanlar mâhdan mâhîye dek (G. 414/4)

Mâhdan mâhîye dek hükm eyle bî-pervâ yine
Zülfünün kullâbını a‘lâya sal ednâya sal (G. 473/3)

Ol ruh u ebrû ile şâh-ı cihânum Hâletî
Mâhdan mâhîye dek hükm eylese vardur yiri (G. 819/5)

4.3.2. Mercan

Mercan; mercanlar sınıfının örnek hayvanı olan, tropik ve ılık denizlerde yaşayan, çok geniş resifler oluşturan, çalı görünüşlü, kırmızı kalker iskeletli hayvan; bu hayvanın iskeletinden elde edilerek süs eşyası yapımında kullanılan kırmızı renkli maddedir (Yılmaz, 2020: 2197). Mercan, Azmîzâde Hâletî Divanı’nda süs eşyası olmasıyla, âşığın kanlı gözü ve gözyaşlarıyla, erguvanın kırmızı rengiyle ilişkilendirilerek anılmıştır.

Mercan ile gözyaşı arasında renk ve şekil bakımından benzerlik kurulur. Bu benzerlik ilişkisi kanlı gözyaşı dökmekle alakalıdır:

Eşk-i hûn-âlûd-ı ‘âşıkdan mahabbet şehrinün
Kimse basmaz yollarında dürr ile mercân yatur (G. 223/4)

Bunca yıllardur ki ol şûh-ı cihâna açmadum
Dürc-i çeşmüm toldı geh dürr ü gehî mercân ile (G. 761/2)

Mercan, süslemede kullanılan değerli bir maddedir. Mücevherlerde, çeşitli takı yapımında kullanılır. Ayrıca boncuk hâline getirilmiş tanelerinden tesbih yapılır. Âşığın kan olup boncuk boncuk akan gözyaşları sübha-i mercândır:

Gel du‘âya Hâletî zîrâ bizi irşâd idüp
Sübha-i mercânını gösterdi çeşm-i hûn-feşân (K. 39/32)

Rûy-ı zerd ü hûn-ı eşkümle döner kadd-i dü-tâ
Sübha-i mercâna kim başında vardur keh-rübâ (G. 42/1)

Rište-i çeşmüm görenler katre-i hûn-âb ile
Didiler kim pîr-i ‘ışkun sübha-i mercânıdur (G. 260/2)

Katre katre kan olup etrâf-ı çeşmüm Hâletî
Yâri teshîr eyledüm ol sübha-i mercân ile (G. 731/9)

Erguvân ağacının kırmızı renkli olması, onun mercana benzetilmesine neden olur:

Çemen bâd-ı sabâdan mevc urur deryâ-yı ahzardur
Dıraht-ı ergavân yir yir olupdur şâh-ı mercânı (K. 20/20)

Kan, kırmızı renginden dolayı mercan ile ilişkilendirilir:

Dilâverler o gün deryâ-sıfat cûş u hurûş itdi
‘Adû kanıyla eller oldu ‘aynı şâh-ı mercânun (K. 23/15)

Mercan denizin dibinde bulunur. Beyitlerde mercan, bulunduğu yer ile anılır:

Bunı bildüm ki bir âdem ne denlû ‘uzlet eylerse
Mecâl olmaz cefâsından halâsa ehl-i dünyânun
Lisânından yedinden sübha-veş halkun mükeddersin
Eger mercân gibi cây eylesen ka‘rında deryânun (Muk.49)

Şekil itibariyle mercan iskeleti ele benzer. Bu nedenle beyitlerde “pençe-i mercân”
terkibi sıkça kullanılır:

Degül turan bün-i deryâda pençe-i mercân
İder hemîşe dem-âlûd kalb-i ‘ummânı (Mers. 1/11)
Ellerse anı turma n'ola pençe-i mercân
Öykündi benüm eşk-i firâvânuma deryâ (G. 37/5)

Şu‘le-i sâgar kaçan kim bezme nûr-efşân olur
Dest-i sâkî bahr-i şevka pençe-i mercân olur (Matla/176)

4.3.3. Sadeş

Denizin dibinde, sedef denilen bir hayvan vardır ki, ilkbahar mevsiminin ortalarında denizin yüzüne çıkıp, ağzını açmakta ve nisan yağmurundan on damla yutup tekrar denizin dibine dalmaktadır. O damlalar karnında lü’lü (inci) denilen çok kıymetli bir taş olmaktadır (Hakkı, 1974: 57).

Dostum zülf-i ‘arak-rîzün ile bahsi kosun
Sadeşün agzını açdurmasun ebr-i nîsân (G. 647/3)

Âşık, kalbini sedefe benzetir. Çünkü sedefin içinde gizlenen inciyi çıkarmak için sedefi parçalamak gerekir. Âşığın kalbi de sedef gibi yüz parçaya ayrılmıştır:

Sad pâre kıldılar yine kalbüm sadeş gibi
Yetmez mi idi tîg-i cefâ eylemek dü-nîm
Dürr olsa sözlerüm yüzine kimse bakmaya
Dünyâda kimse Hâletîyâ olmasun yetîm (Muk. 66)

Sedef ile ağız arasında şekil bakımından benzerlik kurulur. Sedefin içinde inci, ağzın içinde ise dişler saklıdır:

Kıldun çü dürr-i medhini peydâ sadeş gibi
Şimden girü du‘âsına aç Hâletî dehân (K. 16/31)

Sedef ile kulak arasında şekil yönünden benzerlik kurulur. Kulağa inci küpe takmak da bu benzerlik ilişkisinin kurulmasında etkilidir:

Ol yâr söger toldurı toldurı kulagum
Eyler sadeş-i gûşumı pür-lü’lü-i şeh-vâr (G. 286/3)

Sedef ile göz arasında benzerlik ilişkisi kurulur. Bu ilginin kurulmasında gözyaşlarının inciye benzetilmesi etkili olur. Çünkü gözyaşları, inci gibi dökülür. Âşığın ağlayan gözleri, aşk denizinin sedefidir. Gözyaşları da o sedefin içindeki incidir:

Belâ gird-âbıdur gönlüm derûnum bahr-i ‘ummândur

Sadefdür çeşm-i giryânum sirişküm dürr-i galtândur (G. 242/1)

Sadefdür tâ ezelden bahr-i ‘ışka çeşm-i giryânum

O şâhun tâlî‘inden dürri ammâ şâh-vâr oldu (G. 853/3)

Şair, memdûhtan yardım dilerken kendini sedefe benzetir. Memdûh, nisan yağmurudur, şair sedeftir. Şair, gam denizinin dibinde sedef gibi ağzını açıp kerem bulutundan (memdûh) ihsan diler:

Ka‘r-ı yemm-i gamda ey ebr-i kerem ihsânuna

Ağız açmışdur sadef-veş Hâletî-i nâ-tüvân (K. 36/36)

Şairin kalemi, inci saçan buluttur. Denizdeki bütün sedefler, şairin inci saçan bulutuna ağzını açmış hayran olurlar:

Ebr-i hâmem Hâletî her bâr kim dürr-bâr ola

Bahr içinde her sadef agzın açup hayrân olur (G. 249/9)

4.4. Sürüngenler

4.4.1. Ejder, Ejdehâ

Bir inanışa göre yılan, kendi eceliyle ölmez, mutlaka birisi tarafından öldürülmüş. Yüz yıl yaşayan yılanlar ejderha olurmuş. Yılan ejderhaya dönüşünce ağzından âteş çıkar, nefesiyle diğer mahlûkları sömürüp yutarmış. O zaman melekler, onu kaldırıp Kâf Dağı’nın arkasına atarlarmış. Ejderha veya ejder diye bilinen bu hayvanın daha sonra başı çoğalır ve ayakları çıkarmış (Pala, 2007: 136). Azmîzâde Hâletî

Divanı’nda ejderhâ çok sık geçer. Genellikle ağzından âteş çıkmasıyla “ejder-i âteş-feşân” terkihiyle beyitlere konu olur:

Tâbiş-i mihre göre kâr-ı müş‘abid gibidür

Ol şerer kim ola ejder deheninden rîzân (K. 14/16)

Ol çıkar eflâke âhir ey melek lâzım degül

Ejder-i âteş-feşân-ı âhuma zincirler (G. 178/3)

Dem gelür bir ejder-i âteş-feşân olur hemân

Korkacakdur dūd-ı âh-ı ‘âşık-ı bîmârdan (G. 619/2)

Nazar kıl dūd-ı âh-ı pür-şerâr-ı ‘âşık-ı zâra

Eger görmek dilersen ejder-i âteş-feşân şeklin (G. 634/2)

Duhân-ı âhum idüp ejdehâ-yı âteş-bâr

Benümle korkudur oldu cihânı şimdi o yâr (Matla/156)

Memdûhun atının nalı, ejderhaya benzetilir. Memdûhun atı o kadar hızlıdır ki adetâ atın nalından ateşler fışkırır. Bu yönüyle nal bir ejderhaya benzer:

Kâfir-i sengîn-dili görse şerâr-efşân ola

Gâziyânun esbinün her na‘li bir ejder gerek (G. 439/8)

Ejderhânın zamanla başının çoğaldığına inanılır. “Yedi başlu ejder” tabiri ile bu inanış beyitlerde ele alınır:

Çemende geşt iderek alsa destine sünbül

Olur ‘adû gözine yedi başlu bir ejder (K. 4/13)

Her kanda olsa kâkül-i yâr ile bahs ider

Hakkâ ki ejdehâ gibi olmaz ziyâde ser (Matla/154)

Sevgilinin saçları şekil ve renk olarak ejderhâ ile ilişkilendirilir:

Zîr-i destâra olur zülf-i siyâhî gâhî

Bir melekdür sanasın ejderi bâlâyâ çeker (G. 193/2)

Kâküli olmuş ol âhûnun ber-â-ber zülfine

Vâdi-i hüsnün ‘acebdür mârî ejderhâ kopar (G. 236/4)

Âh eylesem mülâhaza-i zülf-i yâr ile

Timsâl-i ejdehâda çıkar her kaçan duhân (G. 564/4)

4.4.2. Keşef (Kaplumbağa)

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda sadece bir beyitte kaplumbağa geçer. Kaplumbağa, korktuğu zaman veya dışarıdan bir tehlike hissettiği zaman başını kabuğunun içine saklar. Din düşmanları da her zaman başını kaplumbağa gibi bedeninde saklar:

Kûpâl-i kahrı ile ser-i düşmenân-ı din

Her dem keşef gibi bedeninde olur nihân (K. 16/12)

4.4.3. Neheng (Timsah)

Klasik edebiyatta neheng olarak geçen timsah, sürüngenler sınıfından sıcak bölgelerde ve akarsularda yaşayan kalın derili ve uzun kuyruklu vahşî bir hayvandır (Parlatır, 2016: 1724). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda, timsahın Nil nehrinde yaşamasından, intikamından bahs edilir:

Bi-hamdi'llâh yine şâh-ı cihânun tîg-i hûn-bârı

Neheng-i intikâma tu‘me kıldı hayli küffârı (K. 9/1)

Kıl kenâr-ı Nîl-i eşkümden hazer ey müdde‘î
Hayli fırsat-cûy olur zîrâ neheng-i intikâm (G. 497/6)

Ol neheng-i bahr-i teslîmüz ki tutduk kâmumuz
Geçmeden habl-i metîn-i mihnete kullâb-ı ‘ışk (G. 373/6)

4.4.4. Yılan, Mâr

Mâr; sürüngenlerden ayaksız, ince, uzun hayvandır (Parlatır, 2016: 1837). Divan şiirinde sevgilinin saç ve âşığın âhları şekil yönünden yılan benzer. Uzunluğu, kıvrımlı oluşu, siyahlığı, zehri vs. özellikleri ile ele alınır. Hazinelerin birer yılan tarafından korunduğu efsanesi, tılsımlı veya yüz yıl yaşayan yılanların ejderhâ oluşları da yer yer anılır. Yılan senede bir defa zehir elde edermiş. Bunu da Nisan yağmurunun tanesini yutarak almış (Pala, 2007: 309).

Hazinelerin birer yılan tarafından korunduğuna inanılır. Bu nedenle beyitlerde “genc” ve “mâr” kelimeleri birlikte sıklıkla anılır:

Kalbi cây itdi genc-i esrâra
Ana mâr oldı nefsi-i emmâre (Mes. 1/28)

Mâr-ı müşkîn ü genc-i hüsnünden
‘Âşıkun kârı oldı havf u recâ (G. 16/6)

Gencîne mârdan gül ola hârdan cüdâ
Ol yâr hergiz olmaya agyârdan cüdâ (G. 18/1)

Yılan ile hazine arasında efsaneye dayanan bir inanış vardır. Hazinelere efsun yapılarak bir yılan bekletme veya oraya yaklaşanlara bir yılan ya da ejderha hayali canlandırma hâlidir (Tolasa, 1973: 495). Sevgilinin de uzun, siyah ve kıvrımlı saçları yılan gibi aşk hazinesinin üzerinde efsunlaşmıştır:

Gönülde genc-i ‘ışkun serde sevdâ-yı ser-i zülfün
Tılsım itmişler ol genc üstine gûyâ yılan şeklin (G. 634/6)

Sevgilinin saçları şekil ve renk olarak yılan benzetilir. Beyitlerde “mâr-ı zülf-i siyeh, mâr-zülf” terkipleriyle geçer. Uzun, siyah ve kıvrımlı olan sevgilinin saçları bir yılan gibi gönlü hasta âşıkları korkutur. Âşık, kabrinin yılanlarla dolmasını ister. Bu yılan sevgilinin saçlarıdır:

Zülfünün her târı cân-ı ‘âşıka bir mâr ise
Ejdehâlarla ider bu âh-ı âteş-bâr bahs (G. 103/2)

Kâküli olmuş ol âhûnun ber-â-ber zülfine
Vâdi-i hüsnün ‘acebdür mârı ejderhâ kopar (G. 236/4)

Zehr-i gam def’ine tiryâk gibi hâl-i ruhun
Mâr-ı zülf-i siyehi kesmesen olmazdı ‘ıyân (G. 566/4)

Çeşmün ol fitne degüldür k’ola hem-pister-i hâb
Zülfün ol mâr degüldür k’ola maglûb-ı füsûn (G. 574/3)

Görüp ol mâr-zülf ü nergis-i mestâne-i yâri
Gehî sen Hâletî efsûn ü geh efsâne söylersin (G. 629/5)

Ayrılmayum gam-ı hat u zülf-i nigârdan
Ölsem de tolsa kabrüm içi mûr u mârden (G. 654/1)

Oldı gîsûsı kadar kâkül-i müşkîni tamâm
Hüsn vâdîlerinün ejder olurmuş mârı (G. 816/6)

Saçumun târları mâr olur ‘uşşâka diyü
Her zamân korkudur ol yâr dil-i bîmârı (G. 868/3)

Dahhâk, İrân’ın Pişdâdiyan sülâlesi hükümdarlarındanr. Zulmü ile meşhurdur. İki omzunun üzerinde kendisine acı veren iki yılan bulunur. Bu nedenle Dahhâk-i Mârî (Yılanlı Dahhâk) olarak bilinir (Pala, 2007: 104). Dahhâk, mâr ile anılırken Süleyman, mûr ile anılır:

Şeh-i rûy-ı zemîn olsan zamâne hâk-sâr eyler

Süleymân ile Dahhâk'un karînin mûr u mâr eyler (Mers. 2-2/1)

Devlet-i dehr ile Dahhâk u Süleymân olsan

‘Âkıbet mesken ider kabrûn için mûr ile mâr (G. 203/3)

Magz-ı ‘uşşâkı kılup saçları mârına gıdâ

Andurur kıssa-i Dahhâk'ı o verd-i handân (G. 647/4)

4.5. Böcekler

4.5.1. Ankebût (Örümcek)

Divan edebiyatında pek anılmayan örümcek, Azmîzâde Hâletî Divanı'nda beş beyitte geçer. Beyitlerde “târ-ı ‘ankebût” terkipleriyle örümceğin ağı söz konusu olacak şekilde anılır. Örümcek, ağını bazen ümit gemisi için bazen keder çukuruna düşen âşığı kurtarmak için ip yapar:

Keşti-i ümmîdümi kullanmak olmaz kim felek

Eylemişdür ana târ-ı ‘ankebûtı rîsmân (K. 12/42)

Ka‘r-ı câh-ı gussada bir bî-kesem kim Hâletî

‘Ankebût ide meger târın benümçün rîsmân (G. 552/10)

Nâ-hudâ-yı dehr kılmış keşti-i ümmîdüme

Pây-ı mûrândan sûtûn târ-ı ‘anâkibden resen (G. 608/3)

4.5.2. Kirm-i Şeb-tâb (Âteşböceği)

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda "kirm-i şeb-tâb" olarak geçen hayvan âteşböceğidir. Âteşböceği; ışıyla, parlamasıyla, yıldızlara ve mehtaba benzemesiyle, gülşende gül ile birlikte olmasıyla beyitlerde söz konusu olur.

Âteşböceği, karanlıkta parlamasıyla mehtap ile ilişkilendirilir:

Riyâz-ı kudretünde kirm-i şeb-tâb

İder halkun şeb-i Kadr'ini meh-tâb (Mes. 8/12)

Âşığın kara bahtına âteşböceği bile gelecek olsa ışığını asla göstermez. Çünkü âşığın bahtı daima karadır:

Şu'lesin gösteremez bîm-i felekden hergiz

Gelse zulmet-kede-i bahtuma kirm-i şeb-tâb (G. 63/2)

Âşık, sevgilinin kapısında beklerken âşığın âhının şulesi bir görünüp bir kaybolur. Bu nedenle âşık, âteşböceği gibidir:

Bîm-i a'dâdan kapunda kirm-i şeb-tâbam hemân

Şu'le-i âhum gehî peydâ olur gâhî nihân (G. 554/1)

Âteşböceği, parıldayan görüntüsü ile gül bahçesinin vazgeçilmez bir unsurudur:

Bu şeb feryâdın arturmuşdı bülbül sahn-ı gül-şende

Güle göz koyduğun görmüş meger kim kirm-i şeb-tâbun (G. 392/3)

Yine gül-şen kirm-i şeb-tâbın nümâyân eyledi

Husrev-i mülk-i çemen gûyâ çerâgân eyledi (Matla/546)

4.5.3. Meges, Zübâb (Sinek)

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda meges, zübâb olarak anılan böek, sinektir. Sinek genellikle sevgilinin beni ile âşık için benzetilen olur. Her iki unsur ile olan

münasebetinde sineğe dair renginin siyahlığı, tatlı nesnelere olan düşkünlüğü ve bunun neticesinde bazen kanatlarının tatlıya bulanması, özellikle gıda maddesi veya tatlı meşrubat olmak üzere hemen üşüşükleri maddelerin gönül arzusuyla yenilip içilmemesi gibi hususiyetler zikredilir (Tolasa, 1973: 493-494). Azmîzâde Hâletî Divanı'nda ise sinek, cüsse olarak küçük olmasıyla Hümâ, Simurg gibi kuşlar ile kıyaslanır:

Çekdi tûmâr-ı kasîdem meclisünde bir simât
Olsalar lâyıkdur ana murg-ı kudsîler zübâb (K. 35/33)

Ol şûh-ı ser-fîrâza sakın salma gönlünü
Kasd itme bir megesle Hümâ'nun şikârına (G. 774/4)

'Akl eger bahs eyler ise 'ışk ile bulmaz felâh
Peşşe şeh-bâza meges Sîmurg'a olmaz hem-cenâh (Matla/44)

Değersiz olan şeyler sinek kanadı gibi görülür. Âşığın gözünde dünya, sinek kanadı gibi boş ve değersizdir:

Mûy-ı hâlün seyr idüp gönlüm olaldan pür-heves
Ser-be-ser dünyâ degüldür çeşmüme per-i meges (G. 345/1)

Sinek, tatlı gıdalara konması ile beyitlerde söz konusu edilir:
Meges ayagın almag ile'asel
Eyler engüş-i i'tirâza mahal (Mes. 7/30)

4.5.4. Melah (Çekirge)

Çekirgeler sürü hâlinde sebzelere (yeşilliklere) hücum eder ve zarar verirler (Çavuşoğlu, 2001: 280). Çekirgeler nasıl ki sürü hâlinde zarar veriyorlarsa sürü hâlinde de telef olup giderler. Azmîzâde Hâletî Divanı'nda sadece bir beyitte geçen çekirge telef olup gitmesiyle ele alınır:

Melah gibi gam u gussa bu ‘âlem kişt-zârından
Perîşân oldılar gûş eyleyince nagme-i sârı (K. 32/5)

4.5.5. Mûr (Karınca)

Karınca, böcek sınıfından olup toprağın içinde toplu yaşayan ve yazın taneler toplayıp yuvalarında depolayan küçük ve incecik siyah böcektir (Parlatır, 2016: 848). Küçük cüssesine rağmen arslan ve benzeri yırtıcı hayvanların yavrularına musallat olarak onları yok edebilir. Sırf karınca sebebiyle arslan kamışlık içerisinde yavrularken, ayı da başlangıçta küçük bir et parçası olan yavrusunu, organları gelişip kendisini koruyabilecek hâle gelinceye kadar ağzında taşır ve yere koymaz (Ceylan, 2007: 298-299). Karınca; zayıflık, kudretsizlik ve küçüklük timsalidir. Bu yönüyle âşığın benzetilenidir. Onun, iktidarı yokken, gücü yetmezken büyük işlere kalkışması, âşık-sevgili münasebetinin önemli bir yönünü ortaya koyar (Tolasa, 1973: 494).

Hükümdar peygamberlerden biri olan Hz. Süleyman ile karınca meseli Divan şairlerinin çokça kullandığı mazmunlardandır. Hz. Süleyman bir sefere giderken bir karıncanın sesini duyar. “Nihayet Karınca vadisine geldikleri zaman, bir karınca ‘Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin; Süleymân ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesin’ dedi (Neml Suresi, 18. Ayet). Karıncanın bu sözlerini işiten Hz. Süleyman gülümser (Tökel, 2000: 293-306). Hz. Süleyman ve karınca arasında geçen kıssadan dolayı beyitlerde karınca ve Süleyman birlikte sıklıkla anılır. Ancak bütün bunların yanında Hz. Süleyman’ın güç ve kudret sembolü olup karıncanın da güçsüzlük, zayıflık timsali olmasının payı büyüktür. Bu nedenle karınca ve Süleyman, tezat oluşturmak isteyen şairlerin sıkça başvurduğu mazmunlardandır:

Süleymân haşmetinden yok kusûrun
Olupdur nemle-i şemşîr mûrun (Mes. 8/14)

Anılmak lafz-ı mûr eyler kifâyet
Süleymân'a elem virmek ne hâcet (Mes. 8/102)

Hâk-sâr-ı mevkib-i sultân-ı ‘ışkam kim bilür
Pây-mâl-i ceyş-i bî-hadd-i Süleymân olsa mûr (G. 163/6)

‘Arz idüp şehd-i lebin her kime kim şân vire yâr
Mûr-ı nâçiz ise mahsûd-ı Süleymân eyler (G. 222/4)

Ayag altında kalmış nâ-tüvân bir mûram ammâ kim
Eger ölsem de ‘arz-ı ihtiyâç itmem Süleymân'a (G. 766/4)

Egerçi pâymâl-i hayl-i gam bir mûrum ammâ kim
Dehânun hâteminsüz istemem mülk-i Süleymân'ı (G. 833/4)

Dahhâk-i Mârî (Yılanlı Dahhâk) olarak bilinen İrân hükümdarı Dahhâk, zulmü ile meşhurdur. İki omzunda bulunan yılanlardan dolayı genellikle yılan ile anılır. Beyitlerde Dahhâk, mâr ile anılırken Süleyman, mûr ile anılır:

Şeh-i rûy-ı zemîn olsan zamâne hâk-sâr eyler
Süleymân ile Dahhâk'un karînin mûr u mâr eyler (K. 2-2/1)

Devlet-i dehr ile Dahhâk u Süleymân olsan
‘Âkıbet mesken ider kabrûn için mûr ile mâr (G. 203/3)

Karınca, görüntü olarak küçük olduğu için zayıflık, güçsüzlük ile ilişkilendirilir. Beyitlerde “mûr-ı za‘îf, mûr-ı nâ-tüvân” olarak geçer. Âşık kendini zayıf karınca olarak görür:

Benem mûr-ı za‘îf-i hâk-i hârı
Benem güncişk-i dâm-ı dil-figârı (Mes. 8/41)

Ben mûr-ı nâ-tüvânun ider tuhfesin kabûl
Ol âsaf-ı hüner-ver-i sultân-ı Cem-cenâb
Mahsûl-i gül-şen-i kerem ü lutfidur tamâm
Ben haste-i gamun eline her giren gül-âb (Muk. 10)

Salma gam-ı firâka beni öyle hırmeni

Kâdir midür ki kaldura bir mûr-ı nâ-tüvân (G. 560/3)

Sevgilinin ayva tüyleri ile karınca arasında benzerlik ilişkisi kurulur. Bu ilişkinin kurulmasında karıncaların tatlı gıdaların etrafını sarması etkilidir. Sevgilinin şeker gibi olan dudaklarının, tatlı yüzünün etrafını saran ayva tüyler de karınca gibidir. Bu nedenle sevgilinin yüzü ve dudakları söz konusu olunca ayva tüyler karınca gibi etrafını sarar:

Ayrılmayum gam-ı hat u zülf-i nigârdan

Ölsem de tolsa kabrüm içi mûr u mârdan (G. 654/1)

Bestedür dâ'im o şâhun ser-i teng-i sükeri

Mûr-ı hatt tutsa da etrâfını yokdur zararı (G. 820/1)

Sevgilinin beni, şekil ve renk olarak taneye benzetilir. Âşık da gözü o tanede olan zayıf bir karıncadır:

Hâlüne eyler nazar her dem bu cân-ı nâ-tüvân

Gözleri dâ'im olur mûr-ı harîsün dânedede (G. 740/3)

Mûr-ı mahrûmların dâne-i hâl-i lebünün

Zîr-i pâyında helâk eyle idersen bârî (G. 816/2)

Bal gibi tatlı gıdalar karıncalar tarafından çok sevilir. Bu tür gıdaların etrafını karıncalar sarar. Beyitte “bal, ne kadar saklansa da karıncadan kurtulamaz” tabiri kullanılır:

Çerh lutfun bana göstermemek ister ammâ

Mûrdan kurtulamaz her niçe saklansa ‘asel (K. 40/30)

Örümcek ağı, ümit gemisi için ip olurken, karıncanın ayağı da ümit gemisinin ipi için sütun olur:

Nâ-hudâ-yı dehr kılmış keşti-i ümmîdûme

Pây-ı mûrândan sütûn târ-ı ‘anâkibden resen (G. 608/3)

4.5.6. Pervâne

Pervâne, gece kelebeği de denilen kanatlı küçük bir böcektir ki, kendini yakıncaya kadar şem ile uğraşır durur. Bu hayvanın gözleri çok küçüktür. Gündüzleri karanlık yerlerde bulunur. Ortalık kararınca gördüğü ziyaya doğru koşar. Gözleri kamaştığı için ışıktan ayıramaz ve kendini fener, lamba şişesi, mum ve ampul gibi şeylere çarpar. Doğru edebiyatında pervâne, şemin yani ışığın âşığıdır. Şuursuzca yanması da aşk sebebiyledir. Kimi âşık, sevgilinin gül yanağı aşkıyla bir bülbül, kimi âşık ise ışık gibi parlayan o yanağın pervânesidir (Tektaş, 2006:159). Pervane, aşkı uğrunda canını feda eden gerçek bir âşıktır. Klasik şiirde âşığın sahip olduğu “çaresiz, kararsız, sadık, güçsüz, zayıf, takatsiz, kıskanç, korkusuz vb.” tüm bu sıfatlara pervane de sahiptir. Pervanenin ince ve narin yapısı, tüle benzeyen kanatları, ışığa ve ateşe düşkünlüğü onun başlıca özellikleridir. Pervane, bu özellikleri sebebiyle âşık, âşığın canı ve gönlü ile ilgili tasavvurlarda sık sık yer alır. Eskiden en yaygın ışık kaynağı mum olduğu için, şairler mum etrafında delicesine dönüp duran bu hayvanı kendilerine benzetmişler, mumu da sevgili örneği olarak almışlardır. Genellikle şem ve pervane beraber bir beyit içinde kullanıldığında şem ulaşılmak istenen sevgiliyi, pervane de ona ulaşmak için canını veren âşığı simgeler (Karaca, 2018: 141-142).

Azmîzâde Hâletî Divanı’nda sıkça anılan pervâne, şem ile birlikte zikredilir. Çünkü pervâne âşığı temsil ederken şem de sevgiliyi temsil eder:

Bülbül-i şeydâ ferâgat eyledi gül-zârdan
Geçdi pervâne hevâ-yı şem‘-i pür-envârdan
Vâz-geldi Kays fikr-i vuslat-ı dil-dârdan
Geçmedi aslâ gönül ammâ belâ-yı yârdan
Geçdi Mecnûn ‘ışkdan geçmez dil-i mestânemüz
İllerün uslandı uslanmaz bizüm dîvânemüz (Müs. 5-4)

Pervâne, muma âşıktır. Bu bakımdan pervâne yanan bir mum veya ışık görünce bu ışığın etrafında dönerek ve kendini o ışığın âteşine atarak can verir. Âşık da sevgilinin yüzünün ışığı etrafında bir pervâne gibidir. Çünkü sevgilinin yüzü bir mum gibi aydınlık ve parlaktır. Âşığın gönül pervânesi, sevgilinin yanağının ışığında can verir:

Virmese pervâne-i 'ışka hayât-ı câvidân

Benzedürdüm şem'a ol ruhsârelerle gerdenün (G. 422/3)

Pervânedür ki yakdı perin şem'-i rûyuna

Ey şûh u şîve-kâr degüldür yüzünde hâl (G. 487/2)

Merhamet kıl ki cihân bezmine ey şûh-ı cihân

Şem'-i ruhsârun için geldi bu pervâne-i cân (G. 567/1)

Eger şem'-i ruhun olmasa ey mâh-ı felek-pâye

Dönüp bakmazdı bu pervâne-i dil bezm-i dünyâya (G. 724/1)

Pervâne, şemin yani ışığın âşığıdır. Şuursuzca yanması da aşk sebebiyledir. Şem yakmasıyla, pervâne yanmasıyla bilinir. Pervânenin kanatları yanmak için vardır. Pervâne bazen aşk ateşinde bazen ayrılık âteşinde yanar:

Bir zamân pervâne-i şem'-i cemâl-i yâr idüm

Kalmadı şimdi vücûd-ı nâ-tüvânımdan nişân

Der zebân-ı hâl ile her zerre-i hâkisterüm

Biz de geldük 'âleme yanduk yakılduk bir zamân (Muk. 74)

Reşk ile 'âşıkı ey şem' helâk eylersin

Meclise nûr virürsin dil-i pervâneye nâr (G. 142/2)

Yakup hicr odına pervâne gibi 'âşık-ı zârın

Çerâğ-ı bezm-i agyâr eylemek lâzım mı ruhsârun (G. 421/1)

Yanup pervâne-veş yakıldun ey dil

Gönül ogrusu bir 'ayyâra düşdün (G. 453/5)

Yakmag ister cânına pervânenün dâg-ı cefâ
Anun içündür ki dâ'im şem' hâzırlar fetîl (G. 469/4)

İltifât eyler biraz gördükçe ben dîvânesin
Şem'-i meclis hande eylerken yakar pervânesin (G. 609/1)

Derd ehli ne mümkün dil ü cânın koya hâlî
Pervânelerün yanmag içündür per ü bâli (G. 829/1)

Sevgili “cevr u cefâ” etmesiyle bilinir. Gül bülbüle, şem pervâneye eziyet eder. Beyitlerde gül ve bülbül arasında, şem ile pervâne arasında sevgili-âşık münasebeti kurulur:

Gül oldu bezm-i bâgda şem'-i cihân-fürûz
Pervâne-veş hezâr da olsa 'aceb mi sûz (G. 299/1)

Dünyâda itmedi bana itdüklerün senün
Pervâneye ne şem' ne güller hezârına (G. 774/2)

Pervâne, şemin etrafında döne döne kendini âteşe atar. Bu pervânenin şemin ayağına kapanmasına, dans etmesine, kendini yerden yere vurmasına yorumlanır:

Yoluna cân virmeden kaçmazdı dil ey şem'-i hüsn
Pâyuna düşseydi ölmekle eger pervâne-vâr (G. 269/4)

'Âşık-ı bî-dil ana dirler cihânda Hâletî
Âteş-i 'ışka yanarken ide çün pervâne raks (G. 355/5)

Hâletî pervâne-veş kendin çalar yirden yire
Bezm-i agyâra olursan ey perî-ruhsâr şem'(G. 361/5)

Pervâne, sessiz sedasız can veren bir âşıktır. Bu yönü ile diğer âşıklara örnek olmalıdır. Çünkü aşkın âdâbında sükût vardır. Gönül feryat ettikçe bülbüldür, sükût ettikçe de pervânedir:

Ruhun şem‘a ‘izârun verde benzer bu dil-i şeydâ
Figân itdükçe bülbüldür sükût itdükçe pervâne (G. 715/3)

4.5.7. Peşşe (Sivrisinek)

Sivrisinek, Klasik edebiyatta genellikle Nemrûd kıssası ile anılır. Nemrûd, Bâbil ülkesinin kurucusudur. İbrahim Peygamber’in dinine karşı olup onu âteşe attırmıştır. Rivayete göre Nemrûd’un burnundan giren bir sinek beynini kemirmiş. Nemrûd, bundan rahatsız olduğu için etrafı pamukla çevrili bir tokmakla başını yavaş yavaş tokmaklattırmış. Birgün, tokmakçı pamuğun içine bir gürz koyup başına vurmuş ve onu öldürmüştür (Kardaş, 2019: 1273). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda sivrisinek küçük cüssesine rağmen Nemrûd’u mağlub etmesiyle ele alınır:

Hakkını ala peşşe-i nâ-bûd
Ana zulm eyliye eger Nemrûd (Mes. 7/12)

Lutf-ı Hak'dan nâ-ümîd olma sakın ey Hâletî
Sanma te’sîr itmeye erbâb-ı câha âhumuz
Var iken Nemrûd-ı bed-kîşün bu denlü haşmeti
Peşşeye maglûb iden Allâh'dur Allâh'umuz (Muk. 42)

Bakma za‘f-ı hâlûme âh u enînümden sakın
Ey ‘adû sen ser-güzeşt-i peşşe vü Nemrûd'a bak (G. 381/3)

Sivrisinek, görüntü olarak küçük ve zayıf bir hayvandır. Beyitlerde sivrisinek, Simurg gibi güçlü kuşlar ile kıyaslanır:

Döner bir kâh kûh-ı Kâf'a ednâ iltifâtunla
Olur bir peşşe-i nâ-bûd ihsânunla çün ‘Ankâ (K. 8/23)

‘Akl eger bahs eyler ise ‘ışk ile bulmaz felâh

Peşşe şeh-bâza meges Sîmurg'a olmaz hem-cenâh (G. 111/1)

4.5.8. Zenbûr (Arı)

Zenbûr; arı, bal yapan sinektir (Sâmî, 2010: 64). Azmîzâde Hâletî Divanı’nda arı, “hâne-i zenbûr, zenbûr-ı belâ” terkipleri ile iki beyitte geçer. Âşık, arı sesinden ilham alarak gönlünün arı kovarı gibi güm güm öttüğünü dile getirir:

Şehd-i lebün fikriyle dil pür-rahne-i tîr-i cefâ

Güm güm öter sînem benüm san hâne-i zenbûrdur (G. 261/4)

Ezhâr-ı fezâ-yı hevesüm zehr-i giyâdur

Şehd-i emelüm hâsılı zenbûr-ı belâdur (Matla/62)

Tablo 3: Azmizâde Hâletî Divanı'nda Hayvan Adlarının Kullanım Sıklığı							
Kuşlar	Toplam	Dört Ayaklı Hayvanlar	Toplam	Deniz Hayvanları ve Sürüngenler	Toplam	Böcekler	Toplam
Ankâ, Simurg	16	Âhû, Gazâl (Ceylan)	37	Mâhî, Semek, Simâk (Balık)	13	Ankebût (Örümcek)	5
Bat (Kaz)	1	At, Esb, Semend, Rahş	108	Mercan	18	Kirm-i Şebtâb (Ateş Böceği)	8
Bâz, Şehbâz, Şahîn (Doğan)	64	Bebr (Pars)	7	Sedef	11	Meges, Zübâb (Sinek)	10
Bûm, Cuğd (Baykuş)	7	Gâv (Öküz)	1	Yılan, Mâr	21	Mûr (Karıncı)	23
Bûlbûl, Andelib, Hezâr	183	Gûsfend, Miş (Koyun)	10	Keşef (Kaplumbağa)	1	Pervâne	60
Dürrâc (Turaç)	1	Gürg (Kurt)	9	Neheng (Timsah)	3	Peşşe (Sivrisinek)	6
Fahte (Kumru)	1	Har (Eşek)	8	Ejder	19	Zenbûr (Arı)	2
Güncişk (Serçe)	8	Kaplan, Peleng	4			Melah (Çekirge)	1
Horoz	2	Köpek, Seg	36				
Huffâş, Şeb-gîr, Şeb-pere (Yarasa)	6	Pîl (Fil)	3				
Hüdhüd	1	Rûbâh (Tilki)	1				
Hümâ	46	Şîr (Aslan)	39				
Kebk (Keklik)	22	Şütûr, Nakâ (Deve)	10				
Kebûter (Güverin)	11						
Makiyân (Tavuk)	2						
Sakkâ	1						
Sâve	3						
Semender	4						
Tâvûs	3						
Tezerv (Sülün)	9						
Tihû	1						
Tûtî (Papağan)	20						
Ukâb, Nesr (Kartal)	16						
Zâğ, Gurâb (Karga)	10						

SONUÇ

Tabiatın, insan yaşamının vazgeçilmez bir parçası olması insanın tabiat ile olan münasebetini arttırmıştır. Bu münasebet her alanda tabiatın kendine yer edinmesini sağlamıştır. Edebiyat da bu alanlardan biri olmuştur. Şairler, zengin hayal güçleri ile tabiatı yorumlayarak şiirlerine yansıtmıştır. 17. yüzyılın güçlü şairlerinden biri olan Azmîzâde Hâletî'nin de divanında tabiat unsurlarını yoğun bir şekilde kullandığı gözlemlenmiştir. Bu tabiat unsurları, gerek kelime olarak gerek terkiplerle gerek atasözü ve deyimler ile kullanılmıştır.

Dört bölümden oluşan bu çalışmada, tabiat unsurları kapsamında Azmîzâde Hâletî Divanı'ndaki dört unsur, kozmik âlem, bitkiler ve hayvanlar incelenmiştir. Birinci bölümde dört unsur olarak âteş, hava, su, toprak ele alınmıştır. Bu unsurlar bazen gerçek anlamıyla bazen mecaz yoluyla beyitlerde yer almıştır.

İkinci bölümde “ kozmik âlem ” başlığı altında felek, burçlar, seyyâreler, yıldızlar gibi unsurlar incelenmiştir. Azmîzâde Hâletî Divanı'nda felek, yıldızlar, ay, güneş gerçek anlamlarıyla kullanılmanın yanında yüceliği, parlaklığı, sonsuzluğu, erişilmezliği ile de ele alınmıştır. Sevgili güzelliğiyle, ulaşılamaz olmasıyla, parlaklığıyla güneş, ay ve yıldızlar ile ilişkilendirilmiştir.

Üçüncü bölümde “ bitkiler ” başlığı altında ağaçlar, çiçekler, meyveler incelenmiştir. Serv, çenâr, şimşâd, ar'ar, Tûbâ, Sidre, söğüt gibi ağaçlara beyitlerde sıklıkla yer verilmiş ve bu ağaçlar genellikle sevgilinin uzun boyu ile ilişkilendirilmiştir. Meyvelerden nar, fıstık sevgilinin dudağıyla; badem, sevgilinin gözleriyle; elma sevgilinin çenesi ile ilişkilendirilmiştir. Beyitlerde üzüm, şarâbın ham maddesi olmasıyla; kavun güzel kokusuyla ele alınmıştır. Çiçeklerden gül ve gonca, sevgilinin kendisi ve sevgilinin dudağı, ağzı, yanağı ile ilişkilendirilmiştir. Lâle, âşığın yanık gönlü ile safran âşığın solmuş, sararmış olan yüzü ile ilişkilendirilmiştir. Sevgilinin ayva tüyleri, reyhana; sevgilinin güzel kokulu saçları, menekşe ve sümbüle benzetilmiştir. Sevgilinin boyu sûsene; gözleri nergise; teni yasemine benzetilmiştir.

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda hayvanlar sıklıkla zikredilmiştir. Kuşlardan dört ayaklı hayvanlara, sürüngenlerden böceklerle her sınıftan hayvana beyitlerde yer

verilmiştir. Beyitlerde âşîğın gönlü, kuş ile ilişkilendirilmiştir. Sevgili de o kuşu avlamak isteyen bir avcı olmuştur. Ankâ, şâhin, Hümâ gibi kuşlar güçlü olmaları yönüyle sevgili ile ilişkilendirilmiştir. Bülbül şakıyılarıyla ağlayıp inleyen, durmadan sevgilisinin güzelliklerini anlatan ve ona aşk sözleri arzeden bir âşîğın timsali olmuştur. Baykuş yalnızlığıyla, yarasa ötüşüyle, serçe zayıflığıyla beyitlerde söz konusu olmuştur. Hüdhd, Azmîzâde Hâletî Divanı'nda sadece bir beyitte Hz. Süleyman kıssasına telmihen anılmıştır. Keklik, tezerv gibi kuşlar zarif yürüyüşü ile anılmışlardır. Güvercin, posta kuşu olmasıyla, semender ateşte yanmamasıyla beyitlere konu olmuştur. Tavus, daha önce cennette yaşadığına inanıldığı için cennet kuşu olarak beyitlerde geçmiştir. Dürrac, fahte, saka, tihû, bat gibi kuşlar sadece birer beyitte kullanılmıştır. Genel olarak kuş unsuru, beyitlerde memdûha, âşîğa, sevgiliye benzetilen olmuştur.

Azmîzâde Hâletî Divanı'nda dört ayaklı hayvanlardan âhû, güzel gözlü, güzel kokulu ve ürkek olduğu için sevgilinin benzetileni olmuştur. Şair, gücün sembolü olan at ve şairlik yeteneği arasında ilişki kurmuştur. Koyun, güçsüzlüğüyle; kurt, Hz. Yûsuf mazmunuyla; har (eşek), deve gibi hayvanlar yük taşıması ile beyitlere konu olmuştur. Âşık, sevgilinin köyünün köpeğine övgüler dizmesiyle, onun ayaklarına kapanmak istemesiyle beyitlerde karşımıza çıkmıştır. Fil, kulaklarının çok geniş olmasıyla, tilki hilekârlığıyla, aslan, pars, kaplan gibi hayvanlar vahşiliğiyle beyitlerde sıklıkla zikredilmiştir.

Suda yaşayan hayvanlardan balık, şekil olarak kılıca benzetilmiş; sevgilinin kaşları da oynaklığı ve rengi dolayısıyla balığa benzetilmiştir. Sürüngenlerden ejderhâ, ağzından ateş çıkması yönüyle ele alınmıştır. Timsah, Nil nehrinde yaşamasından dolayı beyitlere konu olmuştur. Sevgilinin saçları, şeklinden ve renginden dolayı yılanı benzetilmiştir. Azmîzâde Hâletî Divanı'nda böceklerin beyitlerde yoğun olarak kullanıldığı görülmüştür. Örümcek, ağı ile beyitlerde söz konusu olurken ateş böceği, ışığıyla beyitlere konu olmuştur. Cüsse olarak küçük olan sinek, beyitlerde Hümâ, Simurg gibi kuşlar ile kıyaslanmıştır. Divanda sadece bir beyitte geçen çekirge, sürü hâlinde tarlalara zarar vermesiyle anılmıştır. Karınca, Hz. Süleyman ile olan kıssasıyla; pervâne, şemin âşîğı olmasıyla beyitlerde zikredilmiştir. Âşık, arı sesinden ilham alarak gönlünün arı kovarı gibi güm güm öttüğünü dile getirmiştir.

Bu çalışma ile tabiatın hayatın her kesiminde yer aldığı ve şiirlere de yansıdığı ortaya konmuştur. Bununla birlikte 17. yüzyıl şairlerinden Azmîzâde Hâletî'nin şiir

alanındaki yetkinliği de bir kez daha kanıtlanmıştır. şairin divanında yirmi beşe yakın kuş türüne yer vermesi, onlarca ağacın, çiçeğin, yıldızın, burcun ismini zikretmesi onun geniş bir bilgi ve kültür birikimine sahip olduğunu gözler önüne sermiştir. Azmîzâde Hâletî'nin şahsında Divan şairlerinin, astroloji, botanik, coğrafya gibi alanlardaki derin bilgileri bir kez daha kanıtlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, Nuri (2002), “Meşşai İslam Filozoflarında ‘Tabiat’ Kavramı” *Dini Araştırmalar*, Cilt:5, Sayı: 13, ss. 41-56.
- Açıkgöz, Cenk (2019), “Klasik Türk Şiirinde Balık”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* Sayı:8/1, ss. 197-229.
- Açıl, Berat (2015), “Klasik Türk Şiirinde Estetik Bir Unsur Olarak Çiçekler”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı:5.
- Akalın, L. Sami (1993), *Türk Folklorunda Kuşlar*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankâra.
- Andrews, Walter G. (2003), *Şiirin Sesi, Toplumun Şarkısı*, İletişim Yay. İstanbul.
- Ayvazoğlu, Beşir (2010), *Güller Kitabı*, Kapı Yay. İstanbul.
- Banarlı, Nihat Sami (1941), *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Bayram, Yavuz (2001), Çiçekler ve Diğer Bitkilerin Divan şiirine Yansımaları ile Anlam Çerçeveleri, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Samsun.
- Bayram, Yavuz (2007), “Klasik Türk Şiirinde Duyguların Dili: Çiçekler”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 2/4*, ss. 209-219.
- Bayram, Yavuz (2007), “Klasik Türk Şairlerinin Gözüyle Meyveler”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 2/4*, ss. 220-227.
- Baytop, Burhan – Cemal, Kurnaz (2003), “Lâle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* Cilt:27, Ankâra.
- Ceylan, Ömür (2000), *Tasavvufî Şiir Şerhleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Ceylan, Ömür (2005), “Taşranın Altın Çiçeği Safran”, *Osmanlı Araştırmaları XXVI*, İstanbul, ss. 147-162.

- Ceylan, Ömür (2007), *Kuşlar Divânı Osmanlı Şiir Kuşları*, Kapı Yayınları, İstanbul.
- Çavuşoğlu, Mehmed (2001), *Necati Bey Divanı'nın Tahlili*, KİTABEVİ, İstanbul.
- Çelebioğlu, Amil (1988), “Âb-ı Hayât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* Cilt:1, İstanbul.
- Çelik, Mehmet Faruk (2015), “Klasik Şiirde Bâdem”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 14, ss. 47-66.
- Eren, Abdullah, (2018), “Klasik Türk Şiirinde Tasavvufî Açından Tûr-i Sînâ” *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:4, ss.197-210.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı, (1974), *Marifetnâme*, Sad. Turgut Ulusoy, Bahar Yayınevi, Ahmed Said Matbaası, Cilt 1-2-3, İstanbul.
- Gürsoy Naskali, Emine – Ayşe, Şeker (2017), *Kuş Dili Dilde, Edebiyatta ve Sanatta Kuşlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- İpekten, Haluk (1991), “Azmîzâde Mustafa Hâletî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:4, İstanbul.
- Kalkandelen, A. Hilâl (2008), “Nevâi Bahçesinde Güller, Goncalar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:29, ss.103-117.
- Karaca, Derya (2018), “Klasik Türk Şiirinde Şem ve Pervane Kullanımları,” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:11, Sayı:61, ss.129-146.
- Karaman, Gülay (2012), “Perîşân Çiçek Sünbül ve Klasik Türk Şiirinde İşleniş”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* Cilt:1, Sayı:2, ss.288-319.
- Kardaş, Sedat (2019), “Divan Şiirinde Kötü Şahsiyetler”, *Turkish Studies Language and Literature*, Cilt:14, Sayı:3, ss.1253-1281.
- Kartal, Ahmet (1997), “Klasik Türk Edebiyatında Lâle”, *Bilig* 4, ss.108-122.
- Kaya, Bayram Ali (2017), *Azmîzâde Hâletî Divanı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Sakarya.
- Kaya, Bayram Ali (2015), “Klâsik Türk Şiirinde Şifâlı Bitkiler Üzerine Bir Deneme”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 15, ss.263-314.

- Kaya, Bülent (2017), “Divan Şiirinde At ve Şiirlerde İşleniş”, *TÜBAV Bilim* Cilt:10 Sayı:3, ss.86-99.
- Keleş, Reyhan (2014), “Galib’in Has Bahçesinin Gülleri”, *Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı*, ss.595-613.
- Kur’an-ı Kerim Meâli, (2008), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankâra.
- Kurnaz, Cemal (1996), “Gül”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* Cilt:14, İstanbul.
- Kutlar, Fatma Sabiha-Özge, Öztekin (2006), “Divan Şiirinde Çiçeklere Dair” Ankâra, ss.601-627.
- Mum, Cafer (2006), “Divan Şiirinde Hazâniye ve Bâkî’nin Hazâniyesi”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, Sayı:4, ss.127-151.
- Mütercim Asım Efendi, (2000), *Burhân-ı Katı*, TDK, Ankâra.
- Pala, İskender (2007), *Ansiklopedik Divan şiiri Sözlüğü*, Kapı Yay. İstanbul.
- Parlatır, İsmail (2016), *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankâra.
- Onay, Ahmet Talât (1993), *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, C. Kurnaz (haz.), Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Özerol, Nazmi (2012), “Bâkî’de Gül”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:9, ss.145-157.
- Özerol, Nazmi (2020), “Klasik Türk Şiirinde Bir Sembol Olarak ‘Diken’ ”, *Külliyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı:10, ss.23-41.
- Sami, Şemseddin (2010), *Kamus-ı Türkî*, TDK Yayınları, Ankâra.
- Selçuk, Bahir (2019), “Teşbih-i Belîğ’de Kendisine Benzetilen Bir Unsur Olarak Deniz: Ahmed Kuddusî Divanı Örneği”, *Journal of Turkish Language and Literature*, Volume:5, Issue:1, ss.94-107.
- Şentürk, A. Atilla (1994), “Osmanlı Edebiyatında Felekler, Seyyareler ve Sabiteler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 90, ss. 131-180.

Tektaş, Musa (2006), *Muhabbet Gülleri*, Nasihat Yayınları, Ankâra.

Tolasa, Harun (1973), *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankâra.

Tökel, Dursun Ali (2000), *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar*, Akçağ Yayınları, Ankâra.

Yılmaz, Bahar (2020), “Necâti Bey Dîvânı'nda Tevriyeli Sözcükler”, *Turkish Studies Language*, 15(4), ss.2177-2205.

Yılmaz, Ozan (2014), “ ‘Toprak Başa, Baş Toprağa’ Tarihî Bir Türk Kargışının Klasik Türk Şiiri'ne Yansımaları”, *Milli Folklor Dergisi*, Sayı:101, ss.171-181.

